

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Немања П. Анђелковић

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У
РЕФОРМАМА ПРИМАРНОГ
ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1990-2020

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2023.

UNIVERSITY OF PRISTINA TEMPORARY SETTLED IN
KOSOVO MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nemanja P. Andjelkovic

NATIONAL IDENTITY IN PRIMARY
EDUCATION REFORMS IN SERBIA
1990-2020

Doctoral dissertation

Kosovska Mitrovica, 2023.

ПРИШТИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ С ВРЕМЕННОЙ ШТАБ-
КВАРТИРОЙ В КОСОВО-МИТРОВИЦЕ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ

Неманья П. Анджелкович

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В
РЕФОРМАХ НАЧАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В СЕРБИИ 1990-2020 гг.

Докторская диссертация

Косовская Митровица, 2023.

Ментор:

Проф. др Јован Базић, професор, ужа научна област Социологија, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Учитељски факултет Лепосавић.

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У РЕФОРМАМА ПРИМАРНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1990-2020.

РЕЗИМЕ:

Аутор је у овој докторској дисертацији настојао да анализира заступљеност наставних садржаја који се односе на српски национални идентитет у реформама примарног образовања, односно основног образовања, у Републици Србији у раздобљу од 1. јануара 1990. до 31. децембра 2020. године. Централна тема овог рада је начин и правац обликовања националног идентитета у реформама образовања, у овом периоду. Пажња анализе усмерена је друштвено-историјски и идеолошки контекст под којим се одвијају реформе образовног система у Србији, који је општи циљ доминантан у образовном систему, које вредности подстиче образовање у конкретном периоду и како се то манифестује на национални идентитет? Целокупно раздобље разматрано кроз заступљеност наставних садржаја, који се односе на српски национални идентитет у реформама примарног образовања, подељено је на три етапе: прва, Обнова српског националног идентитета у реформама примарног образовања и она се усредсређује на раздобље од 1. јануара 1990. до 5. октобра 2000. године; друга, Неолибералне реконструкције националног идентитета у реформама примарног образовања, од 6. октобра 2000. до 8. новембра 2006 године; и трећа етапа, Српски и европски идентитет у реформама образовања која се фокусира на раздобље од 9. новембра 2006. до 31. децембра 2020. године. У свим овим етапама, национални идентитет у реформама примарног образовања у Републици Србији разматра се кроз јединствену теоријско-методолошку матрицу. Најпре се указује на друштвено-историјски и идеолошки контекст образовних реформи, затим на нормативни оквир реформи, друштвене циљеве у наставним плановима и програмима, а потом на националне садржаје у наставним плановима и програмима за први и други циклус примарног образовања. Улога образовања у промоцији и чувању националног идентитета, у овом раду, пратила се на следећим нивоима: промовисање националних вредности у нормативним документима којима се уређује систем образовања у датом друштву и преко садржаја о националном идентитету који се преносе кроз наставне програме.

У раздобљу од 1990. до 2020. године, у Републици Србији извршене су три велике реформе основног образовања, које су последица реформе друштвеног система и промене идеолошког система владајућих вредности. У овим реформама мењана је и политика према националном идентитету, што се одразило и на његово присуство у циљевима образовања и наставним садржајима. Закључак до којег је дошао аутор анализирајући ове реформе образовања јесте да су актуелне реформске промене у друштву од 1990 до 2020. године, оставиле трага на систем васпитања и образовања. Значајне промене у школском контексту усмерене су ка модернизацији наставних планова и програма, иновирању метода и облика наставног рада, осавремењивању школске културе. Промене у школи усаглашене су са законским и програмским документима у којима се промовише модернизација школе и школског рада у циљу усклађивања са европским системима школства, чиме се актуелизује питање потенцијала школа за очување традиције и културног наслеђа. Анализирајући образовне реформе у овом периоду долази се до закључка да се оне, посебно након 2000. године, воде под надзором и патронатом Запада, самим тим као основни циљ тих реформи потенцира се денацификација српског друштва. Највише је то изражено и може се видети у промоцији Грађанског васпитања. Међутим анализа наставних програма и садржаја наставних предмета који су били предмет анализе, показује да и даље у њима највећим делом преовлађују садржаји који промовишу национални идентитет.

Кључне речи: Образовање, национални идентитет, реформе образовања, наставни програми, наставни садржаји

Научна област: Социолошке науке

Ужа научна област: Социологија

УДК: 323.1(=163.41):37.014.3"1990/2020"(043.3)
323.1(=163.41):373.3/.4"1990/2020"

NATIONAL IDENTITY IN THE REFORMS OF PRIMARY EDUCATION IN SERBIA 1990-2020.

SUMMARY:

In this doctoral dissertation, the author tried to analyze the representation of teaching content related to the Serbian national identity in the reforms of primary education, i.e. basic education, in the Republic of Serbia in the period from January 1, 1990 to December 31, 2020. The central theme of this paper is the way and direction of shaping national identity in education reforms, in this period. The attention of the analysis is focused on the socio-historical and ideological context under which the reforms of the education system in Serbia are taking place, what is the general goal dominant in the education system, what values does education encourage in the specific period and how does this manifest itself in national identity? The entire period considered through the representation of teaching contents, which are related to Serbian national identity in primary education reforms, is divided into three stages: the first, Renewal of Serbian national identity in primary education reforms, and it focuses on the period from January 1, 1990 to 5 October 2000; the second, Neoliberal reconstruction of national identity in primary education reforms, from October 6, 2000 to November 8, 2006; and the third stage, Serbian and European identity in education reforms, which focuses on the period from November 9, 2006 to December 31, 2020. In all these stages, national identity in the reforms of primary education in the Republic of Serbia is considered through a unique theoretical and methodological matrix. First of all, the socio-historical and ideological context of educational reforms is pointed out, then the normative framework of reforms, social goals in the curricula, and then the national content in the curricula for the first and second cycle of primary education. The role of education in the promotion and preservation of national identity, in this work, was monitored at the following levels: the promotion of national values in normative documents that regulate the education system in a given society and through content about national identity that is transmitted through curricula. In the period from 1990 to 2020, three major reforms of primary education were carried out in the Republic of Serbia, which are the result of the reform of the social system and the change of the ideological system of ruling values. In these reforms, the policy towards national

identity was also changed, which was reflected in its presence in educational goals and teaching content. The conclusion reached by the author analyzing these education reforms is that the current reform changes in society from 1990 to 2020 have left their mark on the education system. Significant changes in the school context are aimed at modernizing curricula, innovating teaching methods and forms, and modernizing school culture. The changes in the school are harmonized with the legal and program documents, which promote the modernization of the school and school work in order to harmonize it with the European education systems, thus actualizing the issue of the potential of schools for the preservation of tradition and cultural heritage. Analyzing the educational reforms in this period, one comes to the conclusion that they, especially after 2000, are conducted under the supervision and patronage of the West, therefore the main goal of those reforms is the denationalization of Serbian society. This is most pronounced and can be seen in the promotion of Civic Education. However, the analysis of the teaching programs and the contents of the subjects that were the subject of the analysis shows that they are still dominated by contents that promote national identity.

Keywords: Education, national identity, education reforms, teaching programs, teaching contents

Scientific field: Sociological sciences

Narrower scientific field: Sociology

UDK: 323.1(=163.41):37.014.3"1990/2020"(043.3)

323.1(=163.41):373.3/.4"1990/2020"

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В РЕФОРМАХ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СЕРБИИ 1990-2020.

АННОТАЦИЯ:

В этой докторской диссертации автор попытался проанализировать в какой степени содержание обучения, связанное с сербской национальной идентичностью, представлено в реформах начального образования, то есть основного образования, в Республике Сербия в период с 1 января 1990 г. по 31 декабря, 2020 г. Центральной темой этой работы являются пути и направления формирования национальной идентичности в реформах образования в данный период. Анализ сосредоточен на социально-историческом и идеологическом контексте, в котором происходят реформы системы образования в Сербии, на том, какова общая цель, доминирующая в системе образования, какие ценности стимулирует образование в конкретный период и как это проявляется в национальной идентичности? Весь период, рассматриваемый через представление содержания обучения, связанного с сербской национальной идентичностью в реформах начального образования, разделён на три этапа: первый, Обновление сербской национальной идентичности в реформах начального образования, и он сосредоточен на периоде с 1 января 1990 г. по 5 октября 2000 г; второй, Неолиберальные реконструкции национальной идентичности в реформах начального образования, с 6 октября 2000 г. по 8 ноября 2006 г; и третий этап – Сербская и европейская идентичность в реформах образования, который охватывает период с 9 ноября 2006 г. по 31 декабря 2020 г. На всех этих этапах национальная идентичность в реформах начального образования в Республике Сербия рассматривается посредством уникальной теоретико-методологической матрицы. Сначала указывается социально-исторический и идеологический контекст образовательных реформ, затем нормативные рамки реформ, социальные цели в учебных программах, а потом национальное содержание в учебных программах первого и второго цикла начального образования. Роль образования в продвижении и сохранении национальной идентичности в данной статье рассматривается на следующих уровнях: продвижение национальных ценностей в нормативных документах, регулирующих систему образования в данном обществе

и через контент о национальной идентичности, который передаётся через образовательные программы. В период с 1990 по 2020 год в Республике Сербия были проведены три крупные реформы начального образования, которые являются результатом реформирования социальной системы и изменения идеологической системы господствующих ценностей. В ходе этих реформ происходили изменения тоже и политики в отношении к национальной идентичности, что отразилось на её наличии в образовательных целях и содержании обучения. Вывод, к которому пришёл автор, анализируя данные реформы образования, заключается в том, что происходящие реформаторские изменения в обществе с 1990 по 2020 годы оставили свой след в системе образования. Существенные изменения в школьной среде направлены на совершенствование учебных программ, инновационные методы и формы обучения, а также модернизацию школьной культуры. Изменения в школе приведены в соответствие с правовыми и программными документами, которыми продвигается модернизация школы и школьной работы с целью гармонизации с европейскими системами образования, что актуализирует вопрос потенциала школ по сохранению традиции и культурного наследия. Анализируя образовательные реформы в этот период, мы приходим к выводу, что они, особенно после 2000 года, проводятся под наблюдением и патронажем Запада, поэтому основной целью этих реформ является денацификация сербского общества. Это наиболее ярко выражено и можно увидеть в продвижении гражданского образования. Однако анализ программ обучения и содержания предметов, ставших предметом анализа, показывает, что в них по-прежнему в основном преобладает содержание, способствующее развитию национальной идентичности.

Ключевые слова: Образование, национальная идентичность, реформы образования, учебные программы, содержание обучения.

Научная область: Социологические науки

Более узкая научная область: Социология.

УДК: 323.1(=163.41):37.014.3"1990/2020"(043.3)

323.1(=163.41):373.3/.4"1990/2020"

САДРЖАЈ

УВОД.....	13
1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП.....	19
1.1. НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И НАЦИЈА	19
1.2. СПЕЦИФИЧНОСТИ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И СРПСКЕ НАЦИЈЕ ..	29
1.3. ТЕОРИЈСКА ОДРЕЂЕЊА ОБРАЗОВАЊА У СОЦИОЛОГИЈИ.....	37
1.4. ПРИМАРНО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ.....	59
1.5. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ	64
2. ОБНОВА СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА У РЕФОРМАМА ОБРАЗОВАЊА 1990-2000.....	72
2.1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА	72
2.2. НОРМАТИВНИ ОКВИР ОБРАЗОВНИХ РЕФОРМИ.....	84
2.3. ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА	90
2.4. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА.....	96
2.5. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА.....	121
3. НЕОЛИБЕРАЛНЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА У РЕФОРМАМА ОБРАЗОВАЊА 2000-2006.....	144
3.1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА	144
3.2. НОРМАТИВНИ ОКВИР ОБРАЗОВНИХ РЕФОРМИ	153
3.3. ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА	158
3.4. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА.....	167
3.5. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА.....	187
4. СРПСКИ И ЕВРОПСКИ ИДЕНТИТЕТ У РЕФОРМАМА ОБРАЗОВАЊА 2006-2020.....	205
4.1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА	205
4.2. НОРМАТИВНИ ОКВИР ОБРАЗОВНИХ РЕФОРМИ	214
4.3. ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА	219
4.4. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА.....	228
4.5. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА.....	244
5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	274
ЛИТЕРАТУРА	287

На улазу у Стеленбошки Универзитет у Јужној Африци стоји следећи натпис:

За уништење било које нације не требају атомске бомбе и далекометне ракете, потребно је само смањење квалитета образовања и дозвола преписивања и варања на испитима. Пацијенти умиру од руку таквих доктора. Зграде се руше од руку таквих инжињера. Новац се губи из руку таквих економиста. Правда нестаје поред таквих јуриста и судија. Крах образовања је крах једне нације.

Директор једне школе који је преживео нацистички конц-лагер, новим наставницима своје установе давао је следеће упутство:

Поштовани наставниче! Ја сам један од малобројних који је преживео концентрациони логор. Моје очи су виделе такве ствари које нико не би требало да види: гасне коморе које су конструисали и изградили чувени инжењери; људе које су отровали високообразовани лекари; дојенчад које су убиле квалификоване медицинске сестре; жене које су спалили дипломци средњих школа и универзитета. Стога ја не верујем у образовање. Моја је молба: помозите ученицима да постану човечнији. Плод вашег рада не сме бити учени друштвени шљам, висококвалификоване психопате, образовни Ајхмани. Читање, писање, аритметика важни су само ако нашу децу учине човечнијом.

Владимир Димитријевић: Светлост и просвета (2021)

УВОД

Предмет ове докторске дисертације јесте анализа заступљености наставних садржаја који се односе на српски национални идентитет у реформама примарног образовања, односно основног образовања, у Републици Србији у раздобљу од 1. јануара 1990. до 31. децембра 2020. године. То се, пре свега, односи на наставне садржаје који се тичу знања о српском језику и књижевности, традиционалним вредностима српског друштва и његовој култури, Српској православној цркви, српској митологији, родољубљу, патриотизму, као и на наставне садржаје који доприносе развијању позитивног односа према српском друштву и држави. Уједно, у овом раду, значајна пажња посвећује се и оним наставним садржајима који се тичу развијања демократске културе, толеранције и хармоничног живота у мултиетничкој заједници, што је изузетно важно не само за миран и хармоничан живот у Србији, већ су те вредности утемељене у савременим демократским друштвима којима и Србија тежи.

Централна тема овог рада је начин и правац обликовања националног идентитета у реформама образовања, у периоду 1990-2020, путем наставних садржаја прописаних у наставним плановима и програмима. Задата тема најпре захтева дефинисање појма национални идентитет, објашњење појма образовања и посебно повезаност образовања са доминатном идеологијом конкретног времена у коме се образовни процес остварује. Дакле, који је то нови друштвено-историјски и идеолошки контекст под којим се одвијају реформе образовног система у Србији, који је општи циљ доминатан у образовном систему, које вредности подстиче образовање у конкретном периоду и како се то манифестује на национални идентитет? Целокупно раздобље разматрано кроз заступљеност наставних садржаја, који се односе на српски национални идентитет у реформама примарног образовања, подељено је на три етапе: прва, Обнова српског националног идентитета у реформама примарног образовања и она се усредсређује на раздобље од 1. јануара 1990. до 5. октобра 2000. године; друга, Неолибералне реконструкције националног идентитета у реформама примарног образовања, од 6. октобра 2000. до 8. новембра 2006 године; и трећа етапа, Српски и европски идентитет у реформама образовања која се фокусира на раздобље од 9. новембра 2006. до 31.

децембра 2020. године. У свим овим етапама, национални идентитет у реформама примарног образовања у Републици Србији разматра се кроз јединствену теоријско-методолошку матрицу. Најпре се указује на друштвено-историјски и идеолошки контекст образовних реформи, затим на нормативни оквир реформи, друштвене циљеве у наставним плановима и програмима, а потом на националне садржаје у наставним плановима и програмима за први и други циклус примарног образовања.

Досадашња истраживања о националном идентитету у реформама примарног образовања у Србији у посматраном периоду у оваквом облику готово да нема. Прегледом докторских дисертација у Националној репозиторији дисертација у Србији (НАРДУС) долази се до закључка да не постоји ни једна дисертација која повезује реформе образовања и национални идентитет, посебно у примарном образовању, што још једном потврђује актуелност ове теме. Постоји неколико дисертација које анализирају национални идентитет или један од његових кључних сегмента са одређеног аспекта. Као пример може се издвојити докторска дисертација Ивана Башчаревића одбрањена на Београдском универзитету чији је наслов: *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*. Дакле, овде се у први план истиче Косовски мит, као један од кључних елемената националног идентитета, али је пажња анализе усмерена на однос српске интелигенције према косовском миту. Са сличном темом одбрањена је докторска дисертација *Однос етничког и колективног идентитета: теренска истраживања српске заједнице на југоистоку Косова*, Сање Маринковић. Истраживање сагледава однос између етничке и њених других облика идентификација, стављајући у фокусу конструкцију етничког идентитета и других облика колективног идентитета. За поље истраживање ове дисертације посебан значај има дисертација Ђура Бодрожића *Социолошко правне основе српског идентитета* (2012), објављења у књизи *Српски идентитет* (2015), у којој аутор темељно анализира елементе српског националног идентитета, посебно потенцирајући Православље, Светосавље, Косовско предање, Видовданску етику и породичну задругу, као кључне за формирање српског националног идентитета. У неком облику са темом ове дисертације блиска је тема дисертације *Филмска музика и културни идентитет: југословенски филм 1980-1991*, аутора Александра Ристића (2012). Предмет истраживања дисертације је

анализа југословенске музике у посматраном периоду у функцији креирања новог и другачијег културног и друштвеног идентитета. На Универзитету у Нишу 2015. године Ивана Чикић одбранила је докторску дисертацију под називом *Улога и Значај телевизијског програма у образовању деце и младих*. Овде у фокусу истраживања ставља се образовање младих повезано са телевизијским програмом. На Филозофском факултету у Косовској Митровици Татјана Милосављевић Ђукић, 2016. године одбранила је дисертацију под називом *Васпитна функција основне школе*. Дакле, овде је предмет истраживања основна школа и њена васпитна функција. Можда најближе теми ове дисертације је докторска дисертација одбрањена на Факултету драмских уметности у Београду 2020 са темом *Наступи и репертоар хора „Обилић” на државним светковинама посматраним као културно извођење, а као репрезентативни пример хорског певања у обликовању националног идентитета у Србији после 1989.* кандидата Наташе Тасић. Блиска је са предметом овог рада из два разлога. Најпре реч је о приближно сличном посматраном периоду и о обликовању националног идентитета. Такође, у овој дисертацији прате се осцилације, заокрети, у доминантном идеолошком дискурсу и како је он утицао на обликовање националног идентитета у овом случају путем хорске музике.

Када је реч о монографијама које обрађују национални идентитет и образовање у посматраном периоду пре свега треба извојити монографију *Образовање и културни идентитет*, аутора Весне Трифуновић, са Факултета педагошких наука у Јагодини, која посматра реформу образовања од 2010. године па надаље, настојећи да објасни друштвени контекст у коме се образовање одвија, посебно утицај културе новог капитализма на формирање културног идентитета у Србији. У фокусу њене анализе је први циклус примарног образовања и анализа наставних планова и програма, за први циклус примарног образовања, посебно наставни предмети *Српски језик*, *Свет око нас (први и други разред)* и *Природа и друштво (трећи и четврти разред)*. Реформом образовања, након 2000. године, бави се и монографија *Нови школски поредак. Глобална реформа образовања и коначно решење српског питања*, аутора Владимира Димитријевића (2005). Аутор у монографији оштро критикује глобалну реформу образовања у свету која се прелива и на наше школство, урушавајући темеље друштва почев од разарања породице у име Новог поретка „људских права и демократије”, преко наметања

обрасца америчке државне школе као школе за „плитке извршиоце” (Уго Гауденци) широм света, до негативних појава у нашој просветној стварности.

У периоду који је предмет анализе овог рада, посебно након 2000. године и радикалних реформа започетих у образовању, одржано је више научних скупова на тему реформи образовања, у којима се поставља и питање националног идентитета. Тако је већ 2002. године Епархија жичка, у ванредном броју часописа Жички благовесник, под називом: *Реформа школе – нови покушај обезбображења наше деце*, презентовала више радова и саопштења који упозоравају на погубне последице реформе образовања након 2000. године. Синдикат образовања Чачак издао је 2006. године Зборник радова под називом *Бела књига о реформи школства*. Ту се налазе радови Емила Каменова, Александра Липковског, Зорана Милошевића, Ивана Коларића и др., као и низ саопштења стручних удружења математичара, филолога и педагога, који, посебно на егзактним подацима указују на промашаје реформе образовања. Српска академија образовања издала је 2009. године Зборник радова *Будућа школа*, са научног скупа под истим називом. У зборнику презентован је велики број радова који се позивајући на историјско искуство баве правцима развоја будуће школе. Ту се налазе и више радова тицаних питања глобализације и националног идентитета. Педагошки факултет у Врању, тада учитељски, 2010. године издао је тематски зборник *Могућности националног васпитања у време глобализације* са истоименог научног скупа. Српско социолошко друштво и Институт за педагошка истраживања 15. октобра 2011, у Београду, организују научни скуп под називом *Друштвене промене у Србији и реформа образовања*. Радови су објављени у посебним издањима Нове српске политичке мисли и Националног интереса, где такође, можемо срести више радова на тему националног идентитета. Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука у Јагодини организују 2011. године научни скуп под називом *Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности*. Радови су објављени у посебном издању Зборника радова *Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности: образовање и васпитање – традиција и савременост*. Период након 2000. године обележен је низо студија које су разматрале питање реформи образовања и националног идентитета. Најпре, издате су две студије о правцима развоја образовања, које је

само Министарство просвете иницирало, а то су: *Квалитетно образовање за све – Пут ка развијеном друштву* (2002) и *Квалитетно образовање за све – Изаови реформе образовања у Србији* (2004). Унија синдиката просветних радника Србије издала је две студије *Образовање у Србији данас* (2011) и *Колико коштају илузије: Либеризација образовања у Србији* (2014).

Реформе школског система, које се дешавају у сваком историјском периоду, увек су биле повезане са променама у друштву. Друштвени преокрети, или прецизније речено, промене идеолошког оквира до којих долази због великих друштвених преокрета, увек доводе и до реформи у образовном систему датог друштва. Представе, замисли и идеолошке концепције циљева, који се реформом желе постићи, појављују се као друштвени оквири наметнутих могућности деловања заинтересованих актера. У том смислу образовне реформе појављују се као показатељ идеолошког наметања „пожељног” оквира њиховог домета у остваривању потреба и интереса човека у тим друштвима. Према томе, може се закључити да се образовање не може одвојити од политике, односно да држава креира образовну политику путем које усмерава образовање у жељеном правцу, као што се и догодило и овом посматраном периоду. Наравно, процес реформи у образовном систему увек актуелизује питања очувања националног идентитета присутног у васпитно-образовној пракси. Савремено српско друштво пролази кроз фазу модернизације, у којој га са једне стране заплускују таласи глобализације, а с друге јавља тежња да одржи и очува своје аутентичне вредности. Намера овог рада је, да у посматраном периоду, анализом наставних циљева, задатака и садржаја у наставним програмима у примарном образовању укаже у којој мери они доприносе, а у којој мери не, очувању националног идентитета. Улога образовања у промоцији и чувању националног идентитета, у овом раду, пратиће се на следећим нивоима: промовисање националних вредности у нормативним документима којима се уређује систем образовања у датом друштву и преко садржаја о националном идентитету који се преносе кроз наставне програме. У основном образовању постоји читава лепеза наставних предмета. Наравно, немају сви наставни предмети у својим садржајима изражену вредносну димензију којом утичу на национални идентитет. Због тога ће пажња анализе овог истраживања управо бити на оне наставне предмете који у својим садржајима више или мање имају националне и

грађанске вредности. Анализа у овој дисертацији усмерена је на следеће наставне предмете прописаних Наставним планом и програмом за први и други циклус основног образовања: Српски језик, Српски као нематерњи језик, Страни језик, Ликовна култура, Музичка култура, Верска настава, Грађанско васпитање, Матерњи језик са елементима националне културе, Свет око нас/Природа и друштво, Народна традиција, Историја, Географија и Свакодневни живот у прошлости. Свакако, обратиће се пажња и на друге предмете где се могу наћи спорадично неки релевантни садржаји као што је, на пример, Физичко васпитање, где се рецимо, код учења плесова сугерише српско коло и једно коло из краја у којем се налази школа. Затим, овде треба имати у виду да се настава у основном образовању у Србији, осим на српском језику, изводи и на језицима националних мањина (албанском, бугарском, мађарском, румунском, русинском, словачком и хрватском).

Вредносни систем и вредносне орјентације мењају се кроз време. Друштва у транзицији, као што је и српско друштво, принуђена су да редифинишу своје развојне стратегије и прилагођавају се глобализацијским процесима. Друштвене промене дешавају се у равни друштва и рефлектују се на образовање. Стога, посебно важно питање овог рада јесте како у реформама образовања повезати наслеђе са модерношћу, како повезати националну традицију са концептом грађанског друштва и његових моралних вредности? Како очувати своје сопство, национални идентитет у условима глобализације и појаве „фрагментације идентитета”? У условима када се припадност одређеној нацији и националном идентитету релативизује образовне политике могу на двојак начин да приступе преношењу баштине и формирању идентитета: тако што ће активно, са другим факторима, допринести очувању датог идентитета или тако што ће се одрећи те мисије и давати допринос разградњи датог и формирању новог идентитета. Једна од порука која се у раду образлаже јесте да су реформе образовања неопходне, али да оне морају бити научно промишљене, поступно увођене а критеријум њихових вредности треба да буде како допринос личном развоју тако и задовољавању друштвених потреба. Дакле, у реформама образовања, које се јављају као неопходност, треба трагати за правом *мером* учествовања у глобализацијским процесима, али и чувања и неговања сопствене баштине.

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

1.1. НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И НАЦИЈА

Једна од основних људских потреба, од када је човек постао свесно биће, јесте потреба да разуме свет у коме живи и себе, У том смислу људи су се класификовали, а и данас то чине, кроз разне категорије, једна од њих је и идентитетска. Дефинисање човека као индивидуе (Ја) и заједнице у којој живи (Ми) представља једно од најдубље анализираних и највише поларизујућих тема у историји човековог постојања. Питање идентитета не своди се само на питање „ко сам Ја” или „ко смо Ми”, већ има основу у најдубљем метафизичком питању, што је основ свих промишљања и трагања за смислом живота – „шта је Човек”, а пренето на шири план „шта је Народ”? Потрага за идентитетом увек је и потреба за одређивањем свог места у свету у ком се битише. Идентитет подразумева да јединка поседује самосвест о својим специфичним карактеристикама, при чему та свест није нешто што је њој унапред дато, већ се она стиче кроз социјалне и културне процесе. То значи да је идентитет у овом смислу својствен једино самосвесним, дакле људским бићима која имају потребу за идентификовањем, односно разликовањем или поистовећивањем.

Процес интеракције, као саставни и неизбежни део друштвеног живота, ствара потребу да се трага за одговором на питање ко смо ми и ко су други? Дакле, дефинисање властитог идентитета тражи одговор на питање: *ко сам и где припадам?* То даље значи да се идентитет конституише у интеракцији индивидуално – колективно, јер он с једне стране представља *јединственост* у односу на друге, и *истоветност*, по чему су слични са другима. У том процесу изједначавања и разликовања, у том двосмерном кретању гради се и индивидуални али и колективни идентитет. Социолошки приступ идентитету инсистира на значењима колективног идентитета са којима се појединци идентификују и којима дају приоритет у односу на друга значења. Мануел Кастелс идентитет дефинише као „извор смисла и искуства народа”. У намери да објасни друштвено изграђивање идентитета Кастелс истиче да се оно увек догађа у контексту који је одређен не само културом већ и односима моћи. По њему, три су извора изградње идентитета: први -

легитимирајући идентитет (који уводе доминантне институције); други - идентитет отпора (који ставарају они субјекти који су у положају подређености) и трећи - пројектни идентитет (који настаје када друштвени актери на основу пројекта о будућности теже изградњи новог идентитета којим се редефинише њихов положај и улога у друштву) (Кастелс, 2002, стр. 16).

Идентитет је увек процес у коме се појединац прихватањем одређеног погледа на свет, система вредности и пожељних модела понашања, поистовећује са друштвеним групама (од породице, па све до човечанства). Колективни идентитет омогућава да „ја” постане део неког „ми”, где се „ми” испољава као слој, генерација, нација, партија, професија, регион итд. Управо зато Смит поистовећивање са ширим структурама потенцира као кључни осећај у формирању колективних идентитета „осећање националног идентитета представља моћно средство за одређивање и лоцирање појединачних „ја” у свету кроз призму колективне личности и њене особене културе” (1998, стр. 34). У том поистовећивању, односно када индивидуум постаје део нечега, то може учинити на два крајње различита начина: тако што ће очувати своје сопство или тако што ће се утопити у шире структуре губећи самосвојност, посебност, слободу. Ово исто важи и за колективни (посебно национални) идентитет. Начин укључивања колективног индивидуума (националног) у тзв. шире структуре (наднационалне) може, такође, да се одвија на два начина: очувањем сопствене различитости или њеног потпуног губљења. Признати српски антрополог Загорка Голубовић указује да и у временима глобализма „Поново оживљава национално тле, будући да се национална заједница доживљава као ‘природни/примарни колектив’ који нуди смисао припадања” (2003, стр. 59–60), јер глобални свет, поред свих покушаја не обезбеђује основу за идентитет који припада „свету живота”. Брзина живота, као једна од основних карактеристика савременог живота, ствара „флуидни свет”, где је „идентитет, попут некадашњег ускрснућа повезан са могућношћу поновног рађања са престанком да будете оно што јесте, и претварањем у оно што још нисте” (Бауман, 2009, стр. 17). Дакле, идентитети се мењају и стално претварају у нешто ново, сматра Бауман.

У социологији постоје различите дефиниције појма идентитета, а посебно колективних идентитета као и различите интерпретације његове друштвене улоге. У научној литератури могу се срести два одређења националног идентитета:

етнички и грађански. Један од водећих стручњака за теорију нација, националног идентитета и национализма, Ентони Смит свој теоријски приступ назвао је *етносимболизмом*. Смит национални идентитет објашњава полазећи од религије и културе и по њему постоје шест елемената на основу којих је могуће одредити идентитет: колективно властито име; мит о заједничким прецима; заједничка историјска сећања; један или више диференцирајућих елемената заједничке културе; повезаност са одређеном „домовином”; осећање солидарности код значајних делова популације (1998, стр. 40). Наиме, митови о заједничким прецима (а не чињенице) представљају оно што је битно за осећање етничке идентификације. Смит тврди да се нације обликују на основу етничких језгара. Наиме, као и етнија, и нација је заједница митова и сећања. Али, док веза етније и одређене територије може бити само симболичка и историјска, веза нације и територије је фактичка јер нације поседују територије. Дакле, може се закључити да, за конституисање колективног идентитета, према мишљењу Смита, битне су три компоненте: континуитет искуства генерације дате популације; заједничко сећање на специфичне догађаје у колективној историји и осећање заједничке судбине (Исто, стр. 67). Имајући у виду ове компоненте Смит даје дефиницију која је у савременој научној литератури једна од најчешће помињаних: „национални идентитет и нација представљају сложене конструкте сачињене од више узајамно повезаних компоненти – етничке, културне, територијалне, економске и правно-политичке” (Исто, стр. 32).

Разумевање појма националног идентитета, а што је један од централних појмова овог рада, подразумева и објашњење који то чиниоци конституишу национални идентитет а онда и указивање на однос и суштинску разлику између националног идентитета и нације. Најчешће се као чиниоци националног идентитета наводе: заједничка сећања (историја), религија, митови, обичаји, вредносни систем, језик, етничко порекло, заједничка територија, итд. Све су ово елементи који конституишу национални идентитет али и нацију, међутим, кључно је схватити да нација није само историјска категорија, феномен историјског процеса, већ „ноумен” - самосвојна, једнака сама себи. Заједничка сећања, односно историја, представљају један од кључних чиниоца националног идентитета. Сећањем људи и народи граде свој идентитет. У том смислу Берђајев сматра да је „нација јединство историјске

судбине; национална свест је свест о таквом јединству” (1990, стр. 75). Историјска самосвест основа је националног идентитета, јер упознавањем своје историје народ постаје самосвојан и сабира се око идеје која постаје његова водила кроз време – кроз прошлост, садашњост и будућност. Овде је реч првенствено о почетку, односно како народ види свој почетак. Упознавајући своју историју, прихватајући је као своју народи постају свесни себе. Без историјске свести нема народа, упозоравају Хосе Ортега и Гасет, и на питање шта значи бити један народ? дају следећи одговор: „моћи данас наставити своје јуче не одричући се зато сутрашњег живота, моћи постојати у правој садашњости, јер је садашњост само представа прошлости и будућности, место у којем прошло и будуће заиста постоје” (1988, стр. 30). Дакле, идентитет и историја су у узајамној нераскидивој вези, те се борба за идентитет увек јавља као и борба за историју, али и обрнуто, борба за историју, за своје место у историјској породици народа, уједно је и борба за идентитет тог народа. Историјско памћење, гради се и развија предањем, које је и треба да буде непрекидно и путем којег се у садашњости одсликава прошлост и започиње будућност, зато се борба за очување сопственог идентитета и сопствене нације појављује као борба за одбрану историјског памћења.

У историјском трајању једног народа, посебну улогу у формирању националног идентитета имају митови, симболи, догађаји, личности, измишљени или стварни, на основу којих се формирају културни обрасци. Те опште вредности, уверења и симболи, духовно јединство народа, изникле из дубине народног бића, и које на најбољи начин изражавају то биће, *метафизика народа* – Хегел, омогућавају опште прихваћени и легитимни модел одржавања те заједнице као слободне. Мит о пореклу, како сматра Бела, „тренутак или догађај који један народ доживљава као свој почетак много говори о његовом најтемељнијем разумевању самог себе” (2003, стр 28). Дакле, мит је нешто што представља праисконско стање културе народа, али и извор надахнућа и инспирације на коме се гради нова култура. Духовно стваралаштво народа – књижевност, уметност, и философија израстају из мита. Једно од најбољих тумачења мита налазимо код Н. Берђајева, који пише да „Мит у народном памћењу је сачувано причање о догађајима који су се збили у прошлости, он савлађује границе спољашње објективне фактичности и открива фактичност идеалну, субјективну” (2001, стр. 27). За Берђајева историја и мит су једно те исто.

У савременим дефиницијама мита увек се истиче да је то „традиционална” прича. Прича о миту увек је питање чиме одређен догађај завређује да се сматра судбоносним за један народ и да са сваком генерацијом изнова буде препричаван. Може се дакле, закључити да је мит прича која сведочи о неком догађају који је оставио снажан трајан утисак у свести народа, који утиче на обликовање свести тог народа и самим тим постао њеним трајним делом. Тако, како истиче Жан Дитур, „Једна нација живи са својим легендама исто толико колико и са стварном историјом” (1999, стр. 82). У митској слици, на чијој основи народ гради своје сопство, садржан је идеал те заједнице и образац његове културе.

На обликовање свести једног народа, самим тим и националног идентитета, снажан утицај има и религија. Живот људи у једној заједници, његови обичаји али делом и правни и политички поредак обликован је и са његовом представом о боговима. Хантингтон је истицао да су у свим временима религија и веровања кључни чинилац идентитета. Највећа илузија је веровати да се људи првенствено руководе рационалним разлозима у којима доминантно место заузимају интереси. Идентитет пре свега се заснива на осећају: „идентитет је осећај појединца или групе о себи. То је производ самосвести да ‘ја’ или ‘ми’ као ентитет поседујемо неке квалитете по којима се ‘ја’ разликујем од ‘тебе и ‘ми’ од ‘ вас’” (Хантингтон, 2007, стр. 32). Људи имају потребу да дефинишу своје сопство, зато се и идентитет, сматра даље Хантингтон, „односи на слике индивидуалности и одређености (‘себства’) које о себи држи и на себе пројектује судионик и које се обликују (и временом мењају) кроз односе са значајним другима” (Исто, стр. 32). Та заједничка веровања, заједничка прича, даје смисао заједници и тиме, како је и Диркем истицао, стварају органску заједницу. Тако заједница из механичке постаје духовна целина. Природа сваког друштва одређује се првенствено преко културе тог друштва, а опет корен културе је у религији. Верски идентитет је веома снажан облик колективног идентитета. „Човек који истински верује, осећа необуздану потребу да своју веру шири; због тога он напушта своју усамљеност, приближава се другима, жели да их убеди и само убеђивање окрепљује његово веровање” (1969, стр. 647). Сматрајући да смисао свог историјског бића, да своје место и сопствене улоге у светској историји народ проналази у религији, руски филозоф Н. Нарочницка закључује:

„религија је породила све оно што је у друштву битно, што је омогућено тиме што је идеја друштва душа религије” (2008, стр. 17).

Колективни идентитет својим културним обрасцем, вредностима које негује и развија утиче на формирање појединаца, њихових ставова, чиме се обезбеђује континуитет и трајање народа. Због тога успостављање културног идентитета је основа за формирање и колективног и личног идентитета. Идентитет се пре свега односи на појединца, али повезан је и са друштвеним групама и у његовом обликовању, о чему говори Коковић у делу *Пукотине културе*, посебно утичу религија и нација. „Тражење културног идентитета постаје функција културе, при чему потврђивање особеног идентитета захтева међусобну комуникацију” (2005, стр. 298). Говор о култури једног народа и њен однос са националним идентитетом подразумева и објашњење значаја традиције. Традиција, такође, има важну улогу у стварању и чувању националног идентитета, јер она представља континуитет културног наслеђа сваког народа. Бојан Јовановић уочава да када то пренесемо на српски терен српски назив за тај шири аспект наследства стеченог предајом је *баштина*, који у смислу непосредног наследства значи очевину, родно место. У том смислу, аутор посебно потенцира важност појма предање, „које није само усмена духовна култура, већ и знање и вредности садржине у обрасцима мишљења и понашања који су изабрани из дотадашњег искуства да би се пренели наследницима” (2009, стр. 99-101). Традиција, дакле, представља културу сећања. Кроз ту културу показује се како се народ односи према својој прошлости, а самим тим како чува сопствени идентитет.

Покушај дефиниције нације наилази на низ потешкоћа. Поједини аутори, рецимо Ђуро Бодрожић, сматрају да је и немогућа због „сложене природе националног идентитета који се не везује уз материјалне чињенице већ уз судбину” (2015, стр. 5). Начелн, приступи у одређивању нације могу се поделити на традиционалне, који узроке настанка нације траже у етничким особеностима и модерне који настанак нације везују уз развој капитализма.¹ На то указује и Бакић

¹Наравно, треба указати да у литератури постоје и низ других комплекснијих приступа од овог дихотомног (традиционално/модерно) приступа. Тако рецимо *примордијалистички* приступ који полази од начела да је национални идентитет трајан и непроменљив у току живота и да нација, заједно са породицом, представља све присутну, најдуготрајнију и најважнију друштвену групу.(Hardin, 1995, идр.). Значајан је *етносимболистички* приступ, који се посебно везује за Е. Смита који комбинацију митова и историје назива етноисторијом, и где се у објашњењу нације у

ставом да „различити истраживачки приступи нацији углавном се темеље на различитом процењивању значења и значаја етничке везаности, етничких својстава и етничких група” (2006, стр. 260). Модернистички приступ у објашњењу нације полази од субјективних критеријума, односно инсистира на самодређењу припадника неке нације, да је она историјска категорија која је настала са настанком грађанског друштва. „Модерна нација се јавља у XIX веку (...) као интегришућа категорија чији је циљ било стварање идентитета за бројно расцепкано (заосталим феудалним односима, религијом, државним границама великих царстава итд.) становништво и формирање обједињавајуће државе као, у таквим условима, највиши израз слободе” (Милосављевић, 2002, стр. 28). Модернистички приступ, такође, инсистира на томе да је нација првенствено политичка заједница. Тако, Е. Гелнер, сматра да је: „нација, као модерна тековина, првенствено конституисана као политичка заједница, а позивање на етничку подлогу нације представља идеолошки приступ овом проблему, односно, ‘идеолошку лажну свест’” (1997, стр. 19).

Често се у марксистичкој литератури као прихватљива дефиниција нације узима она коју је дао Стаљин, истичући шест битних елемената који утичу на формирање нације а то су: заједница људи која настаје у историјском времену, заједнички језик, заједничка територија, економски живот, психичке карактеристике и заједничка култура. У том смислу он нацију дефинише: „Нација је историјска формирана стабилна заједница људи, поникла на бази заједнице језика, територије, економског живота и психичке конституције, која се испољава у заједници културе” (1947, стр. 10). Још прецизнију дефиницију нације налазимо код Анте Фиаменга, који наводи следеће елементе у дефинисању нације:

„Битни елементи који конституишу нацију као друштвену појаву јесу, дакле, ови: она је историјски настала заједница људи, и то, конкретно, у процесу распадања феудализма и рађања капитализма; она је настала из народних заједница; битни елеменат који је условио прелаз из народних заједница у нацију јест друштвена пођела рада у епохи капитализма, која је, са своје стране, резултат високог степена развитка производних снага; она је територијално јединствена повезана заједница; она је и економски повезана заједница; нацију карактерише заједнички језик и заједничка или сродна култура; нација је настала

први план истичу порекло етничке групе, као и митова о изабраном народу и златном добу, који су постали основа каснијих националних митова. Познат је и *интеракционистички* приступ нацији, одбацује инсистирања на етничким својствима, као што су нпр. језик, религија, писмо, обичаји и традиција, колективно сећање и сл. за одређење нације а наглашава контекст у којем се врши међусобно општење чланова различитих етничких група или нација. За конституисање нације односи се на контексте у којима се етничке разлике јављају (Путиња, Стреф - Фенар, 1997, стр. 122 - 124)

најчешће асимилацијом етнички сродних елемената, али, такође, и етнички сасвим различитих елемената; изразит примјер – америчка нација” (1973, стр. 230).

Слично, марксистичко виђење нације има и Иван Шијаковић нацију дефинишући на следећи начин:

„Уобичајено одређење нације полази од тога да је то друштвена група настала у одређеном историјском степену развоја производње и поделе рада (робно-новчане привреде) као заједница која у себи интегрише културне, политичке и економске услове живота и заузима одређену територију” (2003, стр. 78).

Духовни принцип, као примарни принцип за формирање нације, посебно ће потенцирати Ернест Ренан тврдећи да је он душа народа. „Нација је душа, духовни принцип. Нација, као и индивидуа, резултат је дуге прошлости, напора, жртве и оданости. Култ предака је од свих најлегитимнији; преци су нас учинили тиме што јесмо” (1981, стр. 104). Ренан посебно наглашава да се идентитет засниван на духовном принципу уграђује у душе народа и да он даје народу оно чиме се он поноси. Зато потецира Ренан „Денационализовати један народ, не значи дезидеологизовати или преидеологизовати, већ обездушити га. Ниједна идеја није важна да би јој се подала душа” (Исто, стр. 200). Без обзира што и Смит у објашњењу нације полази од заједничке територије, и он у први план истиче земљу првобитног порекла која је постала „складиште историјских сећања и асоцијација, место где су наши мудраци, свеци и хероји живели, радили, молили се и борили. Све то чини домовину јединственом” (2010, стр. 23). Смит, такође, наглашава духовну приврженост датој земљи као кључни елемент националне индентификација која се испољава и када је појединац физички одвојен од домовине и у том смислу истиче: „Нација је духовни принцип произашао из дубоких хисторијских заплета, духовна обитељ, не група одређена конфигурацијом тла” (Исто, стр. 104).

Заједнички језик битан је елемент за формирање нација. Наука о језику како истиче Бодрожих није доказала да се историјска стварност нације може подвести под лингвистичке обрасце, али „Како свака нација у језику види најефикасније средство које је држи на окупу ако се за језик не може везати постанак нације, везује се њен опстанак” (2015, стр. 8). На значај језика у процесу формирања човека и нације указује и Хајдегер: „Језик је кућа битка”, „у њеној окућници станује човек” (1998, стр. 5). Ова констатација свакако важи и за народ и отуда идентитет је

бивствовање народа које борави у језику. Хајдигер даље упозорава да „постојење језика угрожава бит човека” (Исто, стр. 10). Промена и напуштање речи које „вуку корене из дубине векова” значи и напуштање изворног битка, о чему посебно пише Кара-Мурза који је упозоравао је да прва мета манипулатора данас у свету свет знакова (2011, стр. 79). То је посебно видљиво са убрзањем глобализацијских процеса, којима се енглески језик намеће као доминатни језик у комуникацији.

Државност као форма политичке моћи, политичке заједнице такође је битан чинилац формирања нације, сматра Бодрожић. „Идеја државе је оно што један народ чини политичким свесним – нацијом” (2015, стр. 9). Кроз нацију реализовану путем државности народ се самопотврђује и постаје светан да припада одређеној заједници. Јасно је да народност сама по себи није довољна за формирање нације, она представља основу али она мора бити заокружена кроз државност која управо чува и омућује очување народности. Нација је најприроднији оквир за спонтано самоизражавање човека као друштвеног бића. Један од најпознатијих српских родољубивих песника Јован Дучић у *Југословенској идеологији* својевремено је писао: „Држава, то је пре свега један духовни појам и једна душевна творевина (...) ако држава није национална, значи производ националне идеологије, она представља само једно велико предузеће, али не и једну државу” (2002, стр. 58). Порука овог великог песника је да држава почива на заједничкој идеологији, а идеологија првенствено почива на вери и језику. Генерације и генерације вековима су имале на уму шта треба чинити да би се могло часно живети на оном свету и достојанствено без стида изаћи пред претке. Све док заједница негује културни образац може се очекивати васкрс и остварење националних тежњи, а без њега прети јој нестајање.

Нација, у модерном значењу те речи, створена је са Француском револуцијом. Овом револуцијом десила се радикална промена, када су племићке нације, које су сачињавали привилеговани, постале народне у којима сваки појединац, неvezано за свој социјални статус и порекло, постао свестан својих политичких права у односу на државу и у држави. Бројне дефиниције и одређења појма нације, код којих се суштинске разлике огледају пре свега у начину утврђивања веза које људе спајају у националну заједницу, указују нам на тезу да је нација комплексна и сложена

друштвена појава. Ипак, све те дефиниције, како наводи Базић, доводе нас до тога да постоје две категорије нације:

„нација као етничка заједница: чине је људи истог етничког порекла, с јединственом територијом, заједничком прошлошћу, културом, социјално-економским и политичким интересима; нација као политичка или грађанска заједница: чине је људи који припадају истој држави без обзира на етничко порекло, те је њен обавезни део асимилација културних различитости” (2009, стр. 39).

За разлику од других врста идентитета, оно што је карактеристично за национални идентитет јесте, што је он човеку дат рођењем. Национални идентитет омогућава људима да пронађу себе и своје „место”, односно открију своју културу, сазнају и памте ко смо били у прошлости, али и ко смо у садашњости и садашњем окружењу. Те опште вредности, уверења и симболи, духовно јединство народа, изникле из дубине народног бића, и које на најбољи начин изражавају то биће омогућавају опште прихваћени и легитимни модел одржавања те заједнице као слободне.

1.2. СПЕЦИФИЧНОСТИ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И СРПСКЕ НАЦИЈЕ

Објаснити нацију, па и српску нацију, није ни једноставно ни лако. Постоје различити аспекти (економски, политички, етнички, културни и др.) од којих је могуће кренути у њеном објашњењу. Корисне савете, од којих је могуће кренути у објашњењу српске нације, даје академик Радомир Лукић, који у чланку *О настанку српске нације са социолошког гледишта*, указује на две полазне основе за разумевање српске нације. Најпре, он указује да је претходно потребно одредити сам појам нације при чему ту треба најпре указати на разлику народа (који предходи) и нације која настаје из народа. Народ и нација слични су по основној вези која повезује људе у народ и нацију која је субјективне природе, „тј. да се састоји у осећању блискости, сродности с осталим припадницима народа, односно нације, што опет постоји осећање удаљености и несродности с другим народима, тј нацијама” (1978, стр. 73). Када је реч о социолошком објашњењу нације најпре подразумева синтетичко разумевање свих друштвених фактора који делују на формирању српске нације, а такође и разумевање других фактора као што су сеобе, класно раслојавање, друштвени додири и сл. Социолошки поглед на формирање нације углавном полази од тога да је нација настала са процесом формирања капитализма. Међутим, Лукић упозорава да се то не може применити на српску нацију, јер је по њему заједница Срба настала под Немањићима, када је дошло до територијалног уједињења српских држава. Основне везе које доводе до стварања српске нације јесу: „најпре, територијалне и на њима засноване привредне, политичке, социјалне и културне, при чему су се културне везе најмање измениле, док су се привредне и политичке измениле суштински” (Исто, стр. 81).

Већина теоретичара бавећи се питањем српске нације и српског националног идентитета сматра да су српску нацију кроз историју обликовали више фактора од којих су кључни: светосавље и СПЦ, Косовски мит и Косовски завет, српски језик (ћирилица), српска државност. Свакако, не умањујући значај других чиниоца, два су пресудна: Светосавље и Косовски мит. Једну од кључних улога за стварање

српског националног идентитета и српске нације одиграло је светосавље² - „православље српског стила и искуства” (Владика Николај), које је на основу те духовности остварило јединство државе, цркве и народа. Две личности су у томе имале кључну улогу Стефан Немања, који је, како наглашава Ђоровић, српску државу створио физички, а Свети Сава интелектуално:

„Расцепкане српске државе гложиле би се и сатирале међусобно и даље, да их није сјединила енергична воља Немањина; али да није било Савина рада, оне би се опет, после нестанка Немањина, вратиле у стари вртлог и бориле се до новог Немање и тако даље” (1921, стр. 23).

Делом Светога Саве јеванђељска духовност идентификовала се са народом и судбински одредила историју српског народа кроз векове. Савиним радом Немањина творевина добила је обједињавајућу моралну силу и постала органска заједница. Оном што је Немања створио, Сава је удахнуо душу. Свети Сава

„је први схватио да се трајна народна држава не ствара само оружјем, него и заједничким идеалима. Заједница културног и политичког осећања у народу, то је креч и цемент који држи народну зграду; без тога се држава руши као свака сувомеђина” (Бодрожић, 2015 стр. 47).

Стварањем националне цркве Свети Сава је засновао и српску нацију и дао јој верски и црквени темељ на којем се она после изграђивала. Определивши се за православље, источно хришћанство, које је након раскола остало верно (ортодоксија) изворном Христовом учењу, на ветрометини између Истока и Запада, Немањићи су трајно определили српски пут. Српски народ захваљујући Светом Сави прихватио је хришћанство као универзалну религију али и формирао један свој особен, национални доживљај Бога. На значај хришћанског, православног елемента, у формирању српског националног идентитета указује и Владимир Дворниковић, који каже: „Осећајући да је духовна подлога дубља и трајнија од државне и војне организације, св. Сава је својом аутокефалном црквом постао оснивачем српске националне идеје и континуитета српске државне идеје” (1990, стр. 853). Када је реч о светосављу, као темељном стубу српског националног идентитета, може се закључити да, без обзира што о почетку српске историје постоје различита схватања, ипак већина Срба за почетак своје историје, своје

²На ову чињеницу посебно указује Ђуро Бодрожић, који истиче да је Сава у потпуности био свестан да државног јединства нема без јединства у вери, и да за стварање државе није довољна физичка сила, већ је потребна и интелектуална снага. Шире у Бодрожић Ђуро, *Српски идентитет* Српска књижевна задруга, Београд 2015. стр. 46-47.

историјско време рачунају од Стефана Немање и његовог најмлађег сина Растка – Светог Саве.

Српски народ, упркос свим тешким историјским искушењима, посебно католичког прозелитизма са једне и муслиманског надирања са друге стране, успео је да опстане и остане на својим територијама, првенствено захваљујући томе што је у својој свести изградио и чувао свој правослвни национални идентитет. Српски народ никад није изгубио веру у своју будућност, сматра Радован Самарџић, јер „будућност је увек замишљао и остварио као продужење својих историјских предања. Косово је било најактивније и најипресивније животно језгро таквог опредељења” (1989, стр. 7). Косову је то најзначајније место у српској свести обезбедила битка између српске и турске војске. Захвајући светосавским вредностима које су се дубоко укорениле у душу српског народа, кнез Лазар, није подлегао уценама, изабрао је пут Христов пут жртве и небеског царства. Иако о самој бици, посебно о исходу постоје различите тврдње, на предању о свесној жртви народ је створио мит који је постао морални императив и тиме изградио историјску самосвест. Косовски пораз, како указује Радован Самарџић, није филозофија пораза и смрти. „Тај завет је створен у народу који је имао снаге да пораз призна, али и да се никад не помири с понуђеном чињеницом да је у томе и његов крај” (1990, стр. 58). Косовски бој, реалан и стваран догађај, уздигнут је косовским предањем у митску сферу чиме је ова епска слика постала идејно језгро које српски народ обједињује. Из дела Светога Саве изишло је Косовско опредељење, трајно обележје српскога народа. Указујући на значај и улогу Косовског мита Ј. Базић указује на два приступа у разумевању улоге Косовског мита у српској политици, а то су: етнички и грађански. У етничком моделу Косовски мит разуме се као најважнији део српског културног обрасца и кључни чинилац српске националне свести, он је симбол идентитета српског народа (2012, стр. 264). У том смислу,

„Косовски мит (је) духовна вертикала у колективној свести Срба и особено културно наслеђе: духовна, верска и културна самосвест српског народа; енергија која ствара нацију; историјска и државотворна свест српске нације; енергија која од народа обликује политичку нацију. У косовском миту је изражена узвишена филозофија у чијем је средишту начело слободе, слобода је једина вредност за коју ваља живети и умирати” (Исто, стр. 266).

Када је реч о грађанском приступу у разумевању косовског мита у српској политици углавном се овде потенцира да је овај мит покретач српског национализма

„У грађанском моделу, Косовски мит се види искључиво као покретачко језгро српског национализма који штети Србима у односима са суседним народима и евроинтеграцијским процесима” (Исто, стр. 268).

Бавећи се питањем Косовског мита у својој докторској дисертацији, Иван Башчаревић, овај мит повезује са моралном филозофијом Срба.

„Косовски мит је заправо Косовски завет, или Видовданска етика, односно прича о моралу који укључује највише вредности једне заједнице, а намера да се преноси с поколења на поколење, представља парадигму оних вредности којих се треба придржавати” (2016, стр. 65 - 66).

Иако се он првенствено везује за простор Косова и Метохије, Косовски мит постао је универзална етичка категорија целог српског народа чија се основна идеја темељи на хришћанским идеалима у којима су свете свари вредније од световних. Косовски завет играо је битну улогу, може се рећи и најважнију улогу у српској историји и српском трајању. Најпре тај мит који је брижно стваран и чуван омогућио је опстанак српског народа у вишевековном ропству. Многи, посебно страни аутори омаловажавају Косовски мит код Срба и истичу да је нерационално и мазохистички прослављати свој највећи пораз. Академик Љубомир Симовић објашњава да Косовски мит, не значи слављење пораза, већ означава српско окретање духовним висинама и изражава опредељење за највише вредности. „Срби су у Косовском боју показали да као једину могућу егзистенцију признају највишу егзистенцију. Свест о тој егзистенцији је победоносна, и победничка, а жртвовање је само доказ те победе” (1990, стр. 85). Може се закључити да је Косовски мит, највећи и најзначајнији српски мит који представља „камен међаш” у историји и традицији српског народа. Он је, како је познато, био и остао симбол српског јунаштва али и пострадања, опредељења за „царство небеско”. Зато, како истиче Р. Лукић, „Косовски завет постао је вертикала српске историје, јер Срби нису заборавили да су изгнани из земље која је била ризница свега најдрагоценијег што су створили у историји (...) ослобођење Косова и Метохије, 1912. године, било је за Србе, повратак у силом узету постојбину” (1991, стр. 12).

Српски језик и српска ћирилица такође су темељни идентитетски национални чиниоци српског народа. Ћирилица као српско национално писмо, везана је за развој писмености Срба од почетака до данас. Развојем писмености сви најважнији документи, који су градили српски национални идентитет, од

Мирослављевог јеванђеља, Душановог законика, Дечанске христовуље, бројних повеља итд. писане су ћирилицом. Тезу да је језик један од кључних елемената српског националног идентитета, заступа и Момчило Суботић. Полазећи од Хердеровог схватања нације као заједнице језика, аутор сматра да је основни елемент српског идентитета српски језик. Такође, друга тежишна тачка српског идентитета је српско писмо односно ћирилица која је „темељ српске националне културе и у том смислу Срби, упозорава Суботић, не смеју се одрицати своје ћирилице, будући да је искорењивање ћирилице и наметање латиничног писма увек ишло напоредо са искорењивањем Срба” (2012, стр. 23). Остале кључне елементе српског идентитета Суботић види у немањихкој традицији српске државности као и у традицијама модерне српске државе након 1804. године. Аутор, такође, указује на посебан значај СПЦ за очување српског националног бића, посебно у периоду турског ропства када је црква била једина српска институција. На крају Суботић сматра да је и српска држава „фактор идентитета” и тврди да без националне државе нема културе ни идентитета (Исто). Међутим, било је разних пројеката, посебно у последњем столећу, у којима је долазило до „расрбљавања Срба”.³ Нарочито то је видљиво занемаривањем ћирилице када она код Срба бива све више потискивана латиницом, и све чешће њом замењивана. Посебно то долази до изражаја у условима глобализације и информатизације друштва, када постоји тенденција потискивања националних језика од стране енглеског језика, под изговором успешнијег ширења информатичке писмености.

Србија има дугу државотворну историју и традицију и као држава има старе симболе који вековима означавају њен национални и државни идентитет (грб, застава, језик, писмо, вера, митови, предања и др.). Српска народна заједница се током историје показала као један од најзначајнијих чинилаца социјалне интеграције српског народа. У томе посебну улогу су имале породичне задруге. За српски народ, као нигде другде, социјалну, економску и политичку основу друштва чиниле су породичне задруге. Улога породичне задруге није била само економске

³ У студији *Идентитет и геополитичка стварност Срба*, Момчило Суботић, говори о континуитету „расрбљивања” односно растакања српског идентитета. Аутор сматра да је основни разлог занемаривање свог сопства последица одустајање од свог националног програма уз прихватање туђих пројеката. Последица ових пројеката јесте одвајања делова српског народа од којих су затим настале нове нације Хрвати, Бошњаци, Црногорци, а у будућности могуће и Војвођани. Момчило Суботић, *Идентитет и геополитичка стварност Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

природе већ је она имала и снажну васпитну улогу и утицала на обликовање карактера, посебно на осећај узајамности и солидарности. Наравно, национална се интеграција током историје није увек остваривала на једнообразан начин. Нарочите „резервоаре” традиционализма, представљале су српске народне песме које су се преносиле с генерације на генерацију и остале упамћене у народу као такве. Њима, као изворишту и огледалу националног надахнућа, враћали су се Срби увек изнова, посебно у кризним периодима, поносно следећи своје митолошке претке на стазама које су вековима утирале претходне генерације. У народним песмама⁴, као у непрекинутом епу, слушалац се, а касније читалац може обавестити о историји српског народа, његовим митовима и легендама, веровању, моралу, превалентним вредностима, односу према животу и смрти итд. Напајан оваквим традиционалним јуначким духом, обликовао се специфичан „ратнички” српски политички менталитет који је касније, ако не пресудно, значајно утицао и на саму српску историју. Традиционалне, како епске тако и лирске народне песме и игре у најтежим временима биле су јединствен извор сазнања и мудрости за младе нараштаје. Преношене, најпре усменим путем, песме су исказивале дух народа, а уједно чиниле и градиле систем моралних вредности на којима је опстајао народ. Јасно је да је народно стваралаштво имало изузетну улогу у формирању српског националног идентитета и да представља саставни чинилац вредносног система српског народа. Један од неозабиљазних делова културног и националног идентитета једног народа чине народне песме и игре. Оне су прошлости, посебно у условима велике неписмености биле јединствен извор сазнања и мудрости за младе нараштаје и преносиле се из генерације у генерацију. Имајући у виду чињеницу да су традиционалне песме и игре представљале и да чине вредну традиционалну народну музичку тековину, оне су у основношколским наставним плановима и програмима за музичку културу заступљене као незаобилазни садржаји васпитања и музичког образовања.

Разумевање националног идентитета, посебно у контексту његовог историјског трајања, а самим тим и улоге образовања у чувању и преношењу

⁴ О значају народних песама за српски национални идентитет Ђуро Бодрожић, између осталог каже: „Идеали српског народа, испричани су у народним причама, исказани у народним пословицама, а понајвише испевани у народним песмама; из њих ћемо дознати менталитет и карактер српског народа, упознати његове светиње, открити његово веровање“ (Бодрожић, 2015, стр. 174)

националног идентитета захтева и одговор на питање: шта у том временском трајању остаје исто, а шта се мења? Нишки социолог и филозоф Љубинко Милосављевић, примећује и упозорава да „они који су уништили своју традицију, најбоље знају како је без ње, јер бивају принуђени да поштују туђу”, а потом изриче констатацију која верно одсликава људе и народе који напуштају своју традицију: „Без традиције, свеједно да ли је она заборављена, запуштена или насилно прекинута, односно запостављена из неког другог разлога, колективитет се осећа као риба без воде; гуши се и скапава, а не зна зашто” (2014, стр. 16). За правилно разумевање националног идентитета потребно је на прави начин разумети однос традиције и модерности. Разматрајући дијалектички однос традиционалног и модерног идентитета, Милован Митровић шаље поруку да:

„Традиционални идентитет позива да се што више и што дуже остане онаквим каквим смо одувек били. Модерни идентитет подразумева рационално ‘очување себе’ али налаже активно прилагођавање новонасталим околностима и стално мењање властитих својстава које би имало за циљ слободно самостварање делујућих субјеката.” (2002, стр. 69).

Идентитет, а посебно национални, пре свега заснива се на слободи, слободи избора, сваки спољни притисак, војни, политички, економски, културни, за промену идентитета, јесте отворено или прикривено поробљавање (окупација), а пристајање на тај притисак значи губитак идентитета, односно национално самопорицање. Амерички конзервативни политичар Бјукенен упозорио је: „Уништите записе о прошлости народа, оставите га да живи у неверици, у односу на поступке предака и онда ћете празне посуде душа, лако напунити новом историјом....разобличите народне хероје - ви ћете деморализовати цео народ” (2003, стр. 237). Према томе, идентитет не само да мења своје саставне делове већ и опстаје захваљујући тој способности; то је „противуречан појам који се може одредити као самосвест или субјективни доживљај одређене личности о самој себи, као бићу различитом од свих других (...) иако са њима живи у истом времену, простору и припада истој култури.” (Базић, 2009, стр. 21.).

Значајно је поменути и академика Радомира Лукућа када је реч о објашњењу националног питања. Наиме, Лукић је још седамдесетих година прошлог века, када се у бившој Југославији ретко помињало национално питање, уочио и упозорио, а те његове слутње пракса ће потврдити, да је национално питање само последица нерешеног другог битног питања, економског и социјалног.

„Мислим да се национално питање може веома ретко - а можда и никако – одвојити од других, а пре свега социјалних и економских питања. Кад год се појави национално питање, треба потражити који су узроци те појаве, па ће се вероватно наћи да су они у нерешивим другим питањима економског и социјалног карактера” (1971, стр. 822).

Када је реч о националном идентитету и нацији може се закључити да најдубљи идентитески слој сваког народа, па и српског, чини његова културна традиција - *баштина*. Српски народ има дугу државотворну историју и он је постојао као народ и пре формирања нација. Српски национални идентитет кроз историју обликовали су више фактора од којих су кључни: светосавље и СПЦ, Косовски мит и Косовски завет, српски језик (ћирилица), српска државност. Ови фактори и данас, у одређеним облицима, који су наравно под утицајем времена променили неке своје садржаје, постоје и даље утичу на формирање српског националног идентитета.

1.3. ТЕОРИЈСКА ОДРЕЂЕЊА ОБРАЗОВАЊА У СОЦИОЛОГИЈИ

Теоријско одређење појма образовања, како у друштвеним наукама, тако и међу самим теоретичарима који се баве образовањем различито је. У најширем смислу образовање се схвата као процес самообразовања и формирања сопственог погледа на свет и чини основу васпитања, јер је стицање знања услов усвајања вредности, стварања навика, умења и развоја сазнајних способности. У начелу образовање би се могло одредити као начин остваривања људских могућности. Под образовањем се, у ужем значењу овог појма, подразумева процес усвајања знања, изграђивања вештина и навика, као и развој способности, затим усвајање система вредности и правила понашања. Стога јасно је да образовање у себи садржи како индивидуалну социјалну димензију. Разматрајући обе ове димензије Паул Наторп види задатак образовања у складном развоју душевног бића човека у свим његовим битним правцима и истиче да „образовати значи дати облик (образ), или довести један предмет до особена му савршенства” (1922, стр. 6). Образовање је процес који је иманентан човеку и људској заједници, односно друштву. У том смислу Жак Делор даје једно опште одређење образовања говорећи „Образовање садржи у себи све оно што је човечанство сазнало о самом себи” (1996).

Као елеменат друштвене структуре образовање је његова детерминанта и услов његовог опстанка и напретка. Друштво, без обзира на његов карактер, има одређене функционалне предуслове који морају бити задовољени. То подразумева да сви делови друштва морају функционисати складно како би одржали само друштво. Да би се то остварило, неопходно је усклађивање политичког, економског, образовног и осталих подсистема који функционишу по заједничким начелима и вредностима. Смисао образовања, у којем год систему образовања да се остварује, начелно је увек исти и он се огледа у намери да се појединац, члан друштва учини способним за самосталан лични и нормалан социјални живот. Односно, да се оспособи за самостално деловање у заједници, ужој и ширијој и да постане друштвено корисни члан заједнице. Према томе, када се говори о образовању, увек је његов циљ формирање човека у складу са неким идеалом, који та друштвена заједница жели да развија.

У сваком друштву институције су обликоване у складу с његовим потребама, тако се и кроз образовне институције и њихове активности појединци припремају и оспособљавају да могу да допринесу развоју друштва. Као део друштвеног система, образовање је повезано са друштвеним вредностима и друштвеним нормама, конкретне друштвене заједнице. Због тога појам образовања увек претпоставља и одговор на питање у ком правцу треба усмерити образовање и које циљеве оно треба да оствари. Из тог разлога, као и свако важно подручје друштвеног живота, и образовање је слика друштва и оно што се у њему дешава у великој мери говори о том друштву. Образовање, односно преношење знања, представља најверније огледало праваца развоја људског друштва, па је током развоја друштва значајно еволуирало – и организационо и садржајно. Од својих зачетака систем образовања има више друштвених функција, од којих се посебно могу издвојити две: социјализација деце и улога у развоју друштва.

Човек је друштвено биће, *zoon politicon*, како је давно приметио Аристотел. Међутим, човек не постаје друштвено биће самим актом рођења, већ то постаје животом у друштву процесом социјализације, у којој образовање поред других агенаса има једну од најважнијих улога. Социјализација управо представља процес у коме појединци прихватају и усвајају основне вредности неопходних да се успостави вредносни консензус. Зато је, како сматра Гиденс, „социјализација најзначајнији канал за пренос културе кроз време и генерације” (2005, стр. 30). Имајући у виду да је образовање првенствено, институционално организовано, да се одвија у образовним установама школама, тиме је школи у друштву намењена улога моста између појединца и шире друштвене заједнице, односно она је виђена као мост између породице, као примарног жаришта социјализације јединке и друштва као целине

У савременом друштву знање се третира као основни ресурс привредног и сваког другог развоја, јер рад и пословне активности у овом друштву захтевају образоване и комплетне особе. Наравно, знање нераздвојно је повезано са образовањем, с тим што се данас појам образовања у значајној мери трансформише у један широки концепт учења у и изван формалних институција.

„Појам образовања – који подразумева јасно структурисани пренос знања у оквиру формалних институција – узмиче пред једним широким концептом ‘учења’ које се одвија у различитим окружењима. Учење током целог живота требало би, и мора, да игра улогу у

прелазу на друштво знања. Учење не сме бити образовање у уском смислу добро обучене, мотивисане радне снаге, већ један систем који се посматра у контексту ширих људских вредности” (Исто, стр. 53)

Образовање као најзначајнији развојни ресурс пре свега значи да се данас развијеном сматра земља која има висок образовни ниво становништва. На ову констатацију између осталих указују и Федерико Мајер при крају прошлог века:

„Човек се данас налази на прагу нове ере. Он се мења, престаје да буде *homo faber* и постепено преузима улогу која припада *homo sapiens*, улазећи у цивилизацију стваралаштва. Сагледавање будућности умеће да гради мудро, да замишља будућност света и истражује могуће опције за своју делатност у различитим приликама, добија приоритетни задатак” (1991, стр. 138).

Упозоравајући на заблуду да је образовање само пратећи параметар развоја, Милан Ратковић истиче да је оно објективна парадигма развоја и каже: „Јер, развој и није ништа друго до активирање неисцрпних интелектуалних потенцијала, буђење и распламсавање, најчешће латентних снага: развој је, у ствари, динамизација човека, односно друштва у тоталитету” (1993, стр. 16). Указујући на значај образовања у савременом друштву, посебно у којој мери се оно променило у односу на раније епохе, Ернест Гелнер наводи: „У основи модерног друштвеног поретка не стоји крвник већ професор. Није гиљотина главни алат и симбол државне моћи, већ је то (прикладног ли назива!) доцторат д’ етат. Монопол на легитимно образовање данас је важнији и чешће је у средишту него монопол на легитимно насиље” (1998, стр. 54)

Свакако треба нагласити, да без обзира што се образовање схвата као најважнији развојни ресурс, оно неби смело да изгуби хуманистичку и еманципацијску улогу. Оно мора да и даље остане фактор критичког мишљења и бранилац хуманистичких вредности. На то скреће пажњу и Пол Кенеди у књизи *Припреме за двадесет први век*. Указујући да образовање подразумева разумевање, разлоге због које се свет мења, аутор истиче:

„На крају, није довољно само разумети оно што радимо на нашој планети, као да кроз циновски телескоп посматрамо море. (...) исто тако је потребно да се опремимо системом етике, осећајем правде и осећајем пропорције док разматрамо различите начине на које се, колективно или појединачно, можемо боље припремити за двадесет први век” (1997, стр. 372).

Образовање мора да се руководи одређеним идеалима и у том смислу образовање без идеала⁵ је само себи највећи непријатељ. Дубоко у суштину

⁵ Кристофер Лаш је у делу књиге *Нарцистичка култура*, индикативно насловљеном *Образовање и нова неписменост*, веома критички говорио о слабостима америчког система образовања, посебно истичући да образовање без идеала је само себи највећи непријатељ, и такође да што се више

образовања продире Лисман, који најпре указује да је образовање „последњи задатак нашег постојања” (2009, стр. 47) и да оно представља брану од варварства, „образовање као образовање људи требало бити јамац за одбрану од унутрашњег и вањског варварства” (Исто, стр. 126).

Образовање као друштвени процес има за циљ са једне стране преношење и усвајање нових знања, али и преношење и усвајање категоријалног система вредности друштва. Разматрајући улогу образовања у друштву, која се пре свега огледа у усвајању заједничког система вредности, Вујевић истиче да се образовањем „сваки сваки њен члан припрема за преузимање одређене улоге што је у функцији очувања државе и њеног ефикаснијег деловања” (Vujević, 1991, стр. 113). Које ће циљеве друштво поставити образовно-васпитном систему зависи од тога какав је владајући систем вредности у њему и за какве вредности се оно залаже. Циљеви образовања, кроз историјски развој друштва, мењали су се и били условљени друштвено-историјским околностима. Међутим, свакако неке вредности су издржале пробу времена и сматрају се општеважећим. Јован Ђорђевић, вредности које се сматрају општеважећим и које служе као основа за утврђивање циљева сврстава у четири групе: вредности универзалног значаја; вредности значајне за друштвену заједницу; вредности које указују на односе са другима и вредности које се односе на развој појединаца” (1997, стр. 25). У процесу образовања долази до међусобног усклађивања индивидуалних потреба са потребама социјалних група, о чему посебно пише и Кулић (1998, стр. 59). На ову карактеристику образовања указује и Гиденс који је приметио да „У сваком друштву институције су обликоване у складу са његовим потребама, па се кроз образовне институције и њихове активности појединци припремају и оспособљавају да могу да допринесу развоју друштва” (2005, стр. 496).

За правилно разумевање улоге и значаја образовања посебно у савременом друштву, врло је значајна Лисманова студија о *Теорији необразованости* са поднасловом *Заблуде друштва знања*. Аутор најпре констатује да је у савременом образовању дошло до напуштања изворне идеје образовања у којој је развој индивидуалности била темељна вредност образовања у корист преусмеравања

призива вредност знања, тим више знање губи на вредности. Lasch, Christopher (2008) *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb

образовних циљева на способности и компетенције тимског рада, флексибилности итд. Лисман закључује да „необразованост данас није стога никакав интелектуални дефицит, није недостатак информисаности, није дефект когнитивне компетенције, него је одрицање од хтења да се нешто уопће разумије” (2008, стр. 61). У савременом образовању, сматра даље Лисман, знање и образовање не представљају циљ него средство које не захтева никаква нова промишљања све док су оправдана за тржишта, квалификације, мобилност или раст gospodarства. У складу с тим, аутор сматра да ‘друштву знања спознајна способност тога друштва поступно кржља’ (Исто, стр. 135). Некада се образовање, како примећује Асман, могло дефинисати „као договор групе људи о томе који се текстови из канона високе културе свакако морају прочитати” (2002, стр. 123), а у друштву знања оно се дефинише тиме где се може пронаћи, на којој мрежи или сајту. У том смислу врло је значајан Адорнов одговор на питање шта је образовање?

„Образовање захтева да Аушвиц не сме да се понови: свака дебата о идеалима васпитања је ништавна и безвредна уколико не говори о овом једном, о томе да Аушвиц не сме да се понови. Он је био варварство којем се супротставља све васпитање. Говори се да нам прети варварство – али оно нам не прети, оно се већ десило у лику Аушвица. И варварство ће постојати све док постоје услови који су омогућили такав пад. То је оно што је страшно” (Adorno, 2006, стр. 5-6).

Несумњиво је да образовање има велики, ако не и најважнији значај за развој како појединца тако и друштва. Зато је посебно значајна порука коју упућује Пол Кенеди, а која се односи на значај образовања за остваривање хуманих друштвених односа и опстанак човечанства: „глобално друштво трчи трку између образовања и катастрофе” (Кенеди, стр. 371). Сличну поруку шаље и Данило Ж. Марковић. Потенцирајући значај образовања, посебно основног, аутор истиче да основне школе не треба да буду само центри описмењавања и стицања знања већ и чувари традиције и културног идентитета: „Данас смо оно што смо били јуче. Ми нисмо одговорни за оно што смо данас, али ћемо и те како бити одговорни за оно што ће бити сутра и оне који ће живети сутра и у нашој Србији” (2001, стр. 183). Образовање појединца, које не започиње школовањем, нити се завршава с њим, подразумева рад на себи, односно самообразовање током целог живота. Полазећи од одлучујуће улоге образовања у развоју личности и друштва Делор сматра да није довољно да појединац на почетку живота усвоји одређени фонд знања, већ да се оспособи да користи током живота све ситуације како би обогатио та знања, прилагођавајући се свету који се мења. Основни разлог афирмације доживотног

образовања/учења јесу убрзане технолошке и друштвене промене у савременом свету. Будући да постојеће знање и вештине све брже застаревају, неопходно је континуирано образовање, тј. учење током читавог живота. Да би одговорило својим циљевима, сматра Делор, образовање се мора организовати око четири основне области које ће током живота за сваког појединца представљати стубове знања: учење за знање, учење за рад, учење за заједнички живот и учење за постојање (1996, стр. 75)

У социолошкој литератури се у дефинисању образовања акценат усмерава на процес стицања знања, вештина и навика неопходних човеку за живот и рад у друштву. Образовањем се појединац оспособљава за одређене друштвене улоге које му омогућује учешће у друштвеном животу али и одређени статус. Међутим, треба такође указати да основна улога образовања није само припремање појединаца за остваривање радних улога у датом друштву већ представља и припрему за смислени живот на шта посебно указује Марта Нусбаум када каже: „образовање спрема људе за запослење и, још битније, за вођење смислених живота” (2012, стр. 19). Сличан став заступа и руски филозоф Ремезова И. износећи став да образовање није само преношење знања, учење тог знања, и потом истиче: „У речи образовање крије се реч ‘имиц’, односно формирање самог себе” (1992, стр. 149).

Образовање је са једне стране процес а са друге резултат, зато Сергеј Флере управо сматра да резултат образовања као конкретног друштвеног процеса јесте „стицање стања образованости, где појединац поседује релативну целину (систем) општих и стручних знања (истина), информација, умећа, спретности итд., на релативно високој равни, у релацијама дотичног друштва и културе, а што води стварању целовитог погледа на свет” (Флере, 1976, стр. 18). Издвајајући два структурална елемента у дефинисању образовања, преношење и стицање знања и развијање и формирање вештина и навика аутори Ивковић и Димитријевић образовање дефинишу као: „Образовање је, тако, процес преношења и стицања знања и процес развијања и формирања разноврсних, човеку неопходних, вештина и навика” (2012. стр. 98). Образовање као комплексан друштвени процес у коме се усмерава развој личности путем учења део је друштвене структуре и подсистем је друштва који је повезан са другим елементима друштва. Зоран Аврамовић образовање дефинише на следећи начин: „Образовање је систематски али и

спонатани процес усвајања одређених знања о природи, друштву и човеку. Поред знања образовање укључује и усвајање изабраних вредности, развијају се одређене вештине и изграђују навике и позитивни ставови” (Аврамовић, 2017, стр. 26). Појам образовања претпоставља одговор на питања у ком правцу, са којим циљем и за коју сврху се образовати, па је отуд образовање чврсто повезано с друштвеним нормама, вредностима, идеалима, тј. с питањем смисла живота у заједници. Друштвена заједница, пре свега својим друштвеним уређењем, унутрашњом структуром и организацијом, положајем појединца и перспективама које ствара појединим социјалним групама, утиче на природу и формулацију циљева образовања. Дакле, у објашњењу образовања треба имати на уму да је образовање процес између друштва и појединца и да оно социјализацијом и колективним нормама које преноси ствара основу за обликовање идентита, колективних и индивидуалних. У том смислу Јован Базил истиче да је образовање „истовремено и процес учења и усвајања заједничког културног обрасца, односно система вредности и правила понашања, чиме човек обликује свој културни идентитет и оспособљава се за преузимање одређених друштвених улога” (2012, стр. 17). образовање, дакле, преноси вредности и културне обрасце који могу представљати основу за формирање културног идентитета.

Имајући у виду чињеницу да је образовање институционализовани медијатор преношења културе унутар датог друштва, при креирању образовне политике, којом се уређује образовање у складу са владајућим системом вредности, утврђује се и улога образовања у формирању и очувању националног идентитета, заснованог на особеностима сопственог културног наслеђа. У креирању те улоге треба имати у виду и препоруке које се налазе у многим документима међународних организација које баве се образовањем посебно UNESCO -а⁶. Тако, у *Универзалној*

⁶ UNESCO принципе образовања посебно дефинише у три публикације: Фаурев извештај “Учити бити” (1972), Ж. Делор “Учење: благо у нама” (1996) и “Промисљање образовања, према глобално општем добру” (2015). У Фауревом извештају указује се да учење не може ограничити само на школе, да људи уче целог живота у социјалним установама, на радном месту, у медијима, па чак и у слободно време. И Делор у свом извештају инсистира на целоживотном учењу, при чему ту идеју промовише кроз четири учења: учити знати, учити учинити, учити живјети заједно, учити бити. Такође се у извештају истиче потреба органског развоја целокупног човека (Делор, 1996). Полазећи од чињенице да су се под утицајем глобализације у последњих неколико деценија догодиле значајне промене извештај из 2015. године истиче да образовање данас треба у потпуности посматрати са глобалне перспективе. Економски и еколошки развој, као и подстицање младих људи у урбаним и руралним подручјима је од виталног значаја. Морају се његовати нове вештине и способности. Потенцира се да су образовање и знање глобална добра, које чине важан допринос заједничком

декларацији о културној разноликости (UNESCO, 2018, члан 7), између осталог истиче да је одбрана културне разноликости етички императив савременог друштва. Културно наслеђе и културну традицију неопходно је сачувати „како би се развијао прави дијалог између култура”.

У документу под називом *Бела књига о интеркултурном дијалогу* (Savet Evrope, 2008, стр. 33) истиче се значај усвајања и преношења знања из области као што су историја, језик али и демократско грађанство како би се помогло учесницима образовања да „избегну стереотипе о појединцима, да подстакну радозналост, буду отворени према другима и открију друге културе”. У савременом друштву улога која се додељује институционализованом образовању веома је важна, што се посебно наглашава у изради *Стратегије образовања за 21. век*. Потенцирајући значај образовања за стварање образовног друштва заснованог на стицању, активирању и примени знања, у Стратегији се истиче да образовање за 21. век има одлучујућу улогу не само у развоју личности у току читавог њеног живота, него и у развоју читавог друштва. Образовање не сме да остави

„неискоришћеним ни један таленат који је као ризница сакривен у сваком човеку (...) Задатак образовања се састоји у томе да свима без изузетка омогући да изразе свој таленат и сав свој стваралачки потенцијал, што за сваког појединца значи могућност остваривања својих личних планова” (Делор, 1996, стр. 12).

Имајући у виду различита тумачења образовања UNESCO је у документу *Међународни стандард класификације образовања* дао следећу дефиницију формалног образовања:

„Образовање које је институционализовано, намерно и планирано кроз јавне организације и призната приватна тела и, у целини, чини формални образовни систем једне земље. Програми формалног образовања су стога признати као такви од стране релевантних националних образовних власти или еквивалентних, нпр. било која друга институција у сарадњи са националним или под-националним образовним властима. Формално образовање се углавном састоји од почетног образовања. Стручно образовање, образовање са посебним потребама и неки делови образовања одраслих често се препознају као део система формалног образовања”.

Од самих почетака образовања трагало се за суштином, циљем и смислом образовања. Шта представља основни циљ образовања, које оно треба да оствари? Најчешће већина аутора који су хуманистички орјентисани истичу да је циљ

добру свих људи. “Принцип образовања као основног људског права, омогућава остваривање других људских права утемељених у међународним оквирима. У том случају улога државе је да осигура поштовање, испуњење и заштиту права на образовање. Иза улоге пружања образовања, држава мора гарантирати право на образовање “ (UNESCO, 2015, стр. 75).

образовања буђење и развој свестране личности, кроз усвајање првенствено елемената сопствене културе али и уважавање позитивних елемената других култура. Трагајући за суштином образовања Карл Јасперс још је тридестих година прошлог века говорио о томе да образовањем, којег схвата као неодвојиви процес од васпитања у коме учествују родитељи, школе и друге установе, појединац стиче своју другу природу, која му даје знање о целини света и у том смислу „образован је онај ко је нов, интелигентан интересантан” (1987, стр. 92). Уместо културних и васпитаних људи, савремено образовање „обучава” учене специјалисте којима знање није вредност по себи већ средство за остваривање одређених циљева. На овај тренд у савременом образовању упозорава и Д. Р. Дифур говорећи о застрашујућем подухвату технологије заглупљивања људи чији је циљ „серијско фабриковање јединки без чврстог идентитета и моћи расуђивања и систематско слабљење критичке моћи појединца, чији су носиоци телевизија и школа” (2002, стр. 12).

Један од најзначајних представника критичке педагогије Анри Жиру, циљ образовања види у формирању развоју знања код људи али и формирању исправних моралних вредности. У том смислу, критикује савремено образовање, које је одвојено од васпитања, и указује на погобност одвајања знања од вредносних судова, које позивајући се на стандарде и стандардизацију у образовању доводе до озбиљних „етичких недостатака”. Жиру сматра да је савремена неолиберална педагогија

„лишила образовање њене друштвене вредности, критичког садржаја и идеје грађанске одговорности зарад вишег циља стварања нових, другачијих друштвених субјеката вођених логиком приватизације, ефикасности, флексибилности, гомилања капитала, са циљем уништења државног социјализма базираног на принципу социјалне правде” (2013, стр. 20).

Образовањем, како примећује Сузић у савременој цивилизацији долази до прерасподеле знања, културе и моћи, и у том смислу он потенцира два смера деловања образовања: први се огледа у продубљивању јаза између богатих и сиромашних, други се састоји у смањивању разлика и подизању стандарда сиромашних – богатство за све (2001, стр. 120). Указујући да је образовање као процес формирања човека пут којим човек иде из фазе заробљености митом, из не-историје у историју у област слободе где влада дух да образовање не подразумева само садржај знања, већ начин поседовања знања, начин живота Милан Узелац

образовање дефинише као „слободно духовно самообразовање човека у којем он у себи ствара животне форме једног истински отвореног света” (2013, стр. 35).

Када се говори о циљевима образовања, а повезано је са темом у овом раду, треба указати и на схватање образовања по идејама светосавске просвете. *Светосавска просвета*, најједноставније може се одредити као процес дубинског образовања и васпитања, односно унутрашњег система вредности који ће представљати основ за цео човеков живот. Процес сабирања, довођења у ред, процес изграђивања личности, „по лику и угледу на Богочовека” (Јустин Поповић). Дакле, могли би рећи буђење боголиких особина у човеку које се у њему налазе као могућност. Није довољно да дете има формиране појмове добра и зла, истине и лажи већ је циљ да развије вољни моменат који ће га водити ка томе да бира праву страну – страну добра. Светосавска просвета полази од православног схватања човека и потенцирања његове потенцијалне доброте. Управо је то и основни задатак, боље рећи позив светосавске просвете, пробудити у човеку његову потенцијалну доброту и помоћи му у његовом духовном узрастању. Може се закључити да Светосавска просвета тежи да у свом идеалу образовања створи јединствен етички кодекс који повезује елементарну људскост, српско историјско јунаштво и божанску светост и на тај начин изгради српски идеал човечности који се „обликовао у међусобном оплемењивању традиционалног племенског чојства, патријархалне породичне душевности и препознатљиве православне (светосавске) богочовечности” (Митровић, М. 2012, стр. 183).

Циљеви и задаци образовања и васпитања променљиви су и зависе од владајућег система вредности, у сваком друштву, како наглашава Ј. Ђорђевић (1993) одређујући задатке и циљеве образовања. Он ће указати на следеће опште циљеве образовања: пружање знања и вештина неопходних за живот и рад у савременом друштву, оспособљавање за самостално и самоиницијативно стицање знања и самостално процењивање и формирање критичког мишљења; креирање услова за развој различитих потенцијалних способности и талената; складно и целовито развијање аутономне, хумане, толерантне, демократски оријентисане и социјално одговорне личности за живот у плуралистичком друштву; усвајање и развијање универзалних општеприхваћених друштвених и етичких вредности; неговање осећања припадности националној и широј људској заједници.

Образовање се одвија у различитим контекстима, може се приказати у различитим форматима или облицима, а може се разликовати у садржају. Према контексту у којем се образовање даје, може бити: *формално*, *неформално* и *информално* образовање. Формално образовање подразумева знање стечено у структурисано-образованим система – предшколске, основношколске, средњошколске установе и установе вишег и високог образовања. По завршетку школе у овим установама добијају се дипломе или сведочанства, те се зато формално образовање врло често назива и „сертификовано образовање (Кулић, 2002). У литератури се могу срести различите дефиниције формалног образовања. У настојању да објасни разлику између формалног, неформалног и информалног образовања Радивоје Кулић, наводи низ дефиниција различитих аутора од којих издвајамо две. Колета одређује формално образовање као намерну трансмисију знања, вештина и ставова, са нагласком на знања, која се одвија унутар једне експлицитне, дефинисане и структуриране форме (за простор, време и садржај), са низом квалификација за наставнике и ученике које су типичне за технологију школовања (Colleta, 1996, према Кулић, 2002). Johnson за формално учење каже да је учење са намером, које се одвија у образовним институцијама, чије особље чине предавачи специфично квалификовани за дату област. Циљеви учења су скоро увек споља постављени, напредовање у учењу се процењује и резултати учења су препознати кроз сертификате и дипломе (Johnson, 1997, према Кулић, 2002)

Овај вид образовања је свестан, намеран и са јасно дефинисаним циљевима и исходима, који се одвија у оквиру образовног система прописаних од стране државе и након његовог завршетка стичу се одређена звања, верификована одређеним дипломама. Свако формално образовање, од стране државе регулисано је одређеним стандардима и од њега се очекују одређени исходи. Професор Раденко Круљ сматра да формално образовање дефинише три основне категорије стандарда: стандарди за одређена занимања – опис посла и компетенција потребних за обављање посла; едукативни стандарди – спецификују учење, описују шта једна особа треба да научи да би била у стању да обавља један посао. Постављени од стране формалног система, углавном су инпут оријентисани, тј. дефинишу улазни ниво захтева, тема које треба научити, времена потребног да се то научи итд.; стандарди процене – описују процедуре тестирања, како се индивидуалне

компетенције процењују и мере у односу на претходно дефинисане циљеве учења (број испита, начин оцењивања). Стандарди за одређена занимања дефинишу куда идемо (циљ), едукативни стандарди дефинишу како тамо да стигнемо (процес учења), а стандарди процене дефинишу како да знамо да је неко тамо стигао (провера да ли је учење, тј. резултати учења постигнути (Круљ и сар. 2003). Када је реч о институцијама у којима се одвија формално образовање, ту се убрајају предшколске, основношколске, средњошколске установе и установе високог образовања.

Неформално образовање развило се из потребе стицања знања која нису предвиђена школским програмима. Оно се одвија ван институција школства или ван наставног плана и програма који прописује држава. Неформално образовање дефинише се као било која организована образовна активност изван постојећег формалног система, без обзира на то да ли функционише независно или као део неке шире активности, која служи одеђеним корисницима и циљевима учења (Марјановић, 2003, стр. 10). Ту спадају све ваннаставне активности, попут приватних часова, различитих секција, радионица, курсева и спортских активности. Неки од примера неформалног образовања су: образовне активности у оквиру извиђачких програма, омладински кампови и размене, дугорочне размене волонтера, различити семинари, тренинзи и курсеви који имају за циљ првенствено развој важних друштвених ставова и вредности. Иако се одвија ван учионице, постоји јасно одређена структура једног курса или радионице, као и циљ. У настојању промоције ове врсте образовања, многи организатори издају сертификате којима се потврђује стечено знање или вештина. Иза неформалног образовања најчешће стоји жеља појединаца за додатним усавршавањем и углавном је усмерено на стицање практичних знања и вештина. UNESCO је такође, препознао значај неформалног образовања и 1972. године неформално образовање дефинисао као „организовану едукативну активност ван формалног система, која има за сврху да задовољи потребе корисника, али и циљеве учења” (UNESCO, 1972).

Од скоро се појавио и термин информално образовање. Њиме се означава знање стечено у ситуацијама које се не доживљавају као учење. Овде спадају различите размене искуства, покушаји да се нешто уради читањем, гледањем клипова на друштвеним мрежама или опонашањем старијих и искуснијих.

Информално образовање/учење доживотни је процес којим појединац усваја одређена знања, вештине, ставове и вредности, радећи притом на самообразовању и развоју сопствене личности. Информално образовање Милутиновић дефинише на следећи начин:

„Добровољно, доживотно, мотивисано радозналости, истраживањем, открићем, жељом да се обави задатак и социјалним интеракцијама. Одвија се темпом који одговара ономе који учи и може бити предметно и визуелно оријентисано. Ова врста образовања пружа могућност премошћавања јаза између школе и живота, зато што пружа могућност за учење и стицање искуства” (2003, стр. 395).

Дакле, овде је реч о доживотном процесу у којем сваки појединац стиче ставове учењу из свакодневног живота. Иако се у већини оваквих ситуација знања и вештине стичу несвесно, то не умањује њихов значај и оно првенствено зависи и условљено је вољом и жељом појединца. Имајући у виду ове три форме образовања може се закључити да су образовање и васпитање процеси који трају читавог живота и да имају велики значај како за развој теоријских знања тако и практичних знања и вештина. Према намени образовање може бити: а) *опште* и б) *стручно* образовање. Опште образовање задовољава потребе сваког појединца, односи се на стицање ширих знања из различитих научних области, филозофије, уметности, производње, технике, технологије, културе. За разлику од општег образовања, стручно образовање задовољава професионалне људске потребе. Путем њега се врши оспособљавање за професионалну делатност, прелазак из те делатности у другу, даље усавршавање у струци, ширење културе итд.

Разумевање образовања захтева и објашњење односа образовања и друштва. Када се говори о односу образовања и друштва, потпуно је разумљиво да образовање, као једна од основних друштвених потреба, припада држави. Јасно је дакле, да је уређење образовања „природна и легитимна област државне власти” (Аврамовић, 2003, стр. 11). Образовни систем, не постоји ради себе самог, већ има одређену мисију. У том смислу, када се врше промене у друштвеном систему, са којима долази до промене идеолошке основе друштва, долази и до радикалне реформе образовања са којима је образовање у непосредној вези. О односу друштва и образовања детаљно говори Базић у књизи *Друштвени аспекти образовања* где између осталог каже:.

„Утицај државе на образовање врши се кроз процес дефинисања и усмеравања образовне политике ради остваривања одређених друштвених интереса и циљева у образовању. Идеје и концепти образовне политике су променљиви, не само због промене друштвених потреба

и циљева, већ и због промене власти, односно промене владајућих елита. Свака нова власт носи са собом одређени идеолошки концепт разумевања друштвених потреба, интереса и виђења политичких циљева у држави које она настоји да оствари, јер је за тај концепт прибављен легитимитет у процесу доласка на власт, без обзира како се та власт успоставља (изборима, револуцијом, превратом, наслеђем и тд.) (2012, стр. 26).

Образовање има и важну социјалну функцију, њиме се врши и социјализација младих нараштаја. Социјализација деце увек има системски карактер јер се остварује путем образовног система у школама и наравно увек има и идеолошку подлогу, због тога се образовни процес мора објашњавати у оквиру реалног друштвеног окружења. У сваком конкретном друштву, у датом временском периоду у коме доминира одређена власт, доминатну улогу има и одређена идеологија која се путем школе настоји да утисне у свест генерације образујући их и васпитавајући их. У том смислу идеолошко-политички карактер власти директно се одражава на садржај наставних планова и програма. Ноам Чомски, један од најутицајнијих светских интелектуалаца данас, указује: „Школе су далеко од тога да стварају независне мислиоце; оне су кроз историју одувек играле институционалну улогу у систему контроле и присиле” (2017, стр. 27–28).

Однос образовања и друштва, неоспорна је чињеница и о томе постоји општа сагласност у науци, међусобно је условљен. Међутим, у теоријским расправама о односу образовања и друштва, не постоји сагласност око обима, садржаја и интензитета тог односа, због тога је опште прихваћено схватање да постоји плурализам теоријско-методолошких приступа и оријентација у објашњењу образовања. Такве су, на пример: когнитивистичке, хуманистичке, бихејвиористичке, критичке и социо-интеракционистичке концепције образовања. Ивковић и Димитријевић, у књизи *Социологија васпитања и образовања*, најпре истичу да постоје више приступа и оријентација, али посебно издвајају следеће: *марксистички, функционистички, структуралистички, либералистички и интеракционистички* (2012, стр. 50).

Полазна основа Марксове теорије у објашњењу друштва, а у оквиру њега и образовања, огледа се у ставу да су сва друштва (осим првобитне заједнице) класно структурирана, да се јединке рађају у различитим класама (експлотаторским и експлотисаним) и да њихова економска ситуација одређује њихову свест и њихове могућности. Основна идеја марксиста, у погледу односа образовања и друштва, своди се на став да образовни систем служи да овековечи класну поделу. Други

важан концепт марксизма јесте отуђење, које захвата и школу, јер је једна од функција образовног система да учврсти класну репродукцију и неједнакост. У том смислу марксисти критикују образовног систем какав се развија у капитализму, јер тврде да је исти постављен на отуђеним основама и искључиво служи као систем присиле, како би људи прихватили своје улоге у друштву прожетом неједнакошћу. То се постиже кроз социјализацију деце с идејама које легитимишу онаквог какво оно јесте, односно друштва у којем постоји темељна неједнакост у богатству, моћи, статусу итд. Марксисти су, такође, истицали значајну функцију образовања како за развој производних снага тако и његове улоге у подизању свести о слободи и ослобађању човека. Иако Маркс није дао неку целовиту теорију о образовању, о њему говори на више места а најексплицитније у *Инструкцијама делегатима привременог централног савета*, где образовање, схвата као развој свестране личности и дефинише га на следећи начин:

„Под образовањем подразумевамо три ствари: Прво духовно образовање. Друго: телесно изражавање. Треће: техничко васпитање, које даје општа научна начела свих процеса производње и које у исто време посвећује младо лице у практичну употребу и руковођење најосновнијим справама свих грана рада” (1973, стр. 77).

Сумирајући марксистички концепт образовања Коковић указује да репродукција радне снаге путем образовања у капиталистичком друштву подразумева две репродукције: прва је репродукција вештина потребних и неопходних за радну снагу; друга је репродукција идеологије владајуће класе (1994, стр. 89). Дакле, може се закључити да се марксистичка идеја о односу образовања и друштва заснива на поставци да образовање представља средство помоћу кога се усваја идеологија владајуће класе и врши репродукција постојећег система. И неомарксисти, као на пример Алистер, сматрају да школе помажу класну неједнакост. По њему „школа је заменила цркву у улози водећег идеолошког апарата државе” (1986, стр. 137-138). Када је реч о марксистичкој теорији, марксизам као теоријско – методолошки правац (од Маркса до Алтисара и др.) заснива се на темељној идеји да школа репродукује идеологију владајуће класе, као и да служи за саморепродукцију појединих слојева и класа у друштву.

Имајући у виду основне поставке функционализма, који друштвене појаве посматра са становишта њихове функције у оквиру функционисања друштвеног система, представници функционалистичког приступа сматрају да је образовање усмерено на позитиван допринос друштвеном систему. Емил Диркем сматра да је

главна функција васпитања преношење друштвених правила и вредности. Према њему модерна друштва су хетерогена, са развијеном поделом рада и мноштвом улога, које обављају врло различити појединци. Школа је главно средство за постизање уједначености. Он додаје да је постојање друштва зависи од хомогености која постоји између чланова тог друштва, као и да васпитање одражава и појачава ту хомогеност.

„Школа представља друштво у малом, тј. она представља модел друштвеног система. Похађајући школу, дете долази у интеракцију са другим припадницима школске заједнице и на тај начин се припрема за интеракцију са припадницима друштва као целине” (1981, стр. 40-41).

Диркем је сматрао да образовање врши неколико битних друштвених функција: јачање друштвене солидарности, што се примарно постиже проучавањем историјских личности које су дале неки допринос друштву. Посебно, учење о великанима из историје који су учинили добре и племените ствари за нацију и друге подстиче на активизам. Затим, кроз образовање провлачи се завет верности, односно ритуали који чине да се јединка осећа делом групе, те је самим тиме много мања вероватноћа да ће та јединка кршити правила групе. Може се констатовати да школа тренира јединку да испуни очекивану друштвену улогу. Талконт Парсонс сматра да је школа, након примарне социјализације унутар породице, жаришно средство социјализације и да она представља мост између породице и друштва као целине. Парсонс, попут Диркема, види школску учионицу као микрокосмос друштвене целине, која делује као мост између породице и друштва, припремајући дете за улогу одрасле особе. Док је статус детета унутар породице приписан и одређен рођењем, у модерном индустријском друштву статус који јединка стиче условљен је занимањем. У најширем смислу функционистичка теорија образовање посматра као средство које детету омогућује пут од партикуларистичких норми и прописаног статуса унутар породице до универзалистичких норми, те кроз њих изградити свој статус у друштву одраслих. Школа припрема младе за овај прелаз успостављајући универзалистичке норме у оквиру којих сви ученици постижу свој статус.

Са јачањем капитализма, посебно са неолиберализмом, либералистичка теорија друштва, а самим тим и образовања постаје једна од доминатних теорија. Либерализам заснива се на идеји да је индивидуално изнад колективног и да људска права ничим не смеју бити ограничана. Наравно то се преноси и на образовање.

Тако, Милс, Мил и др. школу у највећој мери виде као средство индивидуалног развоја и самоостварења. Акценат је на индивидуалним а не на колективним вредностима. Један од најутицајнијих заговорника ове теорије Иван Илич, познат по покличу „доле школе” познат је по томе што сматра да треба преиспитати идеју обавезног школовања која је данас прихваћена у целом свету.

„Илич тврди да су се школе развиле како бисмо решили четири основна задатка: помоћ у одгајању деце, дистрибуцију људи прма професионалним улогама, учење доминантних вредности и стицање друштвено прихваћених вредности и знања. Уз то, школа је постала организација за чување деце јер је присутност у школи обавезна, а деца се тиме у раном детињству, све до запошљавања, држе подаље од куће.” (Према, Гиденс, 2005, стр. 511).

Хараламбос и Холборн (2002, стр. 781) наводе да је Илич сматрао да образовање треба да буде ослобађајуће искуство путем којег појединци истражују, стварају, преузимају иницијативу, просуђују у расуђују и у потпуности развијају своје способности и таленте. Сходно томе, Илич је мишљења да се школа треба ослободити. Међутим, он не сматра да треба укинути све облике образовних институција и да свако ко има жељу да научи нешто и има средстава за то, треба да похађа школу, али у било ком добу развоја а не само у детињству и адолесценцији. Џон Дјуи тврдио је да је посао образовања да подстакне појединце како би развили свој пун потенцијал. Он је критиковао механичко учење чињеница у школи и залагао се за напредне методе поучавања.

„Људи би морали учити на искуству: чинећи, а не слушајући. Тиме ће не само стицати знање него и развијати вештине, навике и ставове који су им преко потребни за решавање читавог низа проблема. Осим тога, појединци би развили способност и мотивацију за критичко размишљање о свету који их окружује” (Исто, стр. 781).

Интеракционистичка теорија или симболички интеракционизам како се још назива посебно је развијана у америчкој социологији, нарочито у Чикашкој школи. Најутицајнији представници овог правца су: Џорџ Мид, Херберт Блумер, Вилијам Томас и други. Полазна основа интеракционизма јесте истраживање интеракцијских односа, а не друштва као целине, зато они пажњу усмеравају на значење речи. Значења, како објашњава Хараламбос нису фиксирана већ су еластична. У процесу образовања актери, ученици међусобно, као и ученици и наставници у процесу интеракције стварају одређену атмосферу која утиче на образовно постигнуће ученика и на понашање ученика и наставника. Интеракција може бити посебно важна кад ученици развијају оне представе о себи које су повезане са њиховим академским способностима. Према интеракционистичком схватању ученици не реагују само на свој положај у друштву и од тога не зависи

само њихово школско постигнуће, већ ниво њиховог образовног успеха који је последица сложеног низа интеракција. Ивковић и Димитријевић сматрају да је интреакционистичка теоријско методолошка орјентација „значајно допринела социологији васпитања као науци пре свега обогаћивањем њеног предметног подручја истраживања изучавањем такозваних ‘интеракција малих размера’” (2012, стр. 72). Дакле, у основи интеракционизма налази се идеја да су људи активни ствараоци сопственог живота и света и да користе одређене симболе без којих нема ни интеракције ни друштва.

Почетком друге половине 20. века, посебно у Француској, развио се теоријско методолошки правац за објашњење друштвених појава, назван структурализам. За развој овог правца најзначајнији су Мишел Фуко, Клод Леви-Строс, Луј Алтизер, Луј Козер, Ралф Дарендорф и други. Првенствено структурализам представља критику егзистенцијализма а његове теоријске одреднице су: „изучавање структуре друштвене појаве; откривање повезаности елемената структуре и откривање значаја и улоге језика у друштву” (Ивковић, Димитријевић, 2012, стр. 66). Основни појам структурализма је појам структура у који улазе скуп знакова и значења који се налазе у дијалектичком јединству статичког и динамичког. Како наводи Хафнер (1994, стр. 178), Ж. Пијеже је тврдио да о структури говоримо онда када су елементи повезани у целину која, као таква има своје специфичне карактеристике и кад су особине елемената од којих је та целина састављена, сасвим или делимично зависне од особина целине. Када се пренесе на терен односа образовања (елемент друштва) и друштва (целине) јасно је да је образовање елемент који зависи од друштва, али и да промене у образовању (елемент структуре) нарушава читаву структуру (друштво).

Када је реч о савременијим теорија о образовању издвајају се: *Теорија културне депривације*; *Бернштајнова теорија о језичким кодовима*; *Позициона теорија* и *Теорија образовног капитала*. У фокусу ових теорија углавном су узроци и последице неједнакости у образовању.⁷ Тако рецимо представници *културне депривације*, пре свих Хјуман, уочавају разлике између система вредности различитих класа. Мотивација да се нешто постигне један је од кључних фактора за успех у школи. У том смислу она је код припадника радничке класе знатно мања

⁷ О овим теоријама шире се може наћи код Хараламбоса и Холборна (2002) и Гиденса, (2007)

у односу на припаднике других класа, тако да мање вреднују формално образовање и ређе настављају школовање након завршетка обавезног образовања. Сличне ставове заступа и Берштајн у теорији о *језичким кодовима* с тим што говори о томе да деца из различитих породица развијају другачије кодове или врсте говора у раном детињству, који затим утичу на њихово школовање. Дакле, Берштајн сматра да деца из радничке класе имају инфериорнији начин говора и да се њихов начин говора сукобљава са академском културом у школи. Француски социолог Будон – *позициона теорија* је у раду *Образовање, могућности и друштвена неједнакост* образложио свој став да неједнакост у образовању настаје као последица двокомпонентног процеса: примарних и секундарних учинака стратификације, који су последице поткултурних разлика. Ученици потичу из различитих друштвених класа и слојева, у којима су формирали различите обрасце понашања што утиче на њихов успех у школи. Теорија *образовног капитала*, сматра се једном од најутицајних теорија данас, јер нуди објашњење образовних постигнућа, улоге образовања у друштву и школске неједнакости. Заступници ове теорије су Жан Клод Пасерон и Пјер Бурдије, један од најутицајних француских социолога. Они сматрају да постојање економских и социјалних баријера није једини узрок неједнакости у образовању. Он ће првенство неједнакости у образовању објашњавати појмом *образовни капитал*, који подразумева одређене ставове према школи, а они су последица вредносних ставова породице из које ученик потиче и који се формирају генерацијама. Бурдије развија теорију културне репродукције путем проширивања појма капитала на категорије попут друштвеног капитала, културног капитала и симболичког капитала.⁸ Бурдије показује како школски успех у принципу зависи од наслеђеног културног капитала и од склоности да се улаже у школски систем.

⁸ Бурдије сматра да свака индивидуа заузима одређену позицију у мултидимензионалном друштвеном простору. Јединка није одређена само припадношћу одређеној друштвеној класи, већ и било којом врстом капитала који је индивидуа способна артикулисати, односно генерисати кроз друштвене односе. Овај капитал укључује и вредност друштвених мрежа које се могу користити за репродукцију неједнакости. Бурдије такође тврди да је битна улога образовног система културна репродукција. По њему постоје четири врсте капитала: а) економски, који симболизују власништво и новац; б) културни, који је изражен у образовању, културном стандарду, манирима, навикама, говорном стилу и укусу; в) социјални, који се заснива на положају појединца у групама/институцијама и друштвеним мрежама; г) симболички капитал, који се односи на идеологије, медијско/симболичко оправдање поседовања остала три облика капитала (Бурдије, 2019)

У савремене теорије образовања спадају и посмодернистичке теорије. О односу посмодерне и образовања писали су различити аутори, а једна од отаквих студија је и *Дидактика и посмодерна*, ауторке Грозданка Гојков која између осталог наводи следеће карактеристике посмодерног мишљења: Радикализован плурализам, оданост плурализму перспектива, значења, метода, вредности; плурализација концепата као што су истина, правда или хуманост, – свега!; Потрага за двоструким значењима и њихово уважавање, као и за алтернативним интерпретацијама; Критика или одбојност према Великим Причама које би требало да објасне све. Признање да – с обзиром на то да постоји плурализам перспектива и начина спознаје – такође постоје и вишеструке истине (2006, стр. 67-75).

Када се говори о постмодернизму, не постоји сасвим јасан став шта заправо јесте постмодернизам или чак да ли уопште постоји. Урлих Бек, рецимо, негира постојање постмодернитета као друштвене стварности и наследника модернизма. Насупрот постмодернитету, Бек говори да је човечанство ушло у једну фазу лагане разградње концепта модерности, те се постепено креће према неком, за сада неодређеном космополитизму. За постмодернизам се може рећи да је једино јасно против чега јесте. Генерално, постмодернистички аутори критикују свако убеђење да знање има неки чврст темељ. Критични су према сваком покушају наметања једне верзије истине и уверења да знање и разум могу решити све човекове проблеме. Дакле, може се рећи да посмодернизам не представља јасан систем или идеолошки склоп, већ да је ту реч о већ о низу пракси, културних дискурса, ставова и начина анализа.

Посмодернизам у процесу образовања и васпитања доводи у питање ауторитет наставника и инсистира на односу наставника и ученика који уче заједно. Посмодернисти процес учења схватају не као једнострано преношење знања већ као интеракцију, као дијалог – „конверзацију” у којој постоји обостран утицај. Постмодерна као појам који се користи у многим сферама живота, па тако и у образовању избија у први план после 1970-их прихватањем идеја француских пост-структуралиста Лиотарда, Дериде и Бодријера у Америци. Већина истраживача образовања сматра да се појам посмодерена у теоријском заснивању друштвених наука јавља 80-их година двадесетог века посебно под утицаје Лиотара и његове књиге *Постмодерно знање*. Између осталог Лиотард износи став да постмодерно

знање треба да развије таква различита тумачења на основу различитих дискурса и језичких игара јер „научно знање није целокупно знање, оно је увек било вишак, увек је у супарништву и сукобу с другом врстом знања које поједностављено називамо наративним” (Liotard, 1986). Постмодерна је несумљиво знатно променила ставове о односу образовања и друштва и стога поједини аутори посмодернизам означавају као антипедагогију. Такав став заступа и Милан Узелац, који указује да је једна од „стратегија постмодерне плурализам становишта, које многим даје оправдање за релативизацију свих вредносних судова”. На тај начин, тврди даље аутор „постмодернизам подржава борбу за дилентатизам, одбацује сваку идеју ауторитета” (2012, стр.14).

Анализа различитих теорије о образовању указује на чињеницу да се заједнички именитељ свих ових различитих теорија огледа у ставовима да образовање и васпитање имају велики утицај на друштво јер су поред породице најзначајнији преносилац друштвених вредности и норми, да обликују културни и да чувају али и утичу на промену националног идентитета. Такође, када се посматра утицај образовања на друштво, може се закључити да се теоријске расправе крећу у распону од оних који полажу велика очекивања од утицаја образовања на друштво, као што то чини рецимо просветитељство, а посебно социјализам. Оптимистички став о утицају образовања на друштво краси и идеје филозофа и педагога Џона Дјуија за кога школа предствала средство друштвеног и индивидуалног развоја на који има велики утицај. У теоријским расправама око овог питања могу се наћи и велики број оних теоретичара који заступају песимистички став и образовању придају мали утицај на друштвени развој. Тако рецимо Диркем сматра да је образовање и васпитање само слика друштва и да они немају моћ да мењају друштво. Такође, јасно је да се схватање о образовању, посебно о улози и значају образовања за одређено друштво током времена мењало и да се кретало у размаку од потенцирања његове велике и значајне улоге до минимизирања његове улоге. Тако рецимо Коковић сматра да је „образовање способно да обликује нови тип друштва и наступа као значајни реформатор савремених друштава” (1992, стр. 5). Другачији став имају аутори Базих Ј. и Анђелковић, А. који у раду *Национални идентитет у Болоњском процесу* између осталог указују на чињеницу да се реформама образовања у савременом друштву, посебно Болоњским процесом

образовање прилагођава неолибералној стратегији развоја у свету, процесима глобализације и евроинтеграцијских процеса:

„Образовање се подређује тржишту, а од образовних установа се захтева строга рационализација и уско специјалистичка професионализација. Тиме се образовање раздваја од процеса васпитања и света културе, оно се растаје од хуманистичких вредности и садржаја који су одлучујући за развој индивидуалних и колективних идентитета и прогресивну улогу културе у друштву” (2011., 207-221).

На самом крају, овог дела о теоријском објашњењу образовања, може се закључити да образовање не представља само драгоцену ризницу знања коју треба стално осавремењивати и богатити новим сазнањима, већ и кључну институцију колективног памћења, тј. социјализације личности, историјског континуитета и социјалне интеграције друштва.

1.4. ПРИМАРНО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ

Анализа ове докторске дисертације усмерена је на истраживање заступљености наставних садржаја који се односе на српски национални идентитет у реформама примарног образовања. Зашто термин примарно, а не основно образовање, како је уобичајено у српској терминологији? Упозоравајући на чињеницу да термин основно образовање који је често у употреби може изазвати одређене неспоразуме и да се у том смислу користе још један број, њему сродних израза: примарно образовање, базично образовање, обавезно образовање, и сл. Радивоје Кулић сматра да таква размишљања у операционализацији значења основног образовања, али и других категоријалних педагошких појмова, упориште имају у ширем културном и (педагошком) окружењу. Наводећи став руског педагога Полонскија, да се основно образовање углавном дефинише као „први степен општег образовања” он истиче: „Притом је неопходно нагласити да појмови 'обавезно образовање' и 'обавезно школовање' (compulsory schooling), и поред одређене блискости, не значе исто, али и један и други обухватају први ниво образовања” (2011, стр. 137).

Прва међународна класификација образовања објављена је марта 1976 на седници UNESCO-а по којој се могу препознати три главна нивоа са неколико под нивоа. Наравно, уз напомену да без икакве тежње да се оваква класификација прогласи универзалном за све земље и уз констатацију да се таквим једном класификацијом не могу уважити културолошке разлике које постоје између различитих држава. Ова класификација обухвата следеће нивое образовања: образовање које претходи првом нивоу, први ниво, прву фазу другог нивоа, другу фазу другог нивоа, прву фазу трећег нивоа које није еквивалентно универзитетској дипломи, прву фазу трећег нивоа које јесте еквивалентно универзитетској дипломи, другу фазу трећег нивоа која је еквивалентна постдипломским студијама (ISCED, 1976). На генералној конференцији UNESCO -а одржаној 29. новембра 1997. године усвојена је друга међународна класификација образовања. Она је представљала допуну класификације из 1976. и у овој класификацији могу се препознати три главна нивоа образовања сада названим примарно, секундарно и терцијарно уз под нивое како би се уважила већина специфичности појединачних образовних система

(ISCED, 1997). Коначно, међународна класификација образовања која је и данас на снази објављена је 2011. године. Овде се додатно обраћа пажња на програме који претходе примарном образовању као и терцијарном образовању додатно распоређених на неколико нивоа (бачелор, мастер, докторат) (ISCED, 2011).

Примарно образовање и васпитање у Србији реализује се у оквиру два четворогодишња образовно-васпитна циклуса. У првом циклусу, који почиње са првим и завршава са четвртим разредом, предвиђена је разредна настава, док у другом циклусу који почиње са петим и завршава се са осмим разредом предвиђена је предметна настава.⁹ Наставу за први циклус за све предмете (осим страног језика) изводи учитељ, док у другом циклусу наставу изводе предметни наставници. Основно образовање за сву децу јесте право али и обавеза, које је дефинисано Уставом и законом још 1958. године када је уведено обавезно универзално и бесплатно осмогодишње образовање. Основно образовање темељ је за реализацију основне мисије целокупног система образовања јер му је задатак да добро и квалитетно образује све своје грађане. Стога оно има универзалну функцију, да као први степен обавезног образовања осигура да сви грађани стекну основни корпус знања, умења, компетенција и система вредности који су неопходан услов за живот у друштву и који су темељ на коме се граде сви виши нивои образовања. Дакле, основно образовање има функцију да базично описмени ученике из свих области,

⁹ Када је реч о примарном образовању, врло озбиљне и стручне расправе воде се око питања који је оптимални узраст за почетак обавезног основног образовања. Искуства су различита, и у том смислу не постоји општа сагласност. Око тога колико треба да оно траје и када треба се крене са основним образовањем. Посматрајући различита искуства везана за ово питање које даје Кулић (2011, стр 138-147) види се да обавезно образовање у Великој Британији почиње у 5. години деце узроста и траје до 16. године, дакле 11. година. Основно образовање у Британији има два нивоа, први (infant school), траје од 5. до 7. година, други ниво (junior school) од 7. до 16. година. У САД деца у основну школу (elementary school) полазе са навршених 6. година живота, а школовање у америчким основним школама траје различито: 4, 6 или 8 година. Основно образовање у Француској такође је подељено на два дела: материнска школа и елементарна школа. Оно се одвија у три циклуса. Најпре, припремни циклус који траје од 6. до 7. године живота; елементарни циклус, који обухвата децу узроста од 7. до 9. године (1 и 2 разред); и средњи курс прве и друге године. У Немачкој први степен обавезног школовања траје 9 година, а основна школа представља најнижи степен и траје од 4 до 6 године. Обавезно образовање у Руској Федерацији траје 9 година, а обухвата ученике узроста од 6 или 7 до 15 година. Према томе можемо закључити да је почетак обавезног општег образовања у земљама Европе различит: почев од узроста од 5 година (нпр. у Енглеској, Шкотској) па до 7 година (у Естонији, Финској, Латвији, Пољској, Шведској, Литванији и Руској Федерацији). Уочава се да обавезно опште образовање траје од осам (Србија и Хрватска) до дванаест година (Холандија, Португалија, Белгија, Турска и Северна Ирска). Наставна година у ЕУ просечно траје 182 дана са 5 радних дана у недељи. Укупан број сати наставе у току обавезног општег образовања је у интервалу од 4541 (8 година) до 10960 (12 година). Деведнаест европских држава има деветогодишње обавезно опште образовање

да оспособљава младе за даље школовање и да им развија знања, умења, ставове и вредности који су важни и потребни за живот у савременом свету. Према томе, основна функција основног образовања јесте усвајање основе културе народа у коме се реализује, а која представља базу или темељ целокупног развоја и образовања људи. Национални просветни савет друштвени интерес основног образовања дефинише на следећи начин: „Примарна функција основног образовања и васпитања јесте да свим грађанима обезбеди стицање основних знања, умења и компетенција и система вредности неопходног за живот (НПС, 2011, стр. 14). Другим речима, то значи да реализацијом обавезног основног образовања сви грађани Србије стичу основне неопходне компетенције за учешће у друштвеном животу. Један од битних докумената у којем се такође дефинише основна функција примарног образовања је и Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године донета од стране Владе Републике Србије 2012. године. У том документу се између осталог наглашава да се функција основног образовања огледа у основном описмењавању ученика из „свих области значајних за живот у савременом свету, као и развијању функционалних знања, умења, мотивација за учење, ставова и вредности неопходних за формирање националног и културног идентитета те базичне културе потребе и навике” (Влада РС, 2012).

Полазећи од општих циљева образовања и васпитања, који су дефинисани Уставом Републике Србије, где се гарантује једнако право на образовање за све грађане дефинисани су и циљеви на нивоу примарног образовања. У том смислу у Закону се истиче да основна школа је бесплатна и обавезна за децу 7-15 година, а у закону се потенцирају осам општих циљева образовања.¹⁰ У циљевима основног образовања који се пред ученике постављају истиче се потреба за стицањем општег и стручног образовања о природи и друштву које ће бити основа за даље усавршавање деце. Значајно је што се Законом о основној школи предвиђа и развој

¹⁰ Припрема деце за живот, даље опште и стручно образовање и самообразовање; пружање базичних знања, припрема за коришћење стечених знања и вештина и креативно коришћење слободног времена; развој интелектуалних и физичких способности, аналитичког мишљења, независности и мотивације за учење; упознавање са базичним законима и факторима који утичу на развој природе и друштва; развијање свести о важности бриге о здрављу, о природној и друштвеној средини; развој хуманости, искрености и патриотизма и других етичких вредности индивидуе, помагање у успостављењу личних и културних веза међу људима независно од њиховог пола, религиозне припадности, националности, расе или личних уверења; помагање деци да цене културу и њен развој и потреба да се сачува културна баштина; и обезбеђивање знања о примарном понашању у свим приликама (ЗООСЦГ, 2002).

етичких вредности, попут хуманости, искрености и патриотизма. Такође, и развијање свести о важности бриге о здрављу, о природној и друштвеној средини. У осмом општем циљу овог Закона истиче се и потреба да се сачува културна баштина, што чини темељ националног идентитета.

Основно образовање у Републици Србији ученици стичу у основним школама које, у зависности од оснивача, могу бити јавне (оснивач држава) или приватне (оснивач приватно или физичко лице). Законом о основном образовању и васпитању из 2013. године прописује се да се наставно образовноваспитни рад на нивоу основношколског образовања изводи у следећим установама: основна школа; основна школа за образовање одраслих; основна музичка школа; основна балетска школа и основна школа за ученике са сметњама у развоју и инвалидитетом (ЗОСОВ, 2013). Наставни рад, који је основа образовно-васпитног процеса у основној школи, одвија се у виду редовне, допунске, додатне, припремне и индивидуалне наставе. Облици наставе такође су регулисани Законом о основном образовању, где је уређено да: *Редовна* настава може бити полудневна и целодневна. За ученике којима је потребна додатна помоћ за реализацију наставе предвиђене програмом, организује се *допунска* настава. За ученике упућене на поправни или разредни испит, школа је дужна да организује *припремну* наставу. Ученицима који имају одређене сметње у развоју или друге специфичне потешкоће доступна је *индивидуална* настава. (ЗОО, 2013). Циљеви основног образовања и васпитања, који су прописани Законом у школама остварују се и путем слободних активности (спортских и културних) које школа реализује. Овај Закон дефинисао је и национални курикулум који садржи детаљна упутства за наставу и учење за сваки предмет као и препоручене наставне методе. У наставним плановима и програмима постоји строга подељност по предметима при чему су садржаји предмета строго сегментирани по разредима. Наставним планом одређују се и конкретизују наставни садржаји. Сваки облик делатности има свој садржај и план који омогућује што сврсисходније и потпуније остављавање задатака који се пред те делатности постављају, а они се регулишу и уређују одговарајућим законом, подзаконским актима, и одговарајућим општим прописима, уз поштовање Устава, што основну школу сврстава у делатност од посебног друштвеног интереса. Овим законским актима ствара се јединствени нормативни оквир, основног васпитања и

образовања, а у складу са циљевима и задацима основног васпитања и образовања, а такође утврђују се општи принципи и начела плана и програма васпитно-образовног рада за основну школу. У тим нормативним актима налазе се основна опредељења за рад основне школе која садрже упутства о циљу (зашто), садржају (шта), и методу (како) образовати и васпитавати ученике у основној школи. Образовно-васпитни рад основне школе конкретизује се заједничким планом и програмом у коме су садржане основе основног образовања и васпитања и у коме се утврђују образовноваспитне области и одређују задаци, садржаји и основни облици рада у тим областима и другим васпитно-образовним делатностима школе. Наставни програм даље се конкретизује путем наставних планова. За сваки наставни предмет прописују се садржаји из одговарајућих наука и наставни предмет представља дидактичку прераду одређених научних и културних садржаја. План основног образовања и васпитања садржи обавезне и изборне предмете.

Први наставни план и програм за основношколско образовање у овом периоду донет је 1990, након тога сви други наставни планови доношени и примењивани представљају кориговане планове и програме из те године. Примарно образовање, може се закључити, има веома важну улогу у формирању вредносног система деце, а самим тим и националног идентитета. Нема дилеме, о томе углавном постоји општа сагласност да се у раном узрасту формирају правила понашања и базични ставови о вредностима које деци (људима) представљају орјентир у њиховом социјалном окружењу скоро целог живота. Значај примарног образовања објашњава и чињеница, на коју указује Драго Пантић, да се неки „ставови који су формиран у детињству не мењају цео живот” (Пантић, 1970, стр. 55). То јасно упућује на битну везу примарног образовања и националног идентитета. Ставови формиран у раном детињству о свим животним питањима па и о националном, углавном остају до краја живота.

1.5. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ

Као што је наглашено у уводном делу, предмет овог рада јесте анализа заступљености наставних садржаја који се односе на српски национални идентитет у реформама примарног образовања, у Републици Србији у раздобљу од 1. јануара 1990. до 31. децембра 2020. године. У функцији ове анализе нарочита пажња усмерена је на: а) друштвено-историјски и идеолошки контекст промена у српском друштву у посматраном периоду и њихов однос према националном идентитету; б) законске документе који дефинишу делокруг примарног образовања и друштвене циљеве у наставним плановима и програмима и в) начини на који су представљени национални садржаји у наставним плановима и програмима за први и други циклус примарног образовања. Намера је да се идентификују основне смернице образовне политике, у ком обиму и садржају су се оне мењале у посматраном периоду, да се идентификују наставни садржаји у наставним плановима и програмима, који представљају основу за формирање националног идентитета ученика. На основу анализе наставних планова и програма, за први и други циклус основног образовања и васпитања, утврдиће се присутност садржаја који су у функцији стварање основе за формирање националног идентитета деце у основној школи.

Општа хипотеза овог истраживања гласи: Национални идентитет у реформама примарног образовања у Републици Србији, у периоду од 1990. до 2020. године, био је заступљен у наставним програмима кроз различите наставне садржаје и облике наставе у свим фазама друштвених промена и у складу са променама владајућег система друштвених вредности, нарочито са идејно-политичким опредељењима, друштвеним циљевима и интересима друштва које су дефинисале владајуће елите.

Из ове основне хипотезе могло би се извући мноштво посебних хипотеза, али овом приликом дефинишу се три:

1) У реформама образовања у Србији, током последње деценије 20. века, дошло је до постепене обнове српског националног идентитета, кроз процес истовременог потискивања наставних садржаја који се односе на: а) југословенство

и националне вредности других народа који су живели у Југославији, Други светски рат у Југославији и комунистичку идеологију; и б) израженијег увођења у наставу садржаја који се односе на историју српског народа, српске и црногорске државе, Косова и Метохије, заједничке културе Срба и Црногораца, као и вредности либерализма.

2) У раздобљу од 2000. до 2006. године, особито након великих политичких промена од 6. октобра у Србији, у реформама образовања долази најпре до увођења у наставу *Верске наставе* и *Грађанског васпитања*, као посебних наставних предмета, чиме се врши обнова кључних вредности грађанског друштва, али истовремено долази до извесног потискивања националних садржаја у другим наставним предметима и уместо њих се у први план истичу вредности неолиберализма и западноевропских друштава, европског идентитета и глорификује се транзиција у постсоцијалистичким државама источне и средње Европе.

3) Након распада заједничке државе са Црном Гором и доношења новог Устава Републике Србије (2006), у реформама примарног образовања српском националном идентитету посвећује се већа пажња, али истовремено се врши ревалоризација европских вредности чиме се из наставе у извесној мери искључују садржаји који се односе на Црну Гору, глорификацију транзиције и неолиберализма; а у наставу се уводе нови садржаји који се односе на историју и традиционалне вредности српског друштва, европску културу, као и повезаност српске и европске културе. Затим, већа пажња се посвећује религији Косову и Метохији, као и Србима који живе изван граница Републике Србије (у региону и дијаспори).

Примарни циљ овог истраживања је научна анализа наставних садржаја о српском националном идентитету у реформама примарног образовања у Републици Србији за период од 1. јануара 1990. године до 31. децембра 2020. године. Овај период био је оптерећен низом, превасходно, политичких проблема који су се непосредно одражавали на реформе образовања, али истовремено и на процес обнове и реконструкције српског националног идентитета. Зато се као основни циљ предложене докторске дисертације намеће анализа заступљености наставних садржаја у плановима и програмима за први и други циклус примарног образовања који се односе на стицање знања и развијање свести о српском националном

идентитету. Посебно колико су ови садржаји заступљени у наставним програмима и на који начин се преносе деци, како се они трансформишу у реформским процесима, као и узроцима и последицама промене ових наставних садржаја. Осим овог основног циља, остали циљеви истраживања непосредно су везани за расветљавање политичких и друштвено-историјских процеса који су довели до реформи примарног образовања и различитог приступа у третирању српског националног идентитета. Научни допринос овог истраживања је двострук. С једне стране огледа се у откривању, продубљивању и проширивању научног сазнања о томе како и на који начин идејно-политичка опредељења, друштвени циљеви и интереси друштва које су дефинисале владајуће елите утичу на национални идентитет у реформама примарног образовања у Републици Србији, а други – у описивању истраживаних појмова, појава и процеса, те класификацији истраживаних елемената по одређеним критеријумима и открићу узрочно-последичних веза између истраживаних појмова, појава и процеса.

Друштвени циљ овог истраживања је да укаже на националне садржаје у реформама примарног образовања, посебно у наставним плановима и програмима, како би се тиме помогло креаторима просветне политике да увиде значај и смисао националног идентитета и да томе посвете већу пажњу приликом креирања наставних планова и програма. Национални садржаји у примарном образовању доприносе, не само развоју националне свести код деце, већ и развијању осећаја патриотизма који подразумева љубав према свом народу и држави, чиме се даје допринос очувању сопствене културе и традиције.

Очекује се да резултати овог истраживања покажу како реформе примарног образовања у Републици Србији: а) непосредно зависе од промена система друштвених вредности, идејно-политичких опредељења владајућих елита, друштвених циљева и интереса друштва; б) како се оне непосредно одржавају на садржаје у наставним плановима и програмима, нарочито на оне који се односе на национални идентитет; и в) како се наставни садржаји о националном идентитету реконструишу у наднационални идентитет, па циклично трансформишу у различите облике националног идентитета. У суштини, очекивани резултати овог истраживања треба да покажу колико је важан национални идентитет, односно

сегмент националног образовања и васпитања, у систему примарног образовања и колико он утиче на формирање ставова и вредносног система код младих људи.

Предмет истраживања, његови циљеви и задаци, као и постављене хипотезе условљавају методолошки приступ и избор научно-истраживачких метода које ће се користити током истраживања. Из тог контекста, у овом истраживању, примењиваће се различити приступи, превасходно дијалектички, комбинација функционалистичког и нормативног, као и у извесној мери и историјски приступ како би се потпуније сагледао развој релевантних идеја и концепција. Поред тога, користиће се и тзв. критички рационализам, као доминантан начин научног просуђивања у анализи друштвених и политичких питања која су предмет овог рада. С обзиром на то да се ово истраживање бави претежно анализом различитих докумената, у погледу научно-истраживачких метода, углавном ће се користити аналитичко-дескриптивни и упоредни метод са намером да се идентификују опишу и упореде основни циљеви и садржаји о националном идентитету, а потом утврдила њихова међусобна сагласност са владајућим системом друштвених вредности, идеолошким и развојним циљевима. С обзиром на то да је сложеност истраживања образовног феномена и особености изучавање проблематике, избор одговарајућих истраживачких метода у том подручју од велике је важности и значаја. Иако је у овом случају првенствено реч о социолошком истраживању, мултидисциплинарност карактера теме истраживања, у функцији потпунијег сагледавања предмета истраживања, користиће се резултати научних истраживања и научне методе и из других научних дисциплина, педагогија, психологија, историја итд..

Свакако да се у истраживању јасно могу разликовати квантитативне и квалитативне методе. Квантитативна метода подразумева цифре, односно коришћење статистике у педагошким истраживањима на компаративној основи. Квантитативна анализа има за циљ утврђивање присутности и заступљености различитих елемената националног идентитета (традиција, обичаји, језик, религија) у одабраним наставним садржајима. Са друге стране, интерпретација и тумачење образовног феномена, претпоставља сагледавање њених како историјских тако и социјално-економских и културних димензија (национални идентитет), а то се првенствено може постићи применом квалитативних метода. Квалитативна метода тематском анализом настоји да утврди у којој мери наставни садржаји одабраних

предмета представљају основу за формирање и чување националног идентитета али и односа поштовања према припадницима различитих националних идентитета. Међутим, ове две методе само формално се могу раздвајати, јер, како истиче Б. Шешић, чак и методе које се изричито сматрају квалитативним (квалитативна анализа садржаја, биографски метод, студије случаја) најчешће раде са одређеним квантификацијама, јер резултати њиховог спровођења остају непотпуни у случају избегавања квантификација (Шешић, 1980).

Имајући у виду да је предмет истраживања један временски период (тридесет година) наравно који има и своју предисторију, „појава дугог трајања” као једна од најзначајнијих општенаучних метода, која се примењује у истраживању је *историјска метода*. Одавно је уочено да

„све друштвене појаве имају своју историјску страну и (...) због тога се њихови савремени облици не могу довољно научно објаснити ако се не познаје њихов развој. Поред тога, већ је истакнуто да се многе друштвене појаве не могу довољно свестрано научно испитивати, *in vivo*, у свом живом стању, и да постају приступачне науци тек када се претворе у историју” (Милић, 1996, стр. 531).

Историјску методу за објашњење друштвених појава користили су бројни истраживачи друштва од Херодота, Тукидида, Платона, Аристотела, Цицерона, Макијавелија Бодена, Канта, Хегела, Диркема, Маркса, Конта, Дилтаја и многих других савремених теоретичара. Такође, у литератури можемо срести бројна одређења и дефиниције историјског метода. У анализи сваког друштвеног система, самим тим и система образовања, важно је узети у обзир и историјски контекст у коме је систем настао, развијао се и функционисао. Такође, важно је обратити пажњу на континуитете и дисконтинуитете у трајању система. Овакав став у сагласју је са ставом Диркема који сматра да би се друштвена појава боље разумела и протумачила „циљ је друштвених наука да схвате појединачно и индивидуално у историјско - друштвеној стварности” (1980, стр. 27).

У нашој литератури поред Слободана Антонића, историјском методом посебно се бавио Драган Танчић, као и Иван Башчаревић. Танчић у монографији о *Основама историјске методе*, детаљно наводи историјску генезу употребе ове методе као и бројне дефиниције страних и домаћих аутора, а такође излаже и своје схватање историјског метода. Указујући да се сваки процес друштвених збивања одиграва у континуитету или перманентно кроз одређене временске јединице, аутор даје следећу дефиницију:

„Историјска метода подразумева примену на изучавање процесуалних предмета истраживања. То значи да су у њену основу уграђене и аналогije (историјске аналогije), анализа (историјска анализа) и синтеза (историјска), класификација (историјска класификација), итд., да је њено битно одређење разликовање и да у разликовању битну улогу има аналогija. Њоме су нужно повезане историјска и компаративна метода” (2012, стр. 8)

Зашто је битна, готова неопходна историјска метода у објашњењу социолошких феномена? Истраживања друштвених појава, упозорава И. Башчаревић, без обзира колико су технички перфектно изведена, без историјског контекста само су тренутни пресек друштвеног стања или одређене друштвене појаве. Стога,

„бављењем савременим друштвеним појавама, веома често „истргнутим” из контекста губи се из вида њихова историчност, по којој свака од њих има своју историјску генезу, те да њихов савремени облик представља, у великој мери, одјек онога што се дешавало у прошлости” (2021, стр. 8).

Историјска метода, конкретно у овом случају, подразумева анализу специфичности промена образовања, образовне политике и организационе структуре образовних система у одређеном временском периоду. Њена примена утолико је важнија што су социјалне појаве и процеси у прошлости битно различите у односу на оне које сусрећемо данас и које се пројектују за будућност што наводи на чињеницу да треба познавати контекст (у овом случају је реч о друштвено-историјском, идеолошком и нормативном оквиру који условљава реформе образовања) у коме се јавила историјска појава.¹¹ Ова метода ослања се на анализу релевантних примарних, као и секундарних извора. Примарни педагошки извори оригинални су документи, првенствено закони и прописи који су у посматраном периоду доношени, наравно и они други који су релевантни за истраживање. Од секундарних извора имамо у виду уџбенике, енциклопедије, цитирани материјал, расправе и чланке везане за историју школства и сл.

Истраживање је незамисливо и без дескриптивне методе. Ова метода редовно и одавно користи се у истраживањима различитих друштвених феномена. Дескриптивна метода нам омогућује описивање са циљем да утврдимо стање образовне стварности. У таквим околностима дескриптивна метода постаје незаобилазан извор за сакупљање релевантних чињеница и касније доношење

¹¹В. Милић ће посебно потенцирати доминантне културне вредности у посматраном периоду, као кључне за разликовање битног од небитног у огромном богатству појавног света историје. Вредности су, дакле и начело избора у друштвено - историјским и културним наукама, као што је то општост у природним наукама (Милић, 1996).

одговарајућих професионалних оцена. Међутим, како истраживање не би остало само на опису (што није намера) нужно се јавља потреба повезивања дескрипције и експликације. Постоји општа сагласност да у истраживању социјалних феномена нужно треба повезати дескрипцију и експликацију с обзиром на то да логика развитка сазнања у целини претпоставља прелазак од описивања ка објашњавању, односно да ниједно истраживање друштвених појава није и не може бити искључиво дескриптивно. Прелазак од описивања ка објашњењу тражи откривање узрочно последичних веза а то управо јесте доминатни циљ у истраживању. Имајући у виду специфичност друштва и друштвених појава, где је спектар неопходних и довољних услова веома велики и где постоје тешкоће у одређењу каузалних веза значајан број методолога у друштвеним наукама сматрају да је упоредни метод можда најприкладније аналитичко средство при проучавању друштвених појава. Шта дакле, подразумева упоредни метод и који су његови задаци и домети? В. Милић овај метод дефинише на следећи начин:

„Упоредни метод се може дефинисати као настојање да се одређена друштвена појава или друштво у неком свом комплексном облику проучавају у свим својим многобројним различитим облицима, који настају услед различитих друштво- историјских и природних услова” (1996, стр. 657).

Значај примене упоредног метода огледа се у томе што он подразумева систематско и контролисано испитивање сличности и разлика појединих друштвених појава како би се открио заједнички узрок дешавања тих појава. Такође, треба имати у виду и да упоређивање нема за циљ само тражење сличности, већ и разлика, и да је једино на тај начин могуће открити узроке правилности и њиховог одступања.

Наравно, због природе проблема које се истражује, најзаступљенија метода у истраживању је метода *анализе*. Када се погледа методолошка литература, одмах је уочљиво да у њој не постоји опште прихваћена дефиниција ове методе. Међутим, без обзира на сва неслагања око дефинисиња овог појма, може се видети да је присутна сагласност да анализа садржаја представља најпогодније средство за пручавање различитих облика друштвених феномена. Према томе анализа садржаја као средство за проучавање различитих докумената и порука односи се пре свега на садржај порука. На основу проучавања садржаја порука изводе се закључци о схватањима, ставовима, вредностима, намерама оних који та документа доносе,

о њиховим односима према другим друштвеним групама, организацијама, друштвеним заједницама унутар неког друштва.

Метода теоријске анализе налази посебено место и значај у избору сваког истраживачког проблема и његовом теоријском утемељивању, оцени сакупљеног чињеничног материјала, као и у осмишљавању и вредновању целокупног процеса истраживања. Са развојем електронских средстава комуникације анализа садржаја стиче наглу популарност и долази до њене масовне примене.

2. ОБНОВА СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА У РЕФОРМАМА ОБРАЗОВАЊА 1990-2000

2.1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА

Једна од основних карактеристика посматраног периода, у временском интервалу који траје три деценије, јесте серија распада држава у којима су Срби живели. Распад је почео доношењем Устава РС 1990. године, након урушавања СФРЈ, наставио се распадом СРЈ, текао је кроз распад ДЗ СЦГ, а настављен је и присилним оцепљењем Косова и Метохије из састава Србије. Питање националног идентитета актуелизује се у периодима наглих и брзих друштвених промена, када појединци или друштво „у бекству од несигурности, прибегавају преиспитивању свог идентитета или трагају за новим, односно реконструкцији националног идентитета” (Базић, 2011, стр. 337). Друштвени потреси, посебно распад државе, утичу на све аспекте друштвеног живота јер доводе до промена у систему друштвених вредности и културних тековина, као и преиспитивање националног идентитета. Друштвени потреси утичу и на систем образовања, јер се доводи у питање цела вертикала система образовања која је пре тога постојала.

Српски национални идентитет је од формирања у свом историјском трајању доживљавао и радикалне реконструкције, посебно у временима дисконтинуитета којих је само у двадесетом веку било три. Први формирањем југословенске државе и потискивања српског у корист југословенског идентитета. Други након Другог светског рата путем комунистичке идеологије и политике братства и јединства, а забране трагања за истином о геноциду над Србима и трећи, у време разбијања Југославије, који се између осталог, огледа и у намери повратка српству. У време кризе и разбијања Југославије крајем 80-их година, изнова долази до нове реконструкције српског националног идентитета, када се постепено напушта југословенство уз истовремену борбу за обнову српског националног идентитета и суверенитет. Посебно је то дошло до изражаја у време обележавања шестоте годишњице Косовске битке (1989). Обнова српског националног идентитета започета је и одвијала се путем уважавања традиционалних вредности и истицање ранијих националних обележја и заборављених празника. Посебно светосавске

академије, паљења бадњака на трговима за Божић, прославом Српске православне нове године и сл. Такође, изнова долази до оживљавања многих митова и легенди, сећање на националне хероје и славне битке предјугословенског периода уз масовно публикување литература са националним темама. У периоду између октобра 1988. и јануара 1989. године, у Србији је покренута такозвана „антибирокаратска револуција” и организовано низ масовних окупљања, којима су срушена сепаратистичка руководства у Војводини, на Косову и Метохији. У пролеће 1989. године усвојени су амандмани на Устав Србије, којима је драстично смањена аутономија покрајина, а у мају 1989. године, Слободан Милошевић изабран је за председника Србије. Сви ови догађаји утицали су на снажно буђење српске националне свести и српског националног идентитета који се поново враћа својим коренима.

Први период, на који је усмерено ово истраживање смештен је у временско раздобље последње деценије двадесетог века. Тај период везује се за разбијање социјалистичке Југославије и стварање, најпре Савезне Републике Југославије, потом Државне заједнице Србије и Црне Горе, која се и сама убрзо распала (2006). Да би се разумео друштвено-историјски и идеолошки контекст реформи образовања у српском друштву у овом периоду, свакако најпре треба имати у виду шири контекст са значајним утицајем и на српско друштво и у оквиру којег се дешавају те промене, а које су утемељиле идеолошки оквир тих реформи. Укидањем нормативних и институционалних претпоставки државе самоуправног социјализма 1990. године, створена је нова претпоставка за другачије животне услове новонастале државе, а самим тим створила се потреба за новим друштвеним циљевима, „новог” образовања за „ново” време које је наступало. То ново време обележиле су крупне промене пре свега огледане у: увођење вишестраначког система, приватне својине, пораст друштвених неједнакости, сукоб с „међународном заједницом” (санкције), афирмација теизма, и сл. Институционализација вишестраначког система, када је реч о образовању, такође је довела до одређених промена, изражених у стварању могућности за увођење приватног образовања и посебно у дозволи да грађанска иницијатива има удела у креирању образовне политике. Такође, афирмација теизма и масовног повратка вере у народу и наглог пораста угледа цркве створила је могућност за повратак верске

наставе у образовни систем. Најомиљенији српски патријарх Павле (Стојчевић), у великој мери допринео је на подизању угледа Српске православне цркве, која је остала верна светосавским идеалима у тешким временим распада земље и серије грађанских ратова који су уследили. Такође, посебан утицај на образовне реформе у овом периоду имаће проф. др Данило Ж. Марковић, тадашњи министар просвете, који се у великој мери залагао за очување и поштовање традиционалних вредности у образовању.

Идеолошки оквир доминантан у том периоду и битан за разумевање образовних реформи, може се разумети и анализом програмских докумената владајуће (владајућих) странке која је била на власти у том периоду, анализом онога што је написано у Програму, идеологије која је обећана и анализом онога што је реализовано. У циљу освајања власти, са намером да у пракси реализују програм, који у идеолошкој платформи нуде грађанима, све партије које излазе на изборе и боре се за власт, у свом Програму нуде визију будућности. Идеолошки оквир представља „систем или скуп ставова којима се једна власт одређује, оправдава, рационализује или оповргава, а за које се претпоставља и настоји да их бар њени следбеници остварују у животу, тј. понашају се у складу са тим идеолошким ставовима у нади да ће то учинити и сви грађани” (Становчић, 2003, стр. 333). У првом посматраном периоду 1990-2000. године, власт у Србији организовала је Социјалистичка партија Србије. Социјалистичка партија Србије, настала трансформацијом Савеза комуниста Србије и његовим уједињењем са Социјалистичким савезом радног народа Србије, освојила је апсолуну власт (194 посланика) на првим парламентарним изборима у Србији. Своју идеолошку платформу усвојила је и грађанима Србије понудила на првом конгресу СПС 16-18. јула 1990. године, којим је СПС легитимисана као савремена партија леве оријентације. Од деведесетих до две хиљаде године СПС била је у прилици да највећим делом као самостална, или делимично у једном периоду са СРС, као и са ЈУЛ-ом организује власт у Србији и да на делу реализује Програм који су зацртали. Свој Програм Социјалистичка партија у више наврата је кориговала и допуњавала на конгресима које су у међувремену организовали¹². Без обзира на одређене

¹² Први конгрес, СПС, који је био оснивачки, када су усвојене Програмске основе и Статут Социјалистичке партије Србије, одржан је октобар, 1990. године. II конгрес, СПС одржан је октобра 1992. године, дакле у тренутку када је СФРЈ нестала са политичке и географске карте света, а Србија

идеолошке измене и корекције у својим програмима, оно што је заједничка идеолошка одлика свих тих програма јесте да се СПС у свом идеолошком оквиру наставља идеју левог идеолошког поља и свету рада. Иако се одриче комунистичке идеје о „авангардној организацији радничке класе” у оснивачком програму из 1990, СПС изјашњава се као партија која заступа интересе свих „оних који живе од свог рада” (Програмске основе СПС, 1990). Такође, у истом документу се истиче да СПС заступа „најдубље интересе народа, а нарочито радника, интелигенције и сељака” (Исто). Када је реч о приватизацији, која се од многих странака истицала као нужност СПС у свом првом Програму, изражава негативан став према приватизацији сматрајући да „залагање за потпуну и безусловну приватизацију друштвене својине има провидну идеолошку мотивацију и схвата га као злагање за општи грабеж и крађу” (Исто). Уместо тога СПС сматра да је за „друштвени развој најбоље ако се уместо продаје, приватни капитал употреби за додатне инвестиције и ако се стварају предузећа у мешовитој својини”. У свом оснивачком Програму СПС се залаже за „статистички” концепт управљања привредом, за политику „пуне запослености”, залагање за „хуманистички социјализам”, начело „социјалне правде” заснована на солидарности и „социјалне једнакости” која подразумева „стварање истих материјалних, политичких и културних могућности за све људе” (Исто). У Програмским основама из 1990. године се СПС се декларише као „партија људи који живе од свог рада”, као „људи који воле своју земљу”, као „партија антифашиста” и као „партија антиглобалиста”. За разумевање идеолошке платформе СПС посебно је значајан Други конгрес СПС из 1992, када се конституише нова посткомунистичка идеолошка платформа у којој се истиче да се СПС залаже за „демократски социјализам” чије су основне вредности и циљеви: слобода, социјална правда, мир, стваралаштво и солидарност. У домену политичких права СПС апострофира она људска права која су делом била ускраћена у доба комунизма: право на слободу мисли и јавно изражавање политичких и верских убеђења. Када је реч о образовању СПС јасно изражава тезу да основно и средње

и Црна Гора одлучиле да остану да живе у заједничкој држави – Савезној Републици Југославији (СРЈ), Тада СПС усваја свој нови програмски документ „Основе програма СПС”. Тај документ формално је и данас важећи основни програмски документ Социјалистичке партије Србије, иако су у међувремену доношене разне конгресне резолуције и декларације којима је он допуњаван и делимично мењан. III конгрес СПС одржан је 1996. године, када је документ Србија 2000 – корак у нови век“. Следећи конгреси одржани су 1998. и 1999. године.

образовање треба да буде бесплатно и доступно свима, али у складу са идеолошком матрицом о равноправности свих облика својина, дозвољавају могућност отварања и приватних школа. Када је речо националним питањима посебно о односу према Косову и Метохији, најважнијем националном питању, СПС је од свог првог конгреса заузела чврст став да је „Косово и Метохија приоритетно национално, етичко, историјско и државно питање српског народа и нераздвојни део Србије” (СПС, 1990).

Падом Берлинског зида, социјализам какав је до тада грађен напуштен је, поводом чега је Фукујама изнео тезу о „крају идеологије” и „крају историје”. Дакле, нема више различитих идеологија, постоји само једна либерална, коју треба да прихвати целокупно човечанство. Ово је једна од главних смерница коју, како каже Зиновјев (1996, стр. 68), нова Империја емитује остатку света у процесу успостављања колонијалне демократије, пре свега огледаног у намери да се незападним народима наметне западни систем вредности. Путем организоване пропаганде, посредством медија овај процес представљан је као хумана и ослободилачка мисао источних народа о чему Хофбауер каже да је: „кључно објашњење за транзицију источне и југоисточне Европе касних 80-их и почетком 1990. садржано у тврдњи о повратку овог региона кући, повратак у Европу” (2012, стр. 104). Зиновјев такође настоји да разобличи једну од основних лажи глобализма да је то природна тежња за уједињењем човечанства, указујући да се иза те идеје крије „жеља одређених снага на западу да заузму владајући положај на планети, да организују човечанство у функцији својих конкретних интереса, а не у интересу неког апстрактног човечанства” (2002, стр. 306). Идеолошка основа глобализма јесте либерализам, а у познијој фази неолиберализам. Неолиберализам представља ултрадесну идеологију и стратегију друштвеног развоја. О њој Пјер Бурдије, између осталог, пише да „неолиберална утопија тежи да се отелотвори у својеврсној пакленој машини чија се неминовност намеће и доминантнима” (1999, стр. 113). У овом контексту глобализација не значи социјалну хомогенизацију и једнакост шанси свим друштвеним групама, земљама/регионима света, већ представља „продужетак моћи и утицаја малог броја доминантних нација над целином националних берзи” (Исто, стр. 43). Наметање и ширење западне неолибералне идеологије, незападним народима остварује се путем нове индустрије „индустрије

свести”. На опасност од те нове индустрије указиваће низ домаћих и страних аутора, Рецимо Шпенглер говори о „пseudоморфози свести”, Антонић о „демонтажи народа” итд.

Период који је најпре предмет посматрања овог рада 1990-2000 на општем плану, када је реч о Србији, карактеришу два процеса. Са једне стране разбијање заједничке државе Југославије, а са друге промена идеолошке основе новонастале заједнице. Не улазећи дубље у анализу да ли је реч о распаду или разбијању југословенске државе полази се од става да је адекватнији термин за оно што се десило са Југославијом - *разбијање*, јер су у том пројекту доминатнији фактори за нестанак те заједнице били спољашни, наравно, утицали су и унутрашњи. Разбијање Југославије део је давнашњег плана Северноатлантског пакта на челу са Сједињеним Америчким Државама, чији је основни интерес одувек био потчињавање и окупација Балкана зарад даљег наступа на исток према Русији и њеним природним богатствима. Једна од главних препрека на том освајачком походу била им је бивша СФРЈ, посебно Србија која је у њиховим очима одувек била „мала Русија” коју је требало, под изговором заштите хуманитарних вредности, раздробити на делове у авнојевским границама. Агресија НАТО-а на Савезну Републику Југославију била је само продужетак тог плана. Разбијање Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) започето је 25. јуна 1991. године иступањем Републике Словеније из заједнице чију независност најпре признаје Немачка, а убрзо и све остале чланице тадашње Европске Заједнице (ЕЗ). Убрзо након Словеније, септембра исте године независност је прогласила и Република Македонија, док је јануара 1992. године, уз сагласност свих дванаест чланица ЕЗ, независност стекла и Република Хрватска, а затим, априла исте године, и Босна и Херцеговина. Усвајањем Устава Савезне Републике Југославије (СРЈ), 27. априла 1992. године у Београду, створена је федерација Србије и Црне Горе првобитно основана децембра 1918. године. Након протеклог временског периода, јасно је да је процес разбијања бивше заједничке државе био само увертира за коначни обрачун са Србијом. Будући да је Србија, од Запада виђена као противник новог светског поретка и глобализма, како предочава Јохан Галтунг, „Србија је била давно зацртана жртва” и зато „НАТО бомбардовање није био рат за Косово, већ рат против Србије и Београда” (Галтунг, 2009). Тај рат је, пре свега, био, како Костас

Дузинас каже, „први рат новог светског поретка, у којем су хуманитарци носили војне униформе” (2009, стр. 291). На самом почетку југословенске кризе, Немачка, вођена идејом реваншизма, подржана од Аустрије и Ватикана, заузела је позицију да другу Југославију треба разбити, а у остварењу тога циља, као и 1941. године, снажно ће подржати сецесионистичке потезе Хрвата, а овај пут и Словенаца. Такође, ове, али и друге западне државе, промовисале су тезу да је главни покретач у разбијању друге Југославије била, Србија. Зато је против Срба и Србије у немачко-аустријским медијима покренута систематска антисрпска кампања,¹³ како би се Србима за та дешавања приписала кривица.

Будући да су се Срби томе, супротставили – јер су, најпре они били одлучујући фактор у стварању те заједнице, затим били насељени у великом броју (четврту становништва тадашње Хрватске чинили су Срби) на готово целој њеној територији и имали више него трагична искуства (страдање равно геноциду) у претходним ратовима, од стране Запада Срби су проглашени за главне кривце разбијања Југославије. Западне силе заузеле су, као што су то чиниле у готово свим кризним ситуацијама у последња два века, одлучан антисрпски курс.¹⁴ Агресију и кампању, а у духу Тацитове мудрости „они врше покоље а то називају миром” пратило је и настојање да се морално оправдава НАТО бомбардовање Србије, тзв. „хуманитарну” интервенцију, када је на СР Југославију бачено 22.000 тона бомби и пројектила¹⁵. Наравно, овакво понашање западних сила према Србији није од јуче, већ има дугу традицију или како је то приметио Нојбахер: „Србија је била дежурни кривац за све проблеме на Балкану” (Nojbaheer, 2005, стр. 14). Може се закључити да разбијање Југославије и рат који је уследио Србију је највише погодио. Србија је од стране Запада жигосана „великосрпском” идејом, при том „обележена” и као

¹³О антијугословенској делатности немачких влада, и давнашњој и скорашњој, посебно је писао Вуковић, С. (2001), „Немачка, Аустрија и разбијање Југославије“, Социолошки преглед, год. 35, бр. 3–4, стр. 213–234.

¹⁴ Академик Михаило Марковић, у чланку *Узроци и последице НАТО агресије на Југославију* поставља три питања: 1. Да ли је тај рат био неизбежан? 2. Који су његови узроци? 3. Какве су његове последице? На прво питање Марковић сматра да је рат могао да се избегне једино уз потпуну капитулацију и дозволу да НАТО заузме територију Косова и Метохије. Наравно да би то била отворена издаја сматра академик. Михаило Марковић, *Узроци и последице НАТО агресије на Југославију*, Социолошки преглед вол XXXIII (1999), но 1-2, стр. 13-19

¹⁵ Према истраживањима српских експерата реч је о 15 тона муниције са осиромашеним уранијумом, односно о 50.000 граната, којима је гађано 113 локација (Политика, 6. фебруар 2009). Последице муниције са осиромашеним уранијумом, које се јављају након 5 до 15 година, док најтеже долази након 25 година а коначне ће бити познате тек за 50 година након бомбардовања, по људе и живи свет.

искрени пријатељ Русије. Такође, рат и међународни ембарго против Србије и Црне Горе, проузроковао је огромну материјалну штету, по неким проценама више од 110 милијарди долара (Чалић, 2010, стр. 408). Анализирајући овај период, посебно разбијање Југославије намеће се питање: да ли је требало, али још важније, да ли је могло другачије? Време, као најбољи судија, даће најбољи одговор и на ово питање-дилему. Можда је, једну од најбољих оцена овог периода, и да ли је могло другачије, дао академик Марковић. Процењујући српску политику у сецесионим сукобима до 1993. године филозоф Михаило Марковић је констатовао: „Политика која је до сада вођена представља комбинацију реализма и истрајавања на минимуму националних интереса, испод кога уступци нису могући” (Марковић, 1994, стр. 411).

Разбијање југословенске заједнице свакако да има своје дугогодишње корене и на њих су утицали како економски тако и политички разлози. Узети заједно, они су најавили раздобље привредних тешкоћа и политичке нестабилности. Свакако да је најважнији узрок сложеног политичког стања посебно на Косову и Метохији, који ће наводно бити главни алиби за бомбардовање, крајем 20. века енормно нарастање и јачање албанског тероризма, а уставна и законита интервенција полиције и војске само је нужна последица сузбијања терористичких активности Ослободилачке Војске Косова, које у то време и у таквим условима не би толерисала ниједна суверена и демократска држави на свету.¹⁶ Лидери Албанаца упорно су одбијали да учествују у било каквом политичком решавању статуса Косова и Метохије. Имајући подршку са Запада, појачавале су се терористичке активности такозване Ослободилачке Војске Косова, уз констатно страдање и протеривање српског живља са Косова. Запад није благонаклоно гледао на законита и легитимна реаговања државних органа Србије и Савезне Републике Југославије на сузбијању тероризма. У том смислу, ради опасности од даљег погоршавања политичко-

¹⁶ За дубље разумевање свега онога што се дешавало на Косову и Метохији што је и довело до агресије НАТОа над Србијом, врло је значајна студија Јелене Гускове *Косово и Метохија: рат и услови мира*. У обимној студији, академик историчар Гускова, која се посебно бави Балканом, детаљно показује да „проблем није од јуче“. На основу архивске грађе, детаљно излаже понашање и планове албанаца за време Другог светског рата, потом стварање широке аутономије на штету Србије. Затим како је сукоб планиран и ескалирао деведесетих. Аутор посебно разобличава фарсу у Рачку, „представу за неупућене“, у Рамбујеу где је „лествица за Србију превисоко постављена“ и како је „бомбардовање давно планирано“. Један од закључака аутора је да: „Американци су дуго планирали војну интервенцију у Југославији и то тако да ништа није могло да је измени или спречи. Све остало било је добро изрежиран сценарио: и Рачак, и Рамбује, и Париз, и ултиматум Ричарда Холбуха. Бомбардовање би неизоставно уследило, ма како да су се одвијали догађаји“ (2014, стр. 177). Јелена Гускова, *Косово и Метохија: рат и услови мира*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

безбедносне ситуације на Косову и Метохији, у решавању кризе ангажовале су се Уједињене нације. Најпре је 31. марта 1998. усвојена Резолуција савета безбедности број 1160, неколико месеци касније, 23. септембра 1998, друга Резолуција број 1199, и најзад, трећа Резолуција број 1203 од 24. октобра 1998, у којој је поздрављено потписивање Споразума између СРЈ и ОЕБС-а од 16. октобра 1998, о прихватању верификационе мисије која ће надгледати спровођење захтева међународне заједнице о мирном решавању косовског питања. Међутим, без обзира колико су највиши органи власти Србије и СРЈ испољили значајну конструктивну политичку активност да се ситуација на Косову и Метохији реши на миран начин¹⁷ албански представници ниједан предлог нису прихватили, а изостала је озбиљна политичка реакција утицајних Западних земаља да Албанци прихвате понуђени споразум, чиме би се избегла сва даља догађања. Уместо тога, Србији је понуђен ултимативан споразум¹⁸ државна делегација Савезне Републике Југославије и Србије није могла да прихвати, па су 23. фебруара 1999. године прекинути преговори а њихов наставак с јасно назначеном поруком „узми или остави” је заказан за 15. март 1999, у авенији Клебер у Паризу, који су такође одбијени и тако је кренула агресија. Не постоји дилема, на основу свих доступних докумената, јасно се може закључити да је агресија НАТО-а на Савезну Републику Југославију 1999. године била последњи чин у процесу демонтаже и дезинтеграције Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, који је трајао читаву једну деценију.¹⁹

Србија као и остале бивше социјалистичке земље кренуле су (неке брже неке спорије) у нови „развој” означаваан термином транзиција. За разлику од других постсоцијалистичких држава, Србија се знатно разликовала у погледу

¹⁷Једно од таквих опредељења, Влада Републике Србије је 13. октобра 1998. конкретно манифестовала у документу од десет тачака који је презентован лидерима косовских Албанаца и представницима међународне заједнице укључених у решавање политичке кризе на Косову. У документу од десет тачака Влада је понудила представницима албанског народа споразум који би Косову осигурао највиши степен аутономије.

¹⁸Занимљиво је да су тај споразум напре одбијали и сами Албанци али након упозорења британског министра иностраних послова Робина Кука да „Албанци треба да потпишу споразум јер без тога НАТО не може да бомбардује Србе“

¹⁹На ову чињеницу јасно ће указати и један од најутицајнијих независних интелектуалаца данас у свету, Ноам Чомски. Он ће јасно рећи: „Стварна сврха агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију није била одбрана начела хуманости косовских Албанаца. Она је била раније испланирана и до ње је дошло из разлога што се Савезна Република Југославија као наследница некадашње СФРЈ није интегрисала у западни институционални оквир и није прихватила неолиберални концепт свога развоја, те што није спроводила друштвене и економске реформе у складу са тим концептом“, Чомски Ноам, Југославија – мир, рат и распад, „Самиздат Б92“, Београд, 2018., стр.93

постсоцијалистичке трансформације. Најпре српско друштво услед сукоба и рата са међународном заједницом предвођеном Америком, посебно када је реч о привреди, било је у великој мери разорено и у том смислу српско руководство није журило са приватизацијом како су то учиниле друге државе. У том смислу за први период који је трајао до 2000. године већина аутора говори као о периоду „блокиране трансформације”.²⁰ Један од аутора је и Лазић (2011), који такође разликује два периода: фазу блокиране трансформације и фазу деблокиране трансформације или транзиције. Анализа првог раздобља на које је усмерена паћња ове дисертације, означена је као период блокиране трансформације, коју Лазић дефинише као „процес у коме је део претходно владајуће номенклатуре свој свеукупнидруштвени монопол заменио међусобно повезаном економском и политичком доминацијом, која је омогућила одлагање тржишне економије и политичког такмичења” (2004, стр. 42).

Ово раздобље у развоју српског друштва оптерећено је бројним потешкоћа које су настале, са једне стране као последица спољашњих узрока али и унутрашњих слабости. Њега је пре свега обелижио пад животног стандарда грађана као последица опадања па и заустављања производње у појединим областима и нарочито хиперинфлација која је била једна од највећих у свету, као и пораст економских неједнакости. Услед негативних трендова у погледу смањења производње дошло је до значајног повећања незапослености у Србији. „Укупна запосленост је од 1991. до 2000.године опала за око 200 хиљада, тј. са 2,2 милиона на 2,0 милиона” (Мијатовић, 2005, стр. 291). Једино је дошло до повећања броја радника у приватном сектору, где су се такође јављале бројне неправилности посебно у погледу разних привилегија и добијања повољних кредита за отварање приватних предузећа.

Спољашњи подстрекачи грађанског рата у Југославији увели су такву монетарну и економску блокаду почетком маја 1991. и прогресивно је затезали, која је у великој мери урушавала привреду СР Југославије, упркос „порозности” блокаде. Чим је и нова влада Црне Горе почела да примењује сепаратистичку политику за коју је добила подршку западних сила, сва тежина блокаде пала је на терет

²⁰ Тако рецимо Бабовић (2009, стр. 60–61) разликује фазу бликиране трансформације, која је трајала од 1990 до 2000. године и фазу реактивираних трансформација након 2000.

становништва Србије (замрзавање имовине српских банака, предузећа и државе Србије у иностранству, ограничавање платног промета на отплату старих кредита, забрана додељивања нових кредита, забрана инвестиција у Србију и трговине са Србијом, без обзира на раније склопљене уговоре). Лажно оптужујући Србију - „Милошевићев режим” да је крива за избијање грађанског рата, да врши „агресију”, крши „људска права” и спроводи „етничко чишћење”, Запад је преко светске финансијске олигархије прекршио своје властите принципе „слободног тржишта”, чиме је угрозио елементарно људско право на опстанак становништва у Србији увођењем свим монетарних и трговинских санкција које су пре свега угрозиле највише опстанак најрањивијих делова становништва, деце, старих, болесних и незапослених. Ратни распад југословенских институција, система и унутрашњег југословенског тржишта 1991. године и спољашња економска блокада са губитком иностраних тржишта, изазвали су даљи стрмоглави пад индустријске производње 1991., 1992. и 1993. године као и хиперинфлацију 1993. године. Бомбардовање је убрзало уништавање читавих привредних грана и делатности, нарочито у области рударства и металургије. Бомбардовање поред велике материјалне директне (30 милијади долара) и индиректне штете и ненадокнадивих људских губитака²¹, такође је оставило за наредне деценије и векове неотклоњиве штетне последице у виду токсичних и радиоактивних изазивача малигних обољења и мутантних генетских деформација код новорођених беба²². Процене штете од бомбардовања крећу се од 100 до 300 милијарди долара.

²¹ Број цивилних жртава у НАТО бомбардовању Савезне Републике Југославије још увек није прецизно утврђен, а досадашње процене варирају у зависности од извора. Према српским изворима од последица НАТО бомбардовања погинуло је између 1200 и 4000 цивила (најчешће се наводи око 2500) Шеснаеста годишњица НАТО бомбардовања“, РТС, 24. март 2015.

²² Проф. др Слободан Чикарић, онколог и председник Друштва Србије за борбу против рака, у истраживању објављеном у тексту „Злочини у рату – геноцид у миру“ чији је био коаутор, објављеном у децембру 2012. године износи загрињавајуће податке о здравственим последицама НАТО бомбардовања Србије; „После 13 година од завршетка бомбардовања, уран је у потпуности манифестовао своје постојање. Тако се у периоду од 2001-2011 број оболелих од карцинома повећао за 20%, а смртност од болести рака (пре свега леукемије и лимфних жлезда, које у мирно време нису прелазиле 5% од укупног броја малигних тумора) – повећан је за 25%(!) То јест, током десет година, обољења леукемије и лимфних жлезда повећана су за 110%, а њихова смртност повећана је за 118%. Средњи годишњи раст тих обољења износи око 11%, а смртност је повећана на 12%. Експанзија леукемије и тумора лимфних жлезди почела је 2006. године, то јест 7,5 година по завршетку бомбардовања. Број малигних обољења неумољиво ће расти. Већ 2013. године очекује се да ће на територији Србије (не рачунајући Космет), од злоћудних тумора оболети 40 хиљада људи а трагичан крај очекује 22-23 хиљаде људи. То је 3 000 више оболелих и 1-2 хиљаде више умрлих у поређењу са 2010. годином.

Једна од основних карактеристика овог периода огледа се у томе што долази до напушта једног социјалистичког и тежње ка стварању новог капиталистичко идеолошког оквира. Наравно, тај нови циљ, се показује у ствари као повратак на „већ виђено”. Друштво које настаје у процесу транзиције из социјализма, не представља неко ново, напредније друштво, већ се показује као својеврсна историјска инверзија „повратка на старе вредности”. Изласком из једног глобалног система - комунистичког, српски народ је у новом миленијуму убрзо упао у нови вртлог - опште светске и европске глобализације, коју су продуковале управо оне велике силе, које су се у последњој деценији XX века окренуле потпуно отворено на страни његових противника у верском и националном рату на југословенским просторима. Тако се српски народ нашао се разбијен у неколико држава, без перспективе да у ближој будућности буде опет уједињен.

2.2. НОРМАТИВНИ ОКВИР ОБРАЗОВНИХ РЕФОРМИ

Карактер, правац и смер образовних реформи у одређеном периоду, најопштије је регулисан нормативним актима који се усвајају и доносе у том периоду. Током прве половине деведесетих година дошло је до важних нормативних промена које су већим делом и данас присутне у појединим сегментима образовног система. Најшири правни акт који регулише различите сегменте уређења одређене заједнице, између осталог и образовање, је Устав. Након распада СФРЈ, и стварањем нове државе СРЈ, неминовно се јавила и потреба за доношењем новог устава. Нови Устав за новоформирану државу усвојен је и донесен 1990. године. Када је реч о образовању, ова област регулисана је у члану 72 где се каже: „Школовање је сваком доступно, под једнаким условима. Основно школовање је обавезно. За редовно школовање које се финансира из јавних прихода, грађани не плаћају школарину. Припадници других народа и народности имају право на образовање, у складу са законом” (Устав, 1990). Према томе, као и у предходном Уставу, и у овом новом се истиче да је примарно образовање обавезно и бесплатно за сву децу.

У овом периоду први Закон о основном образовању донет је 26. јануара 1990. године, Из овог Закона, када је реч о образовању, посебно су важни следећи чланови: Одредбом члана 3. став 2. наведеног закона, прописано је, да се основно образовање и васпитање остварује у трајању од осам година, а да план и програм доноси Просветни савет РС, у складу са законом. Одредбом члана 20 став 1 наведеног закона, прописано је, да се образовно-васпитни рад у основној школи у току седмице изводи у шест радних дана, а одредбом истог члана само у ставу 2 предвиђа се, да основна школа може да организује образовно-васпитни рад у току седмице у пет радних дана, ако ради највише у две смене и има обезбеђен простор за друштвену активност ученика. Одредбом члана 21. наведеног закона, одређује се, да се у образовно-васпитном раду употребљавају само уџбеници и наставна средства која су одобрена од стране Просветног савета. Такође, одредбом члана 22 наведеног закона прописује се, да се образовно-васпитни рад организује у току школске године која почиње 1 септембра, а завршава се 31 августа, наредне године, а да се план и програм остварује у току 38 седмица за све ученике до закључно седмог разреда, односно, за ученике осмог разреда у току 36 седмица (ЗООБ, 1990).

У овом периоду, 22. јула 1992. године донет је нов Закон о основној школи. Опет када се посматра област образовања, посебно из овог Закона значајан је члан 26 став 1 у коме се прописује да ученик разредне наставе има до 20 часова наставе недељно, односно, 4 часа наставе дневно, а ученик предметне наставе до 25 часова недељно, односно до 5 часова наставе дневно. Одредбом истог члана у ставу 3, указује се да се у недељни број часова наставе урачунавају и часови из изборних предмета и ваннаставних активности. Одредбом члана 28 став 4 наведеног Закона, утврђује се да број радних дана у току школске године и време коришћења распуста ученика прописује министар просвете школским календаром, а одредбом истог члана у ставу 5 указује се да појединачно одступање од школског календара одобрава министар просвете (ЗОСОВ, 1992). Оно што је новина у овом Закону у односу на раније законе јесте то што се по први пут број радних дана у току школске године и време коришћења распуста ученика, прописује од стране министра просвете школским календаром.

Садржаји наставних предмета, па и они у којима се налазе и садржаји везани за национални идентитет, што је предмет анализе овог рада, регулишу се Наставним плановима и програмима док се општи циљеви дефинишу Правилницима. Када је реч о Правилницима о наставном плану и програму основног образовања и васпитања у периоду 1990-2000. године донето је укупно девет нових Правилника у којима се регулишу и садржаји наставних планова и програма примарног образовања. Просветни савет Социјалистичке Републике Србије, на седници одржаној дана 28. јуна 1990. године, донео је Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. Из овог Правилника посебно је значајан члан 1, наведеног Правилника, у коме се уређује наставни план основног образовања и васпитања од I до VIII разреда, са применом од школске 1990/1991 године, и утврђује наставни програм основног образовања и васпитања за I и V разред у основној школи, са применом од школске 1990/1991 године. Према наведеном Правилнику у примарном образовању заступљено је укупно осамнаест наставних предмета, од I до VIII разреда (НП, 1990).

Просветни савет Републике Србије на седници одржаној 28. јуна 1991. године донео је Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. Ступањем на снагу наведеног

правилника престао је да важи Програм образовно-васпитног рада за II, III, IV, VI, VII и VIII разред из Заједничког плана и програма образовно-васпитног рада у основној школи (Службени гласник СРС, број 21/86). Овим правилником утврђује се наставни програм основног образовања за II, III, IV, VI, VII и VIII разред у основној школи. Реч је о једном од најобимнијих правилника (424. стране) који детаљно регулише наставне предмете како за ђаке који слушају наставу на српскохрватском језику тако и за ђаке који наставу слушају на неком од језика националних мањина. Наставни програм основног образовања и васпитања утврђен овим правилником примењивао се за II и VI разред, од школске 1991/1992. године, за II и VII разред, од школске 1992/1993 године и за IV и VIII разред, од школске 1993/1994. године. Такође наведеним Правилником о изменама и допунама школе могле су да уводе први пут и изборне предмете у VII и VIII разреду, међу којима и изборни наставни предмет под називом *Основе информатике и рачунарства* са 40 часова годишње у седмом разреду и са 60 часова годишње у осмом разреду. Ученици који су се определили да изучавају овај изборни наставни предмет у седмом разреду, могли су га први пут похађати школске 1992/1993. године (НП, 1991).

Просветни савет Републике Србије, 1992. године доноси нов Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. У овом правилнику врше се одређене измене у садржајима програма за наставни предмет *Познавање друштва* (IV), *Географија* за VI, а која се у VIII разреду зове *Географија Југославије* и *Историја* за VI и VIII разред (НП, 1992). Наредне, 1993. године Просветни савет Републике Србије, донео је нов Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. У Правилнику о наставном плану и програму основног образовања и васпитања у плану основног образовања и васпитања назив предмета „Српскохрватски језик” мења се и гласи: „Српски језик”, а у програму образовања и васпитања од I до VIII разреда основне школе врше се следеће измене и допуне: реч „српскохрватски” у одговарајућем падежу, замењује се речју: „српски” у одговарајућем падежу; речи: „СФРЈ” и „ЈНА” замењују се речима: „СРЈ” и „ВЈ”; реч: „творба” замењује се речју: „грађење”.

У току 1994. године министар просвете донео је Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. И у овом правилнику углавном се врше неке одређене измене које се односе на раније правилнике. У делу програма за предмет Српски језик за VI разред Књижевност и одељку за VIII разред Језик – Граматика. Такође, делом се врше измене и за наставни предмет Историја за VIII разред. Министар просвете 17. јуна 1995. године донео је Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. Наведеним правилником о изменама и допунама извршене су измене и допуне у Правилнику о наставном плану и програму основног образовања и васпитања (Сл. гласник СРС-Просветни гласник број 4/90; Сл. гласник РС-Просветни гласник број 2/91, 2/92, 13/93 и 1/94), и извршене су измене и допуне у Плану основног образовања и васпитања у одељку I, „Наставни предмети”; у одељку II, у „Изборни предмет” и у одељку III, „Облици образовно-васпитног рада којима се доприноси остваривању плана и програма и циљева основног образовања и васпитања”. Наведеним правилником о изменама и допунама извршене су измене и допуне и наставног програма основног образовања и васпитања за ученике од I до VIII разреда основне школе, а исте су одштампане уз наведени правилник и чине његов саставни део. Према наведеном правилнику о изменама и допунама, било је заступљено укупно шеснаест наставних предмета, од I до VIII разреда. Између осталог уведени су први пут информатичко-рачунарска садржаја у седмом разреду, кроз наставну тему Информатичка технологија. Такође, у осмом разреду ученици су изучавали информатичко-рачунарске садржаје у оквиру наставне теме *Информатичка технологија*. (НП, 1995).

Нови Правилник у овом периоду, на основу својих овлашћења донео је министар просвете дана 20. августа 1996. године и под називом Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, а примењивао се од школске 1996/1997 године. Даном ступања на снагу наведеног правилника о изменама и допунама, престао је да важи Правилник о врсти стручне спреме наставника и стручних сарадника у основној школи (Сл. гласник СРС Просветни гласник, број 4/90 и Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 1/91). Наведеним Правилником о изменама и допунама извршене су измене и допуне у Правилнику о наставном плану и програму основног образовања

и васпитања (Сл. гласник СРС-Просветни гласник број 4/90; Сл. гласник РС-Просветни гласник број 2/91, 2/92, 13/93, 1/94 и 5/95), у плану основног образовања и васпитања извршене су измене у одељку I, „Наставни предмети” и у програму основног образовања и васпитања од I до VIII разреда основне школе. Према наведеном правилнику о изменама и допунама, било је заступљено укупно седамнаест наставних предмета, од I до VIII разреда (ПНУ, 1996).

Током 1997. године доносе се два Правилника о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. Први Правилник је објављен 20.5.1997. године. У програму основног образовања и васпитања врше се следеће измене и допуне: врше се допуне које се односе на планове и програме језика националних мањина – албански језик, мађарски, румунски, русински, словачки. Други Правилник је донешен у току 1997. године. У програму основног образовања и васпитања, после назива поглавља Изборни програми за VII и VIII разред основне школе додаје се текст који гласи: *Домаћинство*. Као основни циљеви и задаци истичу се да изборна настава предмета домаћинство у основном васпитању има за циљ да ученици активно усвоје елементарна сазнања, истине, вредности и навике у областима основне културе живљења, савременог становања, одевања и правилне исхране људи, уз примену начела модерне економије породичног живота и вођење домаћинства уз пуну афирмацију равноправности међу половима, поштовања према старијима и општој хуманизацији породичних односа; едукација ученика на пољу заштите и унапређења животне средине, као и очувању и подизању личног здравља и живота; упућивање ученика да рационално планира своје време, рад, новац и што економичније се уклапа у савремене токове живота у породици, школи и на будућем радном месту; подизање сазнајног нивоа ученика из појединих сфера живота, што га професионално оријентише за одређена занимања, а за која има већи афинитет и предиспозиције; оспособљавање ученика да се лакше и рационалније снађе у ванредним околностима које га могу задесити у животу. Наставни предмет *Домаћинство* потенцијално може бити значајан за развој националног идентитета. Јер, сам назив овог предмета најпре асоцира на домаћинско традиционално друштво, на домаћински дух који је вековима био један од конструктивних елемената српског националног бића. Међутим, када се анализира садржај овог

предмета који је регулисан Наставним планом и програмом за овај предмет долази се до закључка да се њиме углавном промовишу вредности грађанског друштва. Од усвојања знања и вредности савременог становања, одевања и правилне исхране и посебно едукација ученика на пољу заштите и унапређења животне средине, као и очувању и подизању личног здравља и живота. Дакле, у овом наставном предмету се директно промовишу термини страни српској терминологији, као што је едукација.

2.3. ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА

Имајући у виду однос друштва и образовања, јасно је да, сви друштвени потреси, па и они далеко мањи од распада државе, утичу на систем образовања. Распад државе, посебно промена идеолошке основе ствара, са једне стране дисконтинуитет са претходним и доводи у питање целу вертикалу система образовања од основног до високошколског, а уједно ствара нову идеолошку основу на којој се гради будуће образовање. Србија је од Другог светског рата до доношења Устава 1990. године имала социјалистичко уређење. Владајућа и једина партија преко државног апарата утицала је на формирање јавне свести, успостављање и одржавање друштвеног поретка. Образовни систем као основа за стицања знања и шире социјализације, остваривао се на јасним идеолошким основама. Основни друштвени циљ тако формулисаног образовања био је формирање друштва према идеалима Комунистичке партије, тј. да образовање је требало да промовише одређени вредносни, етички и естетски систем мишљења и понашања. Постсоцијалистички период, који започиње 1990. донео је не само компликовање српског националног и државног питања, већ и низ промена у свим сферама друштвеног живота, самим тим и образовања. Српски народ доживео је промене које се тичу и простора у којима су Срби живели, срушене су социјалистичке вредности и систем и кренуло се са формирањем новог културног обрасца.²³

Друштвени циљеви у наставним плановима и програмима прописани су у одговарајућим законским одребама. Најпре, у Закону о основној школи из 1990. године, као један од општих циљева образовања и васпитања наводи се „поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине” (ЗООВ 1990). За чување и неговање националног идентитета, свакако, од значаја је да се законом истиче важност поштовања и неговања српског језика и очување националне баштине. Слични

²³ Различите су оцене и вредновање културног обрасца који се формира деведесетих година. Док је за неке то несумљив покушај повратка Србије својој традицији, поједини аутори називају новокомпонованом турбо-фолк културом, коју објашњавају као „форму постјугословенске популарне културе настале надахнуте последицама дезинтеграције заједничке државе.” (Simeunović Bajić, 2015, str. 66)

општи друштвени циљеви образовања постављени су и у Закону о основном образовању из 1992. године, у коме се истиче да је циљ основног образовања и васпитања стицање општег образовања и васпитања, складан развој личности и припрема за живот и даље опште и стручно образовање и васпитање. Основним образовањем и васпитањем остварује се нарочито: оспособљавање за живот, рад, и даље образовање и самообразовање; овладавање основним елементима савременог општег образовања; оспособљавање за примену стеченог знања и умења и стваралачког коришћења слободног времена; развијање интелектуалних и физичких способности, критичког мишљења, самосталности и заинтересованости за нова знања, упознавање нових законитости развоја природе друштва и људског мишљења: стицање и развијање свести о потреби чувања и развијање хуманости, истинољубивости и патриотизма и других етичких својстава личности; васпитање за хумане и културне односе међу људима, без обзира на пол, расу, веру националност и лично уверење; неговање и развијање потреба за културом и очувањем културног наслеђа, стицање основних сазнања о лепом понашању у свим приликама (ЗООВ, 1992). Према томе, јасно се може видети да у складу са новим идеолошким опредељењем, општи циљеви у образовању иду у два правца. Са једне стране у намери да се поштује и негује сопствени српски језик, традиција и култура српског народа и националних мањина, а са друге стране, у циљу укључивања у међународне структуре развијање интеркултуралности. Ову констатацију о томе у ком правцу су усмерени друштвени циљеви образовања, потврђује и анализа задатака и циљева образовања који се налазе у усвојеним правилницима у том периоду. Тако увидом у први правилник из тог периода у садржај програма за српскохрватски језик, види се да он јасно упућује на важност упознавања са делима из српске али и југословенске баштине чиме се код ученика од првог разреда развија љубав према националној култури. Садржаји националне културе у наставном предмету српскохрватски језик за први разред налазе се у задацима које ученици у настави за овај предмет треба да реализују. Ту су побројани укупно дванаест задатака, од којих се за поље анализе ове дисертације могу издвојити три: развију и негују позитиван став према језицима и културној баштини народа и народности Југославије и јачају свест о њиховој судбинској повезаности, потреби сарадње и заједничког живљења у СФРЈ; васпитају за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, узајамно помагање, солидарности и других позитивних и

моралних особина; негују слободарске традиције, развијају патриотизам и васпитају у духу мира, културних односа и сарадње међу људима. (НП, 1990). Према томе, јасно се може видети да се у задацима истиче потреба неговања вредности патриотизма и љубави према културном наслеђу народа и народности Југославије. Посебно је важно истицање слободарске традиције, која је један од стубова националног идентитета српског и црногорског народа, и потребе да се она негује.

Анализа правилника који су усвојени у овом периоду, показује још један општи циљ који се поставља у примарном образовању у новонасталој заједници, а то је намера „демарксизације” и „детитоизације” школског система. Већ у првом Правилнику који се доноси 1991. године о изменама и допунама о заједничком плану и програму образовно-васпитног рада у основној школи утврђују се и нови задаци, посебно они који су се тicali социјалистичког циља у образовању. Тако се у Правилнику мења члан 2 из предходног Правилника у заједничком плану и програму образовно-васпитног рада у основној школи у поглављу „Задаци васпитно-образовног рада за *Српскохрватски језик*, алинеја осма мења се и гласи: васпитање ученика за хумане међуљудске односе. „Детитоизација” се огледала у уклањању Титових фотографија из уџбеника, изостављања песама о другу Титу, НОБ-у из наставних планова и програма српскохрватског језика који је преименован у српски. То се може видети на низу примера који се налазе у Правилнику: Из садржаја школске лектире за 3. разред бришу се текстови Агим Дева: Тито и Миливој Матошец; као и текст Дјечак са Сутле. Из садржаја школске лектире за четврти разред брише се текст: Мирко Бањевић: Титова војска и сл. Из садржаја школске лектире за 7 разред брише се текст: Јосип Броз Тито Свако може да буде оно што осјећа да јесте и нитко нема права да му натура националну припадност (одломак из говора одржаног 1953. године на 7 конгресу ССОЈ). Из поглавља Рад на тексту, у ставу пет, брише се реч: социјалистичко. Из садржаја школске лектире за осми разред брише се текст Јосип Броз Тито: Ми нећемо рата и боримо се против њега, али морамо бити спремни за одбрану земље (Одломак из разговора са спортистима 1971. године) и Владимир Дедијер: Прилози за биографију друга Тита (одломак). Такође, из поглавља Рад на тексту, у ставу пет, брише се реч социјалистичко. У поглављу Дидактичко-методичко упутство, у делу

7 оцењивање и праћење успеха и развитка ученика, у тачки четири, бришу се речи: правилан став према социјализму и самоуправљању. (НП, 1991). Исти садржаји бивали су другачије интерпретирани, при чему се одустало од обавезне марксистичке, касније и југословенске интерпретације, чак и када неки садржаји нису мењани. Тако рецимо један пример који наводи Костић, у Читанци за Вразред основне школе, аутора П. Илића и М. Петровића из 1995. године „посебно место припада репродукцији Бој на Косову јер сада она отвара читанку уместо Титових слика за које је годинама уназад било резервисано место прве иконицке поруке (на првој страници) у читанци” (Костић, 2019, стр. 213).

У првом периоду, 1990–2000, постоје одређене промене како у друштвеној структури српског друштва тако и у образовној политици. Међутим за њих можемо рећи да су оне тек у повоју, и скромне по обухвату. Разматрајући промене у сфери образовања посебно измене законских и подзаконских аката 1990. и 1991. године у овом периоду Урош Шуваковић истиче да је у образовној политици Србије извршена „демарксизација” и „детитоизација” школског система, и у том смислу поставља питање. Да ли се ово може назвати деидеологизацијом? Његов одговор је следећи:

„Нама се чини да је један теоријски правац (марксистички) и идеолошки дискурс (специфично код нас – титоистички и југословенски самоуправно-социјалистички) постепено замењиван другим и различитим теоријским дискурсима, свакако немарксистичким, који своје утемељење имају у капиталистичком друштву” (2019, стр. 946).

Дакле, без обира што се о овом периоду говори као о периоду “блокиране транзиције”, јасно је да су стваране претпоставке за развој нове идеолошке матрице (нео)либералне. Једна од новина која се десила у овом периоду јесте и доношење закон о могућности оснивања приватних школа. Закони донесени деведесетих година давали су правну могућност оснивања приватних образовних установа у предшколском васпитању, средњем и високом образовању што је условило отварање приватних вртића и једног броја приватних школа (уметничке школе, гимназије), као и бројних летњих школа за младе стручњаке чије се школовање плаћало из властитих фондова. „Ове школе настале су по угледу на приватне школе у свету, нпр. „јавне школе у Енглеској; независне школе у Америци; премијер школе у Русији” (Лакета, 2009, стр. 125). Ова новина на неки начин смањила је учешће у финансирању образовања и увела различите облике самофинансирања и суфинансирања на нивоу вишег и високог образовања, а такође, донела је и

могућност донаторства и спонзорства на нижим нивоима образовања. У односу на ранији период, као финансијери се по први пут током овог периода појављују и невладине организације из земље и иностранства, док се удео локалне управе, услед општег сиромаштва, готово минимализује. Политика образовања СРЈ спровођена од стране Министарства просвете, како наводи Будић са сарадницима, подразумевала је:

„Остваривање једнаких права на образовање за све грађане; стварање услова за лични рад; обезбеђивање напредног општег и стручног образовања у складу са потребама научно-технолошког развоја; прилагођавање стручног образовања потребама производње, као и обезбеђивање услова за перманентно образовање” (2003, стр. 75)

Друштвене циљеве у образовној политици у периоду од 1990 до 2000. године није једноставно објаснити. Проблем настаје из разлога што није јасно дефинисан вредносни оквир који одређује правац друштвеног кретања. Србија (заједно са Црном Гором) као друштво изнова се нашла на раскрсници. Са једне стране урушавао се такозвани социјалистички поредак, који није издражао пробу времена, и требало је из једног вредносног оквира (социјалистичког) закорачити у нови (стари) капиталистички либерални. Србија је изнова тражила нов аутентични пут који би представљао одређени спој капиталистичке привреде засноване на приватној својини али и солидарности која је извирала из хришћанске традиције као битне одреднице вековног развоја српског друштва. Та подвојеност којим путем даље кренути, вратити се себи својим коренима или кренути у модернизацију коју је Запад захтевао и наметао, осећала се у свим областима друштвеног живота, а самим тим и образовању. Друштвени циљеви у образовању у периоду посткомунизма, такође су били располућени између жеље за обновом потиснутог српског идентитета и жеље за модернизацијом по принципима либерализма. То се јасно види и у наставним плановима, како у општим циљевима који се постављају тако и у садржајима. Анализом друштвених циљева у наставним плановима и програмима у овом периоду, уочава се намера да се у садржајима наставних предмета који се изучавају у оба циклуса примарног образовања, изнова афирмише српска културна баштина, посебно везана за светосавље и Косовски мит. Школе изнова почињу да обележавају светосавском академијом дан Светог Саве и да се све више у наставним садржајима помиње Косовски мит. Упознавање и разумевање народног стваралаштва (народне баштине) свог народа чини основу развоја националног идентитета. Индентификација појединца или колектива потпунија је

уз сагледавање тога традиционалног наслеђа. Имајући у виду чињеницу, да народну традицију као изворишту националног идентитета, треба брижљиво чувати и неговати и свакако је похвално што је овај период српског образовања представљао покушај повратка себи, својим коренима. У сложеним друштвеним околностима, како спољашњим тако и унутрашњим, настале последицама дезинтеграције заједничке државе у којима су Срби живели и стварање нове, јасно је да није било једноставно дефинисати и усмерити друштвене циљеве образовања. Несумљиво је да је у дефинисању тих циљева у овом периоду присутан покушај повратка Србије својој традицији. Наравно, због потребе укључивања Србије у међународне институције, било је неопходно водити рачуна и о новим модернизацијским трендовима који су посебно били карактеристични за постсоцијалистичке државе.

2.4. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Анализа садржаја већине наставних предмета за први циклус основног образовања, који су предмет анализе ове дисертације, показује да се у њима у значајној мери налазе теме које су везане за национални идентитет. Како се садржаји наставних предмета уређују Наставним правилницима пажња анализе у циљу утврђивања националних садржаја биће усмерена на њих. Пре свих реч је о следећим обавезним и изборним наставним предметима: *Српски језик, Природа и друштво/Свет око нас* (први и други разред), *Познавање природе, Познавање друштва* (трећи и четврти разред), *Ликовна култура, Музичка култура* и изборних *Верска настава, Народна традиција и Матерњи језик са елементима националне културе*. Свакако највише садржаја који се односе на национални идентитет, налазе се у наставном предмету *Српски језик* који се у овом периоду још звао *Српскохрватски*. Наставни план за наставни предмет српскохрватски језик у најпре дефинише опште циљеве и за први разред где се између осталог каже: Циљ наставе српскохрватског језика је да ученици овладају основним законитостима српскохрватског књижевног језика на којем ће се правилно усмено и писмено изражавати и да упознавањем и доживљавањем одабраних дела из књижевности свога народа и југословенских народа и народности, као и филмова и позоришних представа и других уметничких дела, оспособе за њихово разумевање основних обележја (НП, 1990).

Прецизни нормативни оквир реализације наставе српскохрватског језика за први разред разрађен је путем оперативних задатака, а потом и препорученом школском лектиром. У оперативним задацима пред ученике се ставља циљ да: усвоје правилно изговарање гласова, гласовних скупова, речи и реченица; савладају технику читања и писања на првом писму; навикавају на употребу књижевног језика у говору и писању; обогате активни речник новим речима и изразима; формирају навике за читко уредно и јасно писање; оспособе за усмено и писмено причање, препричавање и описивање према захтевима програма; поступно се уводе у доживљавање и разумевање књижевних текстова; уоче врсте књижевних дела бајка, басна, песма и прича; усвоје прве књижевне појмове према захтевима

програма (НП, 1990). У препорученој лектири има низ садржаја који указују непосредније на чиниоце националног идентитета. Као школска лектира препоручено је 25 дела, прилагођена децјем узрасту за први разред, са мотивима из природног окружења. Од тих дела само три Лав Толстој *Два друга*, Езоп *Лав и миш* и *Ко се кога уплашио* албанска народна приповетка) нису из српске културне баштине а остала јесу.²⁴ У овим песмама рецимо попут песме *Ветар сејач* исказује се љубав према годишњим добрима (пролећу) које нам доноси нови живот. Описује се буђење природе, стварање и сејање семена из кога ће да никну нове биљке, ново цвеће, нови живот, или се описује зимска идила као у песми *Зимски дан*. Такође деца се упознају са значајем труда и рада који су потребни да се створи вредно дело, као у песми *Хлеб*. Без обзира што је тематика песама углавном природа и животно окружење ове песме исказују однос према природи, садрже животне поуке и у том смислу су значајне и за национални идентитет, који се између осталог огледа и у односу према природи, раду и сл. Препоручене су и песме које указују на важност школе. Од изузетне важности су народне приповетке, које садрже животне поруке, које децу уче доброти (добро се добрим враћа) као у народној приповеци *Голуб и пчела*, или шаљивим згодама у којима нема насиља попут народне приповетке *Три ловца*, или рецимо о важности узајамног помагања као у приповеци *Деда и репа*. У препорученој литератури налазимо и бајке које посебно буде машту деци, и где такође, добро побеђује зло. Може се констатовати да су песме са мотивима из свакодневног живота, пре свега са моралним порукама које садрже, у значајној мери заступљене у наставном плану и програму основне школе. Усвајајући те садржаје ученици су у прилици да се упознају како са обичајима које су практиковали њихови преци, тако и са вредносним нормама којима су се руководили. У песмама се величају позитивне врлине а критикују мане, чиме ученици имају пример вредносног оријентира. Самим тим реч је о садржајима којима се код ученика развија љубав према сопственој баштини, усађеној у свест ученика, са којом они постепено

²⁴ Реч је о следећим ауторима и делима: Мира Алечковић *Ветар сејач*, Владимир Андрић *Хлеб*, Јанко Веселиновић *Зимски дан*, Григор Витез *Нема за мачке школе*, Стојанка Давидив-Грозданов *Маја код зубара*, *Голуб и пчела* народна приповетка, *Деда и репа* народна приповетка, Јован Јовановић Змај *Жаба чита новине*, Драган Лукић *Словарица*, Небојша Николић *Врабац Марко*, Доситеј Обрадовић *Два јарца*; *Две козе*, Душан Радовић *Тужабаба*, Љубивоје Ршумовић *Ау што је школа згодна*, Тома Славковић *Зеца и вук*, Момчило Тешић *Песме*, Божидар Тимотијевић *Кад пролеће дође, све на боље пође*, *Три ловца* народна приповетка, Бранко Ћопић *Армија-одбрана твоја*, Воја Царић *Пролеће*, Отон Жупанчич *Цицибан и друге песме за децу* (избор), Јован Јовановић Змај *Песме за децу и о деци* (избор), Десанка Максимовић *Бајке* (избор) (НП, 1990).

развијају љубав и приврженост према својој нацији, чиме и развијају национални идентитет. Може се констатовати да садржаји који се предвиђају у овом наставном предмету, садрже значајне елементе који су красили национални дух српског народа самим тим имају велики значај за развој националног идентитета код ученика.

Наставни предмет *Ликовна култура* за први разред примарног образовања, где се такође у великој мери могу препознати национални садржаји, садржи следеће опште циљеве и задатке: Циљ васпитно-образовног рада у настави ликовне културе је да подстиче и развија учениково стваралачко мишљење и деловање у складу са хуманистичким опредељењем друштва и карактером овог наставног предмета. Такође, да се оспособи за активно естетско унапрепређивање своје околине и очувања природе и баштине завичаја и домовине (НП, 1990). Опет, након тога задаци се прецизирају за сваки разред посебно. Тако се за први разред између осталог наводи да у овом разреду треба оспособити ученика да се служи средствима и медијима ликовног изражавања који су доступни његовом узрасту, као и да треба ученике мотивисати да се слободно ликовно изражавају својствено узрасту и индивидуалној способности, односно да маштовито представљају свет око себе (НП, 1990). Основни циљ наставе *Ликовне културе* од првог разреда па надаље јесте да се код деце развије љубав према лепоти, маштовитости, изражајности. Посебно је значајно потенцирање неговања хуманих вредности, а све то јесте важно за развој најпре индивидуалног, а потом и колективног идентитета.

Значајнији садржаји који се односе на национални идентитет налазе се у наставном предмету *Музичка култура*. У Наставном плану дефинисани су општи циљеви и задаци наставног предмета *Музичка култура*. Тако се као општи циљеви наводе: Циљ васпитно-образовног рада у настави музичке културе је да се стварањем навика за бављењем музиком код ученика, негују репродуктивне и стваралачке способности и подстиче музички, етички и естетски развој личности као и формирање националног идентитета (НП, 1990). Пред ученицима постављају се девет конкретних задатака у смислу да: упознају основе музичке писмености; развијају способност извођења музике певањем и свирањем на музичким инструментима предвиђеним програмом до ступња које ученицима омогућује учествовање у музичком животу друштвене средине, развијају и негују способности музичког изражавања и стварања; да се оспособе да слушањем

доживљавају вредна музичка дела, и посебно што се односи на национални идентитет: развијају патриотска осећања упознавањем музичких дела из културне баштине српског народа и њихов допринос формирању националног идентитета; упознају културне тековине југословенских народа и народности који живе у СР Србији и Југославији; упознају музичко стваралаштво других земаља чиме се доприноси развијању опште културе ученика и васпитава у духу интернационализма, међусобног разумевања, уважавања и поштовања (НП, 1990). Без обзира што посматарни Наставни програм указује и на потребу васпитања у духу интернационализма јасно се види да је предност дата делима из српске културне баштине која су битна за развој патриотских осећања и националног идентитета. Када је опет конкретно реч само о првом разреду од оперативних задатака који се стављају пред ученике, укупно седам, посебно треба извојити: певају по слуху једногласне песме наших народа и народности, као и дечије уметничке песме (НП, 1990). Наставни програм предвиђа за обраду најмање десет песама, које одговарају узрасту ученика. Реч је о познатим бројалицама, које у највећем броју потичу из народног стваралашта и са којима се деца упознају и пре поласка у школу.²⁵ Народне песме су за развој српске културне баштине и српског националног идентитета имале велики значај, јер као колективна творевина на најбољи начин изражава дух народа.

У Наставном програму препоручује се низ традиционалних српских песама, које деца певају а истовремено и играју уз њих. Народне игре и плесови доприносе свестраном развоју личности, развоју музичких, али и моторичких способности деце. Једна од таквих песама је *На крај села*, која садржи три такта и која се лако изводи али која је пуна искрене љубави мајке и ћерке. *Песма ситна киша падала* деци говори о чобаници Ани, док уз народну песму *Девојчица платно бели* деца играју и певају, а она говори о вредној девојчици и симпатији која се развија према

²⁵ Наставни програм предвиђа следећа дела: народне *На крај села*, *Зелени се јагодо*, *Сви шајкаши*, *Под оном гором зеленом*, *Лепа Анка*, *Ситна киша падала*, *Рамоуш Дете пева*, *Шпољар Пролећна песма*, Н. Вукомановић *Јежева успаванка*, Ж.Б. Лили *Док месец сја*, В. Томерлин *Изгубљено пиле*, *Девојчица платно бели*, *Како ми се сеје мак*. Такође, Наставни план указује на потребу слушања најмање 10 вокалних, вокално-инструменталних и инструменталних композиција уметничких и народних, југословенских и страних аутора, према узрасту ученика. Ту су препоручене следеће композиције: Химна *Хеј Словени*, М Воглар *Игра Часовника*, С. Барић *Страшан лав*, Ј. Ивановић *Ал је леп овај свет*, В. Комадина *Пјесма прасића из оперете „Мачкин дом“*. Р. Шуман *Дивљи јахач*, П.И. Чајковски *Игра шећерне виле и Кинески плес из балета „Крцко Орашчић“*, Л.В. Бетовен *За Елизу*, *клавир*, С. Прокофејев *Пеђа и вул* (НП, 1990).

момку. Слично је и са народном песмом *Како ми се сеје мак*. Традиција српског народа богата је и неисцрпна ризница коју треба отварати, откривати, упознавати и тако од заборава сачувати непроцењиве вредности које чине лепоту духа нашег народа. Посебан значај за развој националног идентитета има народна песма *Сви шајкаши*, јер шајкаши су били професионални, речни ратници који су оставили дубок траг у историји српског народа. Својим војевањем оставили су траг и на многим европским рекама на којима су се борили са својим лађама званим шајке. По њима је названа и чувена српска војна капа „шајкача” сврстана у народну ношњу. Без обзира што о химни *Хеј Словени*, која је била званична химна свих народа и народности који су живели у комунистичкој Југославији до 2006. године, постоје различите контраверзе, несумњиво је да је она имала значајну улогу у развоју и неговању патриотских осећања у Другој Југославији. Ова химна, коју је написао словачки свештеник Самуел Томашек, била је најпре родољубива ратна химна Јужних Словена у борби против Германа, а потом симбол нове идеологије након Другог светског рата у Југославији. Међутим, свакако је ова химна имала снажан и велики допринос изграђивању југословенског идентитета и неговању идеала братства и јединства међу југословенским народима. Може се закључити, да наставни предмет *Музичка култура* за први разред примарног образовања, препорученим делима за извођење и слушање, садржи елементе традиционалне културе. Сва дела, инспирисана традиционалном културом од првог разреда снажно подстичу код ученика позитиван однос према сопственој баштини, чиме се у свет деце уграђују темељи националног идентитета.

Један од обавезних наставних предмета за први циклус основног образовања, у којем се такође налазе садржаји везани за национални идентитет је *Природа и друштво*. Наставни програм за овај предмет предвиђа следеће циљеве и задатке. Циљ васпитно-образовног рада у настави *Природа и друштво* је да омогући ученицима да схвате: условљеност и повезаност појава, односа и процеса у природи и друштву, вредност и улогу људског рада у мењању природе и друштвених односа. Целокупним васпитно-образовним радом у овом подручју доприноси се усвајању основа научног погледа на свет, формирању ученикове личности и стицању знања за даље школовање. Задаци васпитно-образовног рада (укупно четрнаест) од којих треба истаћи: систематизацију, корекцију, проширивање и повезивање искустава и

знања са новим знањима о природи и друштву; стицање знања о животу и раду у школу, родитељском дому, природним условима и раду људи у месту и околини, завичају...; стицање знања о животу и раду у школу, родитељском дому, природним условима и раду људи у месту и околини, завичају. Посебно је значајно што се као један од задатака васпитно-образовног рада наводи и формирање и неговање љубави, патриотизма и спремности за одбрану слободе и независности своје отаџбине и развијање осећања, солидарности, посебно према народима који се боре за слободу и демократију (НП, 1990). Наставни предмет *Природа и друштво*, како сам назив указује усмерен је на проучавање како природних тако и друштвених феномена, чије упознавање савакако доприноси развоју и личног али и националног идентитета. Посебно су за национални идентитет битни садржаји из области друштва. У овом делу наставног предмета *Природа и друштво*, налазе се садржаји чијим се усвајањем код ученика развија љубав према својој отаџбини. Љубав према својој нацији развија и свест о спремности да се она развија, гради и брани на свим пољима. Потом се разрађују оперативни задаци па се тако за први разред предвиђају тринаест задатака, од којих се могу посебно издвојити: упознавање појава у природи и друштву и улога човека у унапређивању природне и друштвене средине доступних учениковом сазнавању; упознавање знаменитости и лепоте места и околине и развијање осећања потребе за њихово чување и унапређивање природе и резултата рада људи; оспособљавање за живот у одељењском колективу и за сарадњу, договарање и међусобно поштовање (НП, 1990). Према томе, наставни предмет *Природа и друштво* од првог разреда тежи ка томе да подстакне код ученика љубав према домовини, школи и породици, али и природи и потреби њеног очувања.

Већ почетком 1991. године доноси се нов Правилник о изменама и допунама о заједничком плану и програму образовно-васпитног рада у основној школи у коме се посебно мењају садржаји програма за други трећи, четврти разред основне школе. У Наставном програму, у предмету *Српскохрватски језик* за други разред, међу општим циљевима који се истичу, налазе се следећи задаци: развију и негују позитиван став према језицима и културној баштини народа и народности Југославије и јачају свест о њиховој судбинској повезаности, потреби сарадње и заједничког живљења у СРЈ; васпитају за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, узајамно помагање, солидарности и других позитивних и

моралних особина и негују слободарске традиције, развијају патриотизам и васпитају у духу мира, културних односа и сарадње међу људима (НП, 1991). Наравно, национални садржаји у образовном процесу за други разред најбоље се виде када се погледа препоручена школска лектира, где се налазе чак 31 дело од чега само 6 нису из српске културне баштине. Дела која се препоручују у Наставном програму углавном су везане за приче из свакодневног живота, које су препуне љубави према ближњима *Песма за мамине очи* Мира Алечковић, *Кад смо били велики* Мирослав Антић и сл., или садрже народне мудрости кроз приче у баснама *Коњ и магарац*, *Старо лијино лукаство*, *Лисица и гавран*. Наставним планом предвиђају се и народне приповедке *Славујак* и *Седам прUTOва*. Свака народна приповедка шаље снажну и важну поруку која је красила српски национални дух. Рециму у приповедци *Славујак* порука је „Тешко другу без друга и славују без луга”. У народној причи *Седам прUTOва*, шаље се порука да су слога и заједништво пут ка успеху а да је индивидуално и појединачно много слабије и да се лако ломи. Такође, низ значајних прича за децу познатих српских писаца: Душан Радовић - *Прича о незахвалном мишу*; Бранислав Црнчевић – *Кад би мене питали*; избор из поезије Добрице Ерића и Момчила Тешића, Љубивоје Ршумовић – *Једнога дана* и др. (НП, 1991). Значај књижевности која сабира народну мудрост несумњиво је велика, јер се у њој исказују прави примери моралних и естетских вредности, који деци предочавају предности пожељног и лепог понашања. Дакле, може се закључити да се у Наставном програму највећим делом препоручују домаћи аутори, а да су дела бирања према узрасту детета, углавном са причама из живота шаљивог а поучног карактера, која деца тог узраста могу разумети. Усвајањем ових садржаја који су препоручени наставним планом и програмом, ствара се основа да се деца упознају са националном културом, развијају љубав према њој и тиме развијају свој национални идентитет. Наравно, присутни су делом страни аутори и дела што ученица ствара могућност развоја мултикултуралности.

Наставни предмет *Српскохрватски језик* за трећи разред, наставља даље, поред граматичких и језичких задатака, упознавање ученика са српском културном баштином, јер и у овом случају доминирају дела из српског културног опуса. У области Књижевност за коју је предвиђено 80 часова препоручено је 33 дела за анализу, од чега само 6 су из светске културне баштине, где посебно треба истаћи

басне браће Грим, *Алиса у земљи чуда* Луис Керол и поучну причу *Свитац тражи пријатеља* Сун Ју Ћина. Из српске културне баштине заступљене су познате народне бајке *Чардак ни на небу ни на земљи*, *Еро и кадија*, *Женидба врабца подунавца*. Басне: *Вук и јагње*, *Лав и лисица*, *Корњача и зец*. Познато је да настава, поред образовног, има и васпитни карактер и да и пружа подршку на путу ка подстицању позитивних социјалних понашања. У том смислу басне са својим порукама које садрже имају посебан значај за развој социјалне интелигенције код деце, али и правих животних оријентација. Тако рецимо испитујући трансфер систематског вежбања у анализирању максима, пословица и басни, које се тичу мотива људског понашања на развој способности социјалног сналажења Вучић, са учитељског факултета у Ужицу, утврдила је да је експериментална група знатно напредовала у решавању теста социјалне интелигенције (Vučić, 1970). Дакле, басне, својим порукама о универзалним етичким нормама, уче децу исправном људском понашању. Дела која је народна мудрост стварала и која су се с колена на колена преносила са генерације на генерацију, вековима су градили српски идентитет и од ванредног је значаја да су у што већој мери заступљена у образовању нових младих генерација. Опет и овде се налазе познати српски писци за децу, чија дела такође изражавају дух српског стваралаштва. Јован Јовановић Змај *Стара бака*, Драган Лукић *Шта је отац*, Бранко Радичевић *Мој дечак*, Бранко Ћопић *Мачак отишао у хајдуке*, Душан Радовић *Крокодил* и др. (НП, 1991). Нема дилеме да сва дела која се препоручују Наставним планом снажно подстичу љубав према српској културној баштини, да су сва значајна за развој свести о националном идентитету, а посебно се ту издваја народна епска песма *Марко Краљевић и бег Костадин*. Јован Јовановић Змај посебно је писао песме за децу са снажним порукама којим се утиче на правилан развој личности, где посебно доминира, љубав према деци. Генерације српске деце у песмама које је испевао Змај, имали су могућност да уче о томе шта је љубав према свом народу, али и љубав према доброти и истини.

У песмама за децу обухваћено је детињство од најранијих дана до одрастања. У том одрастању посебно место припада породици, нарочито баки, која својим причама распаљује дечју машту, што Змај управо описује у песми *Стара бака*. Једна од најлепших дечјих песама, је и песма Драгана Лукића *Шта је отац*, која деци говори о васпитању деце и ауторитету оца. У српској култури отац је најчешће

приказиван као заступник морала и чувар постојећег система вредности, што управо Лукић у песми о оцу и описује. У трећем разреду основне школе у наставном предмету Српскохрватски језик, деца почињу и са формалним учењем латинице. Оно што треба нагласити, а тиче се националног идентитета, јесте да је потребно да деца знају и користе латинично писмо, међутим, свакако треба неговати код деце љубав према матерњем језику и ћирилици.

У четвртном разреду примарног образовања, наставни предмет *Српскохрватски језик* наставља даље континуитет упознавања ученика са делима и из светске али доминатно српске културне баштине. И у овом разреду настава Српскохрватског језика подељена је у три целине: граматика, књижевност и култура изражавања. Препоручена дела из књижевности одликавају однос према националној и светској баштини. За овај разред за читање и обраду препоручују се 32 дела од чега 4 су избор из светске поезије и прозе за децу, а 28 односе се на српску културну баштину. Од чега се посебно могу издвојити: народне приповедке *Биберче*, која тематски говори о жељи за породом, која подстиче моћ љубави, храброст и упорност. *Крепао котао*, шаљива народна прича о људским врлинама и манама али и мудрости обичних људи. *Медвед*, *свиња и лисица*, народна прича о животињама које имају особине људи попут марљивости, правичности, досетљивости али и неправичности. Потом се ређају дела и аутори који су писана за најмлађе: Гвоздана Олујић *Избор бајки*, Душан Радовић *избор из поезије и прозе за децу*, Исидора Секулић *Позно јесење јутро*, Бранислав Црнчевић *Босоноги и небо*, Душан Радовић *Плави зец*, Јован Јовановић Змај *Алија* и др. (НП, 1991). Препоручени аутори својим делима уписали су се трајно у српску књижевну баштину, стога и имају велики значај за формирање националног идентитета ученика. Гроздана Олујић својим бајкама (*Седефна ружа*, *Маслачак*, *Црвени макови*, *Дечак и принцеза*, и др.) слика пределе са пуно нежности и учи децу да воле природу. Душан Радовић, својим песмама за децу (*Плави зец*, *Био једном један створ*, *Бумбар*, *Деца воле, да ли ми верујете*) учи децу шта је добро а шта лоше, да поштују свет око себе, али и да сами траже поштовање, наравно које треба заслужити. Исидора Секулић, прва жена академик у Србији у песми *Позно јесење јутро* описује јесење јутро са пуно епитета, поређења и других украса. Јован Јовановић Змај, у песми *Алија*, пева о витештву и оптимизму, посебно о братској љубави припадника

различитих вера и шаље снажну поруку о заједништву.²⁶ Ту је и Бранислав Црнчевић који у причи *Босоноги и небо*, прича о дечаку који је својом причом распаљивао машту деце. Дакле, реч је о познатим делима која снажно изражавају дух српске културе прилагођена дечјем узрасту и са њиховим упознавањем код деце се подстиче љубав према својој културној баштини. Сва ова дела утичу позитивно на развој националног идентитета, при чему би посебно требало истаћи народну епску песму *Стари Вујадин* и избор из усмене књижевности за децу југословенских народа које се такође препоручују у наставном плану и програму.

Садржај наставног предмета *Ликовна култура* за други, трећи и четврти разред првог циклуса примарног образовања, за све разреде предвиђа упознавање ученика са симболима, печатима и грбовима. Када је реч о избору дела која се препоручују за примере обраде највећим делом је ту реч о делима из светског опуса, врло мало се налазе дела српских ствараоца. Тако рецимо за Други разред препоручен је Шумановић *Пејзаж с плотом*, Роксандић *Дечак који вади трн*. Реч је о делима где аутори приказују мотиве из српске традиције, идилична слика са мотивом села и оgrade (плота), као и начин како су некада деца сама вадилa трнове из босоногих ногу. У трећем разреду имамо нешто већи број препоручених дела из српског опуса, где од 50 препоручених дела 19 су из српске баштине. Ту се налазе посебно важна дела за српски национални идентитет: Петар Лубарда *Косовски бој*, Сретен Стојановић *Споменик сремским борцима на Иришком венцу*, Иван Мештровић – *Споменик незнаном јунаку на Авали*, Манастир *Хопово* и *Краљева црква у Студеници*, Манастир *Каленић* и *портрет Цара Душана*. Сва ова уметничка остварења приказују дух српске традиције који је обележио и обележава српски национални идентитет и стога га брижљиво треба преностити новим генерацијама. Правилник за четврти разред такође препоручује 50 дела са којима треба ученици да се упознају, при чему из српског опуса потичу 14 дела. Опет за формирање националног идентитета, свакако су важна сва дела српских уметника (Иван Табаковић, Крсто Хегедушић, Милан Коњовић и др.) али посебно је важно упознавање ученика са српским манастирима *Пећка патријаршија*, *Грачаница* и

²⁶ Учи даклем, брале, учи дјецу своју,
Ја ћу учит' моју,
Да се братски грле, сложним духом кр'јепе
Прадједова својих аманете л'јепе.

Студеница и свакако позната слика Паје Јовановића *Таковски устанак*. Српски манастири, задужбине српских владара, сведоци су вековног трајања српског народа на овим просторима и од посебног су значаја за српски национални идентитет. Развијање љубави према отаџбини креће од малих ногу, и то се на најбољи начин развија неговањем љубави према непосредној околини, јер то мала деца најприродније доживљавају ширећи своју свест, а самим тим и љубав, према широј околини завичају и домовини. Такође, упознавање ученика са споменицима културе и личностима које су обележиле српску историју изузетно је важно за формирање националног идентитета. Избор дела која се препоручују овим Наставним програмом, врло је значајан за формирање националног идентитета.

У Наставном програму за наставни предмет *Музичка култура* могу се наћи изразито национални садржаји. У том смислу као општи циљеви за све разреде наведени су: развијају патриотска осећања упознавањем музичких дела из културне баштине српског народа и њихов допринос формирању националног идентитета....-упознају културне тековине југословенских народа и народности који живе у СР Србији и Југославији. Такође, Наставним програмом за овај наставни предмет истиче се циљ да ученици упознају музичко стваралаштво других земаља чиме се доприноси развијању опште културе ученика и васпитава у духу интернационализма, међусобног разумевања, уважавања и поштовања (НП, 1991). За све разреде (од другог до четвртог) у Наставном програму препоручују се дела за певање и слушање и то углавном по истом моделу. За певање доминирају дела из српске баштине, а за слушање из светске. У другом разреду за слушање препоручују се за дванаест композиција које треба ученици да науче где углавном доминирају народне песме, *Златиборе*, *Разгранала грана Јоргована*, *Кад су Сремци кренули*, *Роса плете*, *Поранила девојчица*, као и музичке игре за децу *Ја посејам лубенице*, у *Будиму граду* и др. Све ове композиције, као израз народног стваралаштва красе културну баштину и граде национални идентитет, али свакако посебно треба истаћи композицију *Кад су Сремци кренули*. Реч је о популарно партизанској песми, корачници насталој у току Другог светског рата, која говори о борби против фашиста. За слушање препоручују се четрнаест композиција од чега су шест из српске баштине (Мокрањац, Готовец, Кораћ и др.). У трећем разреду примарног образовања у наставном предмету *Музичка култура*, Наставни програм за певање

препоручује четрнаест песама од којих су три из иностраног опуса. Од домаћих посебно треба издвојити народне песме, које су вековима красиле дух српског народа: *Ој јело јелице*, *У ливади*, *Играли јунаци*, *У Ивана господара*, *Ху, ху баба ху*, *У Милице*. За слушање препоручују се осамнаест композиција где су из српског културног стваралаштва само три од којих се издваја *Пјесма Југославији*. Нешто другачија ситуација је у четвртом разреду, где се за певање препоручују 15 песама, од којих су 8 из српског културног стваралаштва а седам из иностраног. Од српских песама ту се налази: химна *Хеј Словени*, *Чија је оно звезда*, *Рујна Зора*, *Шота* и др. За слушање препоручено је осамнаест композиција од којих две припадају српској културној баштини (НП, 1991). Избор песама је шаролик од оних које певају о лепотама српских планина (Златибор, Тара), до песама о народноослободилачкој борби. Значајно је, за равој националне свести што се Наставним планом потенцира за рад хорова у свим разредима коришћење пригодних српских песама, посебно везаних за пригодне датуме из српске историје. Дакле, може се видети, да Наставни програм препоручује значајне песме и композиције из српске културне баштине које, у великој мери утичу на развој патриотских осећања и тиме значајно доприносе формирању националног идентитета, али се не занемарује музичко стваралаштво других земаља и образовање у духу интернационализма.

Историјски садржаји, а који се на првом ступњу основног образовања изучавају у наставном предмету *Познавање друштва* такође, имају посебан значај за развој националне свести. У првом другом и трећем разреду, овај наставни предмет обухвата две целине, садржаји који се односе на природно окружење и садржаји везани за друштвену тематику. У другом разреду из области друштва обрађују се садржаји везани за живот и рад у породици (Преци и потомци, шира и ужа породица), становање (кућа, стан, дом) и живот и рад људи у месту (село, град занимања људи и посебно значајни датуми). У трећем разреду већа пажња се посвећује друштвеној проблематици и ту се већ шире ученици упознају са прошлошћу Срба, од досељавања до борбе за слободу и независност. То се изучава у поглављима *Завичај и Србија* (географски положај Србије, главни град Републике и покрајина) и посебно *Завичај и Србија* у прошлости где се управо ученици упознају са прошлошћу своје домовине, чиме граде свој национални идентитет, посебно што је то праћено читањем песама из Косовског циклуса и песама из Првог

светског рата. У четвртом разреду примарног образовања наставни предмет *Природа и друштво* дели се на два дела. Када је реч о наставном предмету *Познавање друштва* ту се налазе изразито идентитетски садржаји, јер се најпре у оперативним задацима истиче да ученици треба да: стекну основна знања о Југославији - заједници равноправних народа и националних мањина који живе у оквиру данашњих граница Србије и Црне Горе; упознају борбе и жртве наших народа и народности за национално, социјално, културно и економско ослобођење у прошлости; љубав према домовини на примеру чојства и јунаштва... упознају живот и рад народа и народности у Југославији и услове за њихов социјални, културни и економски просперитет; стекну основна знања о природним, привредним и културним богатствима Србије и Црне Горе, разноврсности средине и услова за живот и рад људи у појединим пределима Југославије; стекну знања о положају Југославије на географској карти Балкана и Европе; упознају народе и националне мањине који живе у Југославији, републичке симболе (грб, застава и химна) Србије и Црне Горе и државне симболе Југославије; буду оспособљени да се користе неом картом; буду оспособљени да се користе и израђују историјске карте и прошире знања о борби народа и националних мањина Југославије за слободу и независност (НП, 1991). Свакако ту посебно место припада упознавању ученика са великим победама, али и страдања српске војске и српског народа у току Балканских ратова, Првог светског рата, посебно пробоја Сремског фронта и Другог светског рата. Опет оно што је важно за национални идентитет ученика ови наставни садржаји који се обрађују у наставном програму праћени су слушањем песама из славне српске прошлости, која свакако буде јака патриотска осећања и љубав према отаџбини.

Првилник који је усвојен 1992. године пре свега врши одређене измене у садржају програма за наставни предмет *Познавање друштва*. Међу садржајима за овај предмет препознајемо и оне са значајном националном тематиком. Између осталог од ученика се очекује да: стекну основна знања о Југославији - заједници равноправних народа и националних мањина који живе у оквиру данашњих граница Србије и Црне Горе; упознају борбе и жртве наших народа и народности за национално, социјално, културно и економско ослобођење у прошлости; упознају живот и рад народа и народности у Југославији и услове за њихов социјални,

културни и економски просперитет и посебно развијају љубав према домовини на примеру чојства и јунаштва. Такође, треба истаћи да је један од задатака и упознавање ученика и неговање љубави према националним симболима (грб, застава, химна) (НП, 1992). Из овако дефинисаних циљева за наставни предмет *Познавање друштва* треба посебно издвојити три битне области које се односе на развој националне свести. Најпре Наставни програм истиче значај упознавање са борбама и жртвама које су претходне генерације поднеле за национално ослобођење. Имајући у виду вечите насртаје туђина на српске земље и огромне жртве које су Срби поднели за одбрану својих територија, значајно је да се нове генерације надахњују идејама љубави и жртве за отаџбину. Чојство и јунаштво су карактерне особине снажно уграђене у српски национални идентитет и у том смислу је значајно да се ученици упознају са овим особинама. Такође, позитивно је што се раног узраста деца упознају са обележјима земље којој припадају како би их заволели, поносили се њима и са њима идентификовали.

Садржај програма тако је коцепиран да се ученици најпре упознају са далеком прошлошћу. Наставним планом предвиђене су следеће наставне јединице: Досељавање Словена, Прве словенске државе на Балкану; Српска држава, Немања, Стеван Првовенчани, Свети Сава; Успон Србије (Милутин), Душаново царство, развој културе; Наши народи под туђинском влашћу, живот и облици отпора, хајдуци, ускоци, устанци против Османлије; Први српски устанак, почетак, бој на Мишару и Чегру, неуспех устанка; Други српски устанак најважније битке и стварање српске националне државе. Потом на ред долазе садржаји из ближе прошлости: Балкански ратови; Други балкански рат; Први светски рат, Сарајевски атентат, напад Аустрије на Србију, Церска и Колубарска битка, страдања српског народа у Мачви и Поцерини, добровољци из Војводине; Окупација Србије, напад Немачке и Бугарске, Црна Гора у рату (Мојковачка битка), одступање преко Албаније; Ослобађање Србије, пробој Солунског фронта, слом Аустроугарске. Ослобађање наших народа од аустроугарске власти (НП, 1992). За формирање националног идентитета, посебно је значајно упознавање ученика са почецима настанка, формирања националне државе. Управо, се у овом разреду ученици упознају са тим почетком, односно досељавањем Словена на овим просторима. Од самих почетака формирања српске државе, она је била изложена сталним

насртајима и потреби да се брани слобода или да се за њу бори након туђих освајања. Ово јесу управо кључни идентитетски садржаји који су посебно важни за формирање националног идентитета.

Оно што посебно треба овом приликом истаћи јесте што овај садржај прати слушање песме, једне са највећим националним набојем, која буди јака национална осећања, *Тамо далеко* и читање пригодних текстова. Једна о најзначајнијих песама за Србе, створена за време Првог светског рата, која исказује дубоку емотивну љубав Срба за домовином, у којој са нестрпљењем жуде да се врате, је песма *Тамо далеко*. Та песма и пригодни текстови који је прате свакако да има немерљив значај за развој националне свести код ученика. И на крају, у Програму се налазе и садржаји везани за Други светски рат, Напад на Југославију 25. и 27. марта напад Немачке на Југославију, пораз и подела Југославије, терор окупатора. Идеја слободе, која чини један од стубова националног идентитета још једном је потврђена и овом приликом одбацивањем споразума са Хитлером, стога су и ове лекције посебно значајне за формирање националног идентитета. У наставном плану налазе се и садржаји, изузетно битне наставне лекције везане за геноцид над српским, јеврејским и ромским народом (Крагујевац, Краљево, Слободиште - Крушевац, Шабац, Кадињача, Јасеновац). Отпор окупатору: устанци у разним крајевима Југославије, партизански одреди, Ужичка република и Кадињача. Потом следе лекције које се односе на Ослобођење Југославије, ослобођење Београда. Сремски фронт коначно ослобођење земље, проглашење Федеративне Народне Републике Југославије (НП, 1992). И ове наставне јединице пропраћене су гледањем филмова и читање текстова. Култура сећања један је од наајбитнијих фактора за изградњу националног идентитета, Култура сећања није неговање мржње према некоме, већ неговање поштовања према жртвама својих предака који су невинно страдали. Може се закључити да садржаји који су препоручени за наставни предмет Познавање друштва за четврти разред примарног образовања имају изванредан значај за развој и јачање националног идентитета. Такође, и у овом предмету наилазимо на поглавље *Становништво и насеља* у коме се детаљније говори и о популационој политици, али и националном саставу становништва: народи и националне мањине и њихов географски размештај. Миграције становништва: правци кретања, узроци и последице. Када је реч о осталим наставним предметима за први циклус

примарног образовања они овим Правилником нису мењани те се стога у овом делу и не анализирају.

У току 1993. године, након усвајања новог Закона о основном образовању, донет је нов Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, у коме се врше одређене измене које прецизније дефинишу неке садржаје или врше неке мање измене. Најпре, овим правилником *српскохрватски* језик је замењен *српским*. Свакако да то има значајне импликације за формирање националног идентитета. Имајући у виду значај језика, као једног од кључних елемената за формирање националног идентитета, изнова потенцирањем назива језика као српски, ученици се дубље и присније идентификују са језиком и тиме стварају чвршћу основу за формирање националног идентитета. Слично је учињено и са терминима „СФРЈ” и „ЈНА” који се замењују се речима: „СРЈ” и „ВЈ”. Такође, реч: „творба” замењује се речју: „грађење” (НП, 1993). Одређене измене учињене су и у одељку за IV разред Књижевност - Школска лектира. Тако се нека дела српских песника замењују другим њиховим делима која су више национално оријентисана: дело Јована Јовановића-Змаја *Алија* замењују се делом, *Циганин хвали свога коња*. У овој шаљивој песми Змај на ведар непосредан начин описује карактер обичних људи. Дело Бранка Радичевића *Коло* замењују се делом *Ђачки растанак* (одломак), које се сматра једном од његових најлепших елегича. Ова песма има велики значај за развој националног идентитета, јер у њој песник не само што исказује љубав према Карловцима са којима се опрашта, већ се наглашава и значај поштовања српских обичаја, слава, празника, јунака који су живот дали за домовину. Помиње се и Косово за чију одбрану су многе главе пале. У Програму је придодана народна песма *Смешно Чудо*. У овој шаљивој народној децјој песми, која представља један од бисера народног стваралаштва у исто време и доказ да су наши преци волели хумор и шалу и поред свих невоља са којима су се сусретали Ове и сличне песме значајне су јер се њиме развија поштовање према културној баштини и потреби да се она негује и унапређује

Нов Правилник који у највећој мери регулише одређена питања везана за реализацију наставе, првенствено број часова, недељни и годишњи, за сваки наставни предмет, донесен је 1995. године. Такође, настављен је тренд смањивања и избацивања појединих наставних садржаја из наставних предмета, ради

растеређивања ученика. Тако, рецимо када је реч о Српском језику из садржаја за други разред избацује се дело Карла Колодија *Пиноккио* (одломак). За поље истраживања ове дисертације, имајући у виду у којој мери садржи националне елементе, посебно је регулисан садржај предмета *Музичка култура* за све разреде. За формирање и развој националног идентитета, велики значај има то што се ученици одмах у првом разреду упознају Државну химну и химну о Светом Сави које се слушају у свим разредима. Важан задатак националног образовања и васпитања јесте афирмација и преношење знања о националним вредностима и идентитету. Те вредности се, како истиче Базић, огледају у „спознаји заједничких карактеристика припадника једне нације које се разликују од других нација” (Базић, 2012, стр. 70). Једна од заједничких карактеристика припадника једне нације са којом се појединци идентификује јесте и државна химна. У процесу формирања и учвршћивања осећаја националног идентитета химна је неоспорно један од најзначајнијих националних симбола коме треба посветити посебну пажњу. Химна посвећена Светом Сави, која се посебно изводи на Савиндан, код Срба током времена добила је димензију симбола националног и верског идентитета. У прилог томе говори и чињеница да се код Срба православље назива и светосавље. Бројним вековним дисконтинуитетима, кроз које је српски народ пролазио, српски национални идентитет одолевао је и успео је да преживи и одоли захваљујући снази коју му је у корен усадио Свети Сава. Светосавље је несумњиво најдубљи камен нашег историјског трајања и везивна нит постојања која нас је држала на окупу и онда када нам је биолошки опстанак долазио у питање и отуда сећање и обележавање Савиндана, усвајање и поштовање химне посвећене Светом Сави је од посебног значаја за српски национални идентитет.

Када је реч о препорученим делима са којима се ученици од првог разреда упознају, ту су налазе значајна дела из српске културне баштине, као што су: Ст. Ст. Мокрањац *Ал' је леп овај свет* М. Илић-Бели *Песма радости Европе*, *На слово, на слово* (избор песама), али и страних аутора везана за децје стваралаштво Ж. Б. Лили *Док месец сја*; Ј. Брамс - *Успаванка*, П. Чајковски *Марш дрвених војника* из Дечјег албума; Ј. С. Бах *Мизет из Свеске за Ану Магдалену Бах*; К. Сен-Санс *Кокошке и петлови* и *Магарци* из *Карневала животиња*; Р. Шуман *Марш* из *Албума за младеж*; М. Тајчевић *Деци свита* за клавир, *Као и Мала сирена* из цртаног филма *Под морем*

продукција В. Дизни. У програму су препоручује и обрада музичких игара и подстицање дечјег стваралаштва (НП, 1995). Песму која је одраз љубави према свету и животу, *Ал' је леп овај свет*, написао је Змај, док је музику за песму написао Мокрањац, и она је пригођена за децу млађег узраста, јер буди њихову машту, дочарава њихове снове и велича чари детињства. Посебно значајна је *Песма радости Европе* која је постала химна дечје радости и сусрета деце Европе, а коју је на текст Душка Радовића *Све што расте хтело би да расте* компоновао Миодраг Илић Бели. Анализа препоручених дела за слушање и извођење за први разред примарног образовања показује да су већим делом, укупно седам, препоручена дела из светског опуса, а само четири дела из српске културне баштине, што свакако није добро имајући у виду национални идентитет.

Наставни програм и план за наставни предмет *Музичка култура* за други разред, поред општих задатака који се тучу подстицања развоја дечијег стваралаштва и осећаја за музику, музичке игре и сл. предвиђа и низ садржаја у којима су углавном заступљени страни аутори који су писали за децу овог узраста²⁷. Констатација која је изречена за први разред, о доминацији дела из иностране баштине, још је израженија у другом разреду, где су сва дела која се препоручују из светске баштине. Очигледна је намера да се ученици упознају са делима из светске баштине, како би се развијао интеркултурализам, наравно то не би смело да се чини на штету сопствене баштине. Наставни предмет *Музичка култура* за трећи разред са препорученим композицијама представља мозаик домаћих и страних аутора.²⁸ Најпознатија и најчешће извођена песма, традиционални српски марш, у Србији је без дилеме композиција *Марш на Дрину* који је компоновао Станислав Бинички у Ваљеву почетком Првог светског рата у част победе српске војске над

²⁷ Ту се препоручују следећи аутори и дела: З. Вауда - *Пахуљице*, Н. Херцигоња - *Малићачки валцер*, Н. Петин - *Деца на клацкалицы из збирке Бакине приче*. К. Сен-Санс *Кукавица и Птице* из Карневала животиња. В. А. Моцарт- *III став из клавирске сонате у C dur* (facile) Ж. Ф. Рамо: *Кокошка за клавесен* П. Чајковски *Нова лутка и Болесна лутка* из Дечјег албума, Р. Шуман - *Дивљи јахач и Ловачка песма* из Албума за младеж В. А. Моцарт: *Турски марш III став из клавирске сонате у A dur*. Ф. Шуберт: *Успаванка* М. Логар: *Први на циљу и Стари ауто* из музике за клавир и музика из филма Мери Поп инс (НП, 1995).

²⁸ Ту се налазе препоручена следећа дела: С. Бинички - *Марш на Дрину*, Ст. Ст. Мокрањац- *II руковет*, Е. Григ - *Лептир из Лирских комада*, Н. Римски-Корсаков - *Бумбаров лет* из опере Цар Салтан, Г. Форе - *Лептир за виолончело и клавир* К. Сен-Санс- *Марш лавова, Слои, Акваријум и Лабуд* из Карневала животиња, Л. ван Бетовен- *Турски марш из Рушевине Атине*, П. Чајковски - *Игра шећерне виле* из балета Шчелкунчик, Ф. Шопен: *Полонеза A dur* (војничка), Р. Шуман - *Вије и На дрвеном коњу* из Дечјих сцена, Ф. Шопен: *Валцер у a molli* (постхумни), С. Прокофјев: *Пеђа и вук*, музичка прича Музика из филма Снежана Волта Дизнија (избор) (НП, 1995)

аустроугарском војском на Церу и команданта Гвозденог пука Миливоја Стојановића. Ова песма постала је симбол храбрости Срба у Првом светском рату, који су, упркос великим губицима у људству, из тог рата изашли као победници. Иако је актуелна више од сто година, свако њено ново слушање побуђује изузетно јака осећања и емоције код сваког Србина, и зато је од посебне важности за српски национални идентитет. Дакле, и у овом програму доминирају дела страних аутора укупно десет наспран два из српске културне баштине уз две химне. То се донекле ублажава тиме што се предвиђа обрада најмање пет народних и уметничких игара. Према томе, може се закључити да у програму за трећи разред постоји намера да се негује љубав како према националним тако и интернационалним културним вредностима.

Садржај програма за четврти разред *Музичке културе* доноси нам неколико посебно значајних композиција које снажно утичу на развој националне свести, као што су: *Ст. Ст. Мокрањац - IX руковет*; *П. Коњовић - Ој за гором*; *Ј. Маринковић - Молитва*; *И. Бајић - Српкиња*. Слушање ових композиција, посебно *Молитве* и *Српкиње*, код сваког слишаоца изазива дубоке емоције и снажно подстиче развој националне свести.²⁹ Дела Мокрањца, како истиче Биљана Милановић доносе елементе етносимболизма који потичу из света живота, обичаја и осећања анонимних јунака патријархалне заједнице.³⁰ Исидор Бајић је песму *Српкиња* написао за оперу *Кнез Иво од Семберије*, међутим она је постигла већу популарност него сама опера, те се стога често налази на репертоару хорова и културно уметничких друштава. Ова композиција која се игра као коло и пева исказује понос и љубав према српском пореклу, зато је и посебно важна за српски национални идентитет. Опус Јосифа Маринковића је обиман и стваралачки оригиналан, чиме је он поставио високе стваралачке стандарде посебно духовне музике. Црквена дела:

²⁹ Ту су и страни аутори К. Сен-Санс - *Карневал животиња*, Ј. Хајдн - *Дечја симфонија*, Ф. Менделсон - *Свадебни марш*, Ж. Бизе - *Марш*, *Чигра* (Емпропнти) и *Лоптање* (Галоп) из збирке *Дечје игре за оркестар или два клавира*, В. А. Моцарт - *Менует и Финале из Мале ноћне музике*, А. Дворжак - *Словенска игра бр. 1*, М. Мусоргски - *Игра пилета у јајету* и *Баба Јага из Слика са изложбе за оркестар* (у оркестрацији Мориса Равела) или за клавир (ПНУ, 1995).

³⁰ „Мокрањац се у руковетима није обраћао великим историјским темама и наративима, иако је самим именовањем геополитичких целина, попут Косова, Македоније или Старе Србије, назначио симболику митског сећања на 'свето место' нације и средњовековно царство. Његов избор најчешће се налазио у кругу лирских песама, које су и у свом фолклорном окружењу израстале и трајале заједно са музиком. Сажетост њиховог казивања у изношењу збивања, осећања и размишања, као и разноликост ритма и стиха били су богат извор за музичко и текстуално руковедање“ (Милановић, 2014, стр. 211-226).

2 литургије, Помен, Царју небесни, Ангел вопијуши, Оченаш (6 верзија), Херувимска песма, Скажи ми, Литургија Светог Јована Златоустог, и др. Јосиф Маринковића, је написао низ песама на стихове савремених песника, Јовановића Змаја, Грчића Миленка, Војислава Илића, где се посебно се истичу песме: *Ала је леп, Од како сунце сија, Поток жубори, Где си душо, Ој месече, Под прозором, Кажу ми, кажу, Чежња, Стојанке, Шапо душо, Из града у град, Успаванка, Растамак, Грм, Молитва, Не би јарког суица, Дед и унук* и др. Због своје васпитне вредности српској духовној музици припада значајно место у основној школи. Допринос ових песама, где се јасно устичу моралне вредности и љубав према Богу, огледа се у утицају на духовни и морални развој деце, као и на национално васпитање.³¹ Препоручена дела за наставни предмет *Музичка култура* за пети разред, опет показују доминацију страних аутора (6 аутора) наспрам три домаћих. Међутим, то је промењено у корист српске баштине, тиме што се наставним планом предвиђа обрада најмање пет народних и уметничких игара из српске културне баштине.

У Правилнику из 1995. године врше се одређене измене у наставном садржају, за све разреде првог циклуса примарног образовања за наставни предмет *Познавање природе и друштва*. Најпре се, као оперативни задаци за овај наставни предмет од првог до трећег разреда наводе: упознавање појава у природи и друштву и улога човека у унапређивању природне и друштвене средине доступних учениковом сазнавању; развијање интересовања за рад људи у месту и околини, омогућујући ученицима да обављају послове примерене њиховом узрасту и да доживе задовољство сопственог рада; усвајање знања о школи, породици, месту у коме живе, природи и раду људи у месту и околини; упознавање изгледа места и околине и најважнијих догађаја из прошлости места и околине; оријентисање у времену и простору и запажање елементарних временских и просторних односа; упознавање карактеристичних биљака и животиња у месту и околини, њиховог изгледа, начина живота, корист и брига људи за њих; упознавање знаменитости и лепоте места и околине и развијање осећања потребе за њихово чување и

³¹ Музички педагог Биљана Мандић истиче да духовне песме: развијају побожност; уче децу да постану добри људи; развијају њихове врлине; доприносе формирању система вредности; уче децу упорности, истрајности и лакшем остваривању међусобне комуникације; развијају религијска осећања и осећај припадности свом народу (Мандић 2017, стр. 97).

унапређивање природе и резултата рада људи (НП, 1995). Може се запазити да је намера да се код ученика кроз повећања знања развија љубав према природи, природним појавама свом окружењу, завичају и домовини.

По разредима садржаји су регулисани на следећи начин. У првом разреду препоручују се следеће наставне области: Моје место и околина. Место у коме живим: назив места (насеља, села, града); центар места; важнији објекти у месту и њихова намена. Моје место и околина: терен на коме је изграђено насеље; раван, брдовит, планински; назив брда, реке, планине, равнице, њиве, шуме, ливаде. Моје место се изграђује: објекти у изградњи; стамбене зграде, куће, школа, вртић, болница, пут и др. (радници на градилишту; техника и машине за градњу; материјал за градњу): старе зграде, гроб јунака; спомен-плоча; место битке; место на коме је погинуо јунак; причања у народу; споменици; коме су подигнути; историјске епизоде; анегдоте (НП, 1995). Може се закључити да је основна намера програма за први разред наставног предмета *Природа и друштво*, развијање и неговање љубави према свом крају (локал патриотизам), јер је то поред родитељског дома прво окружење са којем се деца сусрећу. Садржај програма наставног предмета *Природа и друштво* за други разред примарног образовања, такође је највећим делом усмерен на проширивање знања о природи и друштву места и околине у којем учиници живе. Садржаји се углавном односе на упознавање школе коју ученици похађају, упознавање шире и уже породице, на саобраћај и орјентацију у месту и околини, изглед, живот и рад људи у месту и околини, као и прошлост места и околине, природна средина и рад људи у природи, услови (вода и топлота) за живот на земљи (НП, 1995). Већ у трећем разреду локал патриотизам помера се на шири план, јер се као кључни циљ наводи да ученици треба да стекну знања о природи и друштву у Србији; упознају обележја времена у завичају и Србији стекну знања о рељефу завичаја и Србије; оспособе за коришћење географском картом Србије; стекну знања о текућим и стајаћим водама у завичају и Србији; упознају саобраћај у завичају и Србији; упознају прошлост (долазак наших предака у ове крајеве) и упореде живот и рад људи завичаја и Србије у прошлости и сада; упознају важније споменике у завичају и Србији; упознају борбе народа за слободу и независност (буне и устанци против Турака, I и II светски рат); стекну знања о народима и народностима у Србији; стекну знања о географским целинама, главним градовима

и најважнијим привредним и културним центрима Србије и покрајина Војводине и Косова и Метохије (НП, 1995).

Из садржаја Програма посебно се издваја: Завичај на карти Србије - оријентација на карти Србије; уочавање важнијих објеката из завичаја на карти Србије; географски положај Србије, географски положај аутономних покрајина; положај Србије у Југославији; симболи Србије застава³² и грб; становништво Србије народи и народности Србије; главни град Србије и градови Србије; рељеф Србије, најпознатије равнице, котлине, пешчаре планине и клисуре у Србији; текуће и стајаће воде, најзначајније реке у завичају и Србији; природна и вештачка језера у завичају и Србији (НП, 1995). Посебно из садржаја за овај разред треба издвојити део који се односи на завичај и Србију у прошлости. Дакле, у овом делу који за овај узраст деце има посебан значај за развој свести о националном идентитету, говори се, о прошлости уопште, о досељавању наших предака и њиховом животу, потом о најезди Турака и тешком животу у вековном ропству (харач, данак у крви), устанци и ослобођење од Турака, затим Први светски рат, пут преко Албаније на Крф, Солунски фронт и ослобођење Србије. Потом Други светски рат, страдање народа и поновно ослобођење (НП, 1995). Оно што треба нагласити као битно својство за развој свести о националном идентитету код деце, јесте то што заједно са упознавањем ових садржаја ученици имају прилику да слушају и познате националне копозиције: *Креће се лађа Француска, Марш на Дрину, Плава гробница, Тамо далеко*, а такође гледају и пригодне филмове са овом тематиком.

У четвртом разреду примарног образовања наставни предмет *Природа и друштво* дели се на два предмета: *Познавање природе* и *Познавање друштва*. Када је реч о *Познавању друштва*, где се у знатно већој мери налазе садржаји националног карактера, он се у четвртом разреду изучава са два часа недељно, а као

³² За дан заставе изабран је 15. септембар, а то је датум пробоја Солунског фронта, дан у који је обележио највећу славу српског народа. Такође, деца треба да знају да је краљ Петар Први Карађорђевић уручио у јуну и новембру 1911. године 51 пуковску заставу својој војсци, и ниједна од њих није заробљена у све битке Балканског рата и Првог светског рата, до 1918 што је преседан у историји модерног ратовања. Зато је дан српске заставе, дан српског јединства, слободе и националног идентитета и ученици то треба да знају и усвоје. Између осталог ученицима ће се читати следећи текст: Овај дан је симбол јунаштва и јединства нације, који Србија, Република Српска и српски народ где год да живи, слави заједничким празником. Он је и порука да само јединством и саборношћу можемо сачувати своју културу, традицију, веру.

<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/sta-se-slavi-15-septembra-na-dan-srpskog-jedinstva-slobode-i-nacionalne-zastave/>

примарни циљеви и задаци наводи следеће: Ученици треба да стекну знање о положају Југославије на географској карти Балкана и Европе; стекну основна знања о Југославији - заједници равноправних народа и националних мањина које живе у оквиру данашњих граница Србије и Црне Горе; упознају борбе и жртве наших народа и народности за национално, социјално, културно и економско ослобођење у прошлости; развијају љубав према домовини; упознају живот и рад народа и народности у Југославији и услове за њихов социјални, културни и економски просперитет; стекну основна знања о природним, привредним и културним богатствима Србије и Црне Горе, разноврсности средине и услова за живот и рад људи у појединим пределима Југославије; упознају републичке симболе (грб, застава и химна) Србије и Црне Горе и државне симболе Југославије; буду оспособљени да се користе неом картом (НП, 1995). Из наставног програма посебно важне садржаје за развој националног идентитета треба издвојити део који се односи на заједничку прошлост. Наставним планом за наставни предмет Познавање друштва за четврти разред примарног образовања, предвиђен је готово идентични садржај који је препоручен претходним Правилником и који је анализиран. Дакле, овде се налазе области полазећи од далеке прошлости, порекла и досељавање Словена, потом формирања српских држава од Немањића до распада Душановог царства. Затим следи поглавље Наши народи под туђинском влашћу и подизање устанака. Потом следе садржаји који се односе на период од Балканских ратова до Стварање државе Срба Хрвата и Словенаца (укупно пет области). На ред потом долазе садржаји, (укупно три), везани за Други светски рат (НП, 1995). Наставни предмет Познавање друштва за четврти разред основног образовања, представља континуитет развоја знања о природу и друштву који започиње са првим разредом, и у четвртом се директно усмерава на друштвену проблематику.

Анализа садржаја у наставним плановима и програмима за први циклус основног образовања *Српски језик, Ликовна и Музичка култура, Познавање природе и друштва* и *Познавање друштва* у посматраном периоду (1990-2000) показује да највећим делом у овом периоду налазе се садржаји који потичу из српске културне баштине и који су значајни за формирање српског националног идентитета. Без обзира што се јавља тренд напуштања једне идеологије (социјалистичко-марксистичке) и њена замена (либерално-капиталистичком) у образовном систему у наставним

програмима, за први циклус примарног образовања доминирају садржаји из националне културне баштине, који код деце овог узраста подстичу формирање позитивног односа према националном идентитету. Наравно, примећује се и настојање да се у складу са новом идеологијом која се намеће, подстиче и развој мултикултурализама и отворености за садржаје из светске културе. Међутим, генерално посматрано у наставним планова и програма за први циклус примарног образовања доминирају садржаји који позитивно утичу на развој и формирање националног идентитета код ученика. Национално васпитање у Србији извире из дубине народног бића, посебно из светосавског предања и косовског мита.

У свим анализираним наставним предметима, приметно је да доминирају садржаји који су обежили националну прошлост српског народа. Значајно је и врло битно што ученици имају прилику да путем образовања усвајају националне садржаје и граде културу памћења. Јан Асман упозоравао је да однос према прошлости, као култура сећања повезана је са „памћењем које ствара заједницу” (2011, стр. 28–29). Такође, значај усвајања националних садржаја, који се у значајној мери налазе у овим предметима, значајан је и због чињенице да је у српском друштву, често уместо културе памћења владала „природа заборав” (Јовановић, 2014, стр. 87). Последица таквог односа према прошлости јесте недовољно висок просек историјске свести, што показују многа истраживања.³³

Усвајањем садржаја из своје националне прошлости, обележене српским страдањем али и српским херојством коме се дивио цео свет, ученици од најранијег узраста стварају чврсте полазне основе за формирање националног идентитета и развијање патриотизма. Познавање прошлости несумњиво је посебно важно за развој националног идентитета. Друштва која немају на адекватан начин изграђен однос према општој и националној историји, погодна су за манипулације и злоупотребе са далекосежним последицама. Да је најважнија компонента националног идентитета историја, сматрао је Антони Смит и у том смислу писао да су нације „заједнице културе, чије су припаднике ујединили, ако не и хомогенизовали, заједничка историјска сећања, митови, симболи и традиције” (2012, стр. 25). Богате успомене из прошлости граде један духовни принцип из кога

³³У предвечерје обележавања 100. годишњице Великог рата у Србији је спроведено истраживање које је показало да 56% испитаника није знало тачну годину почетка рата (Kolaković i Trailović 2016, стр. 265).

се јавља жеља за заједничким животом и воља да се сачува вредност наслеђа. Дуги низ година, најпре са стварањем прве Југославије, а посебно након Другог светског рата, постојао је тренд потискивања српског националног идентитета у циљу стварања неког другог српског идентитета.

Анализа наставних планова и програма, за први циклус примарног образовања показала је да у посматраним предметима највећим делом доминирају садржаји који имају национална обележја, који су израз српске традиције и који снажно утичу на формирање српског националног идентитета. Може се закључити да предвиђени садржаји знатно доприносе развијању осећаја поноса и поштовања према својој држави, државним институцијама и националним симболима, чиме снажно делују на позитиван развој националног идентитета.

2.5. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Први Правилник у овом периоду донет је 1990. године и он је регулисао садржај наставних програма за први и пети разред примарног образовања. Када је реч о *Српкохрватском језику* за пети разред поред општих циљева и задатака који важе за оба разреда, а који су поменути, посебна пажња усмерена је на књижевност и препоручену лектуру, где се управо види у којој мери су заступљени национални садржаји. Дакле, као школска лектура препоручено је укупно тридесет три дела од којих у знатној већини доминирају дела из националне књижевности (двадесет седам).³⁴ Препоручена дела за школску лектуру могу се условно поделити у три групе. Прва група говори о људима и људским делима, пределима из окружења. Иво Андрић, како је сам говорио, био је фасциниран мостовима, сведоцима минулих времена како их је називао, и често је о њима писао у својим делима. У есеју *Мостови*, Андрић мостове види као симбол спајања, повезивања људи и потреба, на којима се дешавају важни догађаји. У емотивној и снажној причи о љубави и пожртвовању Глишић³⁵ у *Првој бразди* говори о Миони жени којој је муж погинуо у рату, која сама живи са децом, али не посустаје, већ се бори да очува име породице, породичне заједнице, кућни праг. Ова прича шаље снажну слику стасавања деце и радост прве узоране бразде, чему су се некад деца радовала. Бранко Радичевић, по многим најлепше је осликао и опевао не само своју, већ све мајке на свету, посебно у песми *Песме о мајци*. Реч је о правој химни посвећеној мајкама, чија љубав не

³⁴ Иво Андрић: *Мостови*; Душан Васиљев: *Домовина*; Славко Вукосављевић *Кадинача*; Александар Вучо *Мој отац трамвај вози*; Милован Глишић *Прва бразда*; Војислав Илић *Зимско јутро*; Бранко Радичевић *Песме о мајци*; Вук Караџић *Житије хајдук Вељка Петровића*; Микола Кочиш *Летње вече*; *Град градила бела вила*-народна песма; Данко Облак *Модри прозори*; Бранко Радичевић *Коло* (одломак из Дачког растанка); Душан Радовић *Капетан Цон Пиплфокс*; Драгутин Тадијевић *Висока жута жита*; Бранко Ћопић *Поход на месец*; Иван Цанкар *Десетица*; *Наджњева се момак и девојка* народна песма; *Девојка цера надмудрила* народна приповетка; *Колаж кратких народних умотворина*; Стеван Сремац *Чича Јордан*; Ненад Дивљан *Из детињства Николе Тесле*; *Свети Саво* народна песма; *Турци и чобанче* народна приповетка; Бранислав Нушић *Хајдуци*; Видео Подгорец *Бело циганче*; Прежихоф Форанц *Бурђева*. Од страних аутора у програму се налазе следећа дела: Чарлс Дикенс *Оливер Твист*; Џек Лондон *Бели очњак*; Марк Твен *Том Сојер*; Данијел Дефо *Робинсон Крузо*; Едмод де Амишиц *Школа*; Антон П. Чехов *Коњско презиме* и Жил Верн *Нестали континент* (НП, 1990).

³⁵ Милован Глишић творац је српске реалистичке приповетке. У свом делу неговао је фолклорне елементе и базирао се на анегдотама. Због чега се у науци и сматра представником фолклорног реализма.

само да обасјава детињство већ и цео живот. Александар Вучо у песми *Мој отац трамвај вози*, говори о децјој љубави према оцу и његовом занимању на које је поносан. Стеван Сремац у приповеци *Чича Јордан*, реалистично приказује људе из окружења, људе великог срца и пуне љубави, доброте и разумевања за децје несташлуке. Бранко Ћопић у песми *Поход на месец*, говори о децјим сновима који у свакодневици препуној обавеза иду тако далеко да покушава и месец да дохвати. У свим овим песмама пева се о доброти, љубави, пожртвовању, свим оним пожељним особинама, које су вековима уграђиване у српски идентитет.

Другу групу чине родољубива дела познатих српских писаца у којима се као у песми *Домовина* исказује љубав према домовини која није само територија већ све оно што нас чини то што јесмо: „домовина - то су сви наши снови”. Ту је песма *Кадинача* о српском страдању за отаџбину и слободу када се слобода брани по сваку цену.³⁶ Наставни план за овај наставни предмет предвиђа и приче о српским јунацима који су храброшћу попут *Хајдук Вељка*, или памећу попут *Николе Тесле* српско име славом обележили. У трећој групи налазе се неколико народних прича шаљивих и мудрих, попут *Турци и чобанче* у којој је сналажљиво и отресито чобанче, шаљивим али паметним одговорима посрамило Турке. Слична је и прича о девојци која је цара надмудрила. Прича о томе како и обични сиромашни људи, девојке, могу бити паметнији од богатих и моћних. Поруке заступљене у овим делима деци показују да је мудрост јача од снаге и моћи: „ум царује снага кладе ваља”. Сличну тематику налазимо и у народним песмама о раду где девојка момка у послу и пићу може победити. Нема сумње да су сва дела из српске културне баштине значајна за развој љубави према националном опусу, али за национални идентитет посебно су значајна дела, *Домовина*, *Кадинача*, приче о хајдуцима. Такође, наставни план предвиђа и избор из усмене књижевности југословенских народа и народности (бајке, шаљиве приче о Ери, Ћоси, Насртадину-хоџи, новеле, песме преткосовског и неисторијског циклуса, лирске песме, митолошке и обредне), што јасно показује изричиту доминацију националних садржаја. Родољубиве песме и приче из српске културне баштине, које су предвиђене за обраду наставним

³⁶ Посебно снажну поруку шаље следећи стих из песме:

Рођена земљо, јеси ли знала?

ту је погину батаљон цео...

Црвена крв је процветала

кроз снежни покров, хладан и бео.

планом и програмом за пети разред садрже снажне поруке о витештву и јунаштву, како на бојном пољу али и животном, које су красиле карактер њихових предака и које бити прави животни примери деци данас који живе у другачијем систему вредности.. Такође, упознајући своје претке који су својим делима задужили Србију ученици развијају љубав према својој земљи.

Основни циљ, који се истиче у Наставном програму за *Српскохрватски језик као нематерњи језик* јесте: Циљ наставе српскохрватског језика је да ученици продуктивно овладавају српскохрватским језиком у оквиру предвиђене језичке и лексичке грађе и упознају елементе културе народа који говоре тим језиком и да их оспособи за споразумевање, дружење и зближавање са припадницима других националности. А од задатака издвајамо следеће: упознају се са језичком културом југословенских народа - припадника народности и на тај начин зближавају се са ученицима различитих народности и развију дух равноправности и југословенског патриотизма (НП, 1990).

Наставни предмет *Музичка култура*, као у општим циљевима, тако и препорученим делима садржи највећим делом елементе националног садржаја. Тако се као општи циљ за овај предмет у Правилнику истиче: развијају патриотска осећања упознавањем музичких дела из културне баштине српског народа и њихов допринос формирању националног идентитета; упознају културне тековине југословенских народа и народности који живе у СР Србији и Југославији; упознају музичко стваралаштво других земаља чиме се доприноси развијању опште културе ученика и васпитава у духу интернационализма, међусобног разумевања, уважавања и поштовања. А од оперативних задатака за пети разред се посебно изваја и: певају по слуху и са нотног текста песме народа и народности СФРЈ (народне, уметничке песме из НОР-а) и других народа (НП, 1990). Препоручени садржаји у наставном предмету *Музичка култура* за пети разред показују намеру образовне политике да се на основу слушања народних песама и игара ученици упознају са богатством наше народне традиције, а самим тим развијају љубав према националној баштини и тиме граде национални идентитет.

Историја, у претходним разредима *Познавање друшта*, има посебан значај за развој националне свести, јер се упознавањем ученика са својим коренима деца, а потом зреле особе укоренењу у својој нацији. У овом периоду јасно се препознаје

намеру да се ученици усмерава ка развоју патриотских и националних осећања. Тако се као основни циљеви и задаци наставног предмета Историја за пети разред наводе: да се код ученика негује патриотско осећање на слободарским традицијама српског и осталих југословенских народа васпитавајући се у духу братства и међусобног уважавања; упознају историјски развој народности у духу јединства и заједништва и оданости себи и Југославији; схвате значај независности и интегритета Србије и Југославије као заједнице равноправних народа и народности. Посебно се издваја задатак развијање патриотског осећања на слободарским традицијама српског народа (НП, 1990). Српски народ одувек је слободу схватао као императив отуда је сваки ултиматум, од Косовског боја, преко пакта са Хитлером, до ултиматума у Рамбујеу, одбацивао. Стога слобода јесте „српско становиште” и једна од кључних особина српског идентитета и врло је значајно да ученици упознају и негују ову српску традицију. Наставни предмет *Географија* за пети разред, такође, садржи одређене националне садржаје који су значајни за развој националног идентитета. Као циљеви за овај наставни предмет истичу се, да ученици између осталог развију љубав према својој отаџбини - Србији и Југославији и развијање спремности за чување и одбрану наше земље упознају односе наше земље са другим земљама и улогу коју има у савременом свету (НП, 1990).

Правилник који је донет 1991. године доноси одређене измене у садржајима програма српскохрватског језика за седми и осми разред историје за основну школу. Посебно значајне измене налазе се у наставном плану *Историја* за осми разред. Тако се у наставној теми Јужни Словени и њихови суседи крајем 19 и почетком 20 века, после наставне јединице 6, додаје се нова наставна јединица, број 7 која гласи: Балкански ратови, Супротности између балканских држава, успеси Србије и Црне Горе у првом и другом балкаском рату, други балкански рат, Историјски значај балканских ратова. У наставној теми Први светски империјалистички рат и октобарска социјалистичка револуција, наставна јединица: Југословенски народи у Првом светском рату мења се и гласи: Србија и Црна Гора у Првом светском рату и рад на уједињењу Јужних Словена: ратовање Србије и Црне Горе као наставак одбрамбене и ослободилачке борбе. Церска, Колубарска и Мојковачка битка; Солунски фронт; наши народи у Аустро-Угарској у току рата, рад на уједињењу

Јужних Словена, стварање Краљевине СХС (НП, 1991). Период на који се односи садржај предвиђен Наставним планом је период из новије српске историје и почиње крајем деветнаестог века То је период скоро непрекидних ратова Србије и Црне Горе за одбрану своје слободе и самосталности. За националну историју Балкански ратови имају посебан значај јер су значајно допринели подизању угледа модерне српске државе, стога сећање на њих и њихов значај треба брижљиво неговати. То посебно важи и за Први светски рат, рат у коме је Србија доживела највећа страдања али и стекла највећу славу. За формирање националног идентитета посебно је значајно да ученици стекну прави увид у ове догађаје и тиме на бази истине граде и љубав и понос према својој отаџбини. Наставним планом даље се предвиђа обрада наставних садржаја везаних за период после Првог светског рата и стварање Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. Наставни план предвиђа следеће измене и наставне теме: Најпре наставна јединица Југославија између два светска рата мења се и гласи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1929. конституисање државе и Видовдански устав; економски и друштвени развој и проблеми; политичке странке и страначке борбе од 1919 до 1929. године. Национално питање. Југославија 1929-1941. Шестојануарски режим. Устав од 1931 године. Спољна политика за владавине краља Александра; убиство краља Александра и намеснички режим кнеза Павла – влада Милана Стојадиновића; формирање бановине Хрватске и влада Цветковић - Мачек; економске прилике 1929-1941. године. Страначке борбе 1931-1941. године. У наставној теми: Други светски рат, НОР и социјалистичка револуција у Југославији” у наставној јединици 2. Напад на Југославију и ток другог светског рата у 1941. години додаје се нова алинеја која гласи: формирање Независне државе Хрватске и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Наставне теме из предходног Правилника: Свет и социјалистичка Југославија после другог светског рата – Опште прилике у свету после другог светског рата. Учвршћивање тековина револуције у Југославији и борба наше земље за мир и равноправне односе међу државама, Историјски значај изградње самоуправног социјалистичког друштва у Југославији и Рат и наша општенародна одбрана, замењују се наставним темама које гласе: Свет после Другог светског рата – Опште прилике у свету после Другог светског рата Супротности између великих сила и блокова политика; узроци супротности између великих сила, питање мировних уговора, почетак хладног рата и стварање блокова. Атлански пакт и Варшавски уговор, појава ратних жаришта.

Рушење колонијалног система и политика несврстаности: облици деколонијализације у Азији и Африци, покрет несврстаних земаља и њихова улога у међународним односима. Организација Уједињених нација у борби за мир у свету: Проблем универзалности ОУН, велике силе у ОУН у периоду хладног рата, Југославија и несврстане земље према ОУН, акције ОУН у очувању мира (НП, 1991).

У Програму налазе се садржаји везани за стварање заједничке државе Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. Како је настала идеја стварање Југославије са којим циљем је створена. Други светски рат и Југославија у њему такође има значајне идентитеске садржаје јер и у овом случају Југословенски народ, посебно Срби, устају против фашизма и стају, дајући велики допринос, на страни победника. У Наставном програму за овај предмет налазе се и садржаји који су везани за геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у Независној држави Хрватској чиме се на прави начин гаји култура сећања и одаје признање невино страдалим жртвама. У *Историји* за осми разред наставним планом обрађује се и садржај везан за период након Другог светског рата па до данашњих дана.³⁷ Реч је о периоду од педесетак година у коме је најпре дошло до промене идеолошке основе друштва, стварањем социјалистичког друштвеног уређења, што је довело и до значајних промена у образовном систему. У овом периоду долази до даљег потискивања српског идентитета и снажног промовисања југословенског на основама нове социјалистичке идеологије. За национални идентитет, југословенски, који се развијао, посебно је значајно што се у великој мери ћутало о геноциду који се десио у НДХ, али и то што се подстицао велики радни елан, посебно на радним акцијама у обнови земље. Такође, значајно је што се ученици упознају са снажним отпором

³⁷ У Наставном плану предвиђене су следеће наставне јединице: Југославија после Другог светског рата; Југославија од 1945-1948. године. Треће заседање АВНОЈ-а, избори и 1945. године проглашење Републике. Устав, спољна политика ФНРЈ до 1948 године, обнова ратом опустошене привреде, аграрна реформа и колонизација, први петогодишњи план. Отпор Југославије СССР-у и борба за независни пут развика: хегемонистичка Стаљинова политика, Резолуција Информбироа, 5 конгрес КПЈ, напади на Југославију, политички, привредни и војни притисак од стране СССР-а и социјалистичких земаља, политика репресије према присталицама Информбироа, почеци нормализације односа између Југославије и социјалистичких земаља. Самоуправљање у Југославији: Закон о предаји предузећа на управљање радницима; Уставни закон од 1953, устав од 1963. Привредни успеси 50-тих и 60-тих година; Устав од 1974, ЗУР и договорна економија. Дезинтеграција Србије и блокада одлучивања у федерацији. Општенародна одбрана. Савремени проблеми Југославије: узроци економске, друштвене и политичке кризе: јачање национализма и сепаратизма (Косово и Метохија итд). Покрет у Србији и успостављање јединства Републике. Политика економске стабилизације и реформе на основи тржишне привреде и политичког плурализма (НП, 1991).

Стаљиновом хегемонизму који је руководство Југославије пружио у одбрани независног пута развоја. Наставним планом предвиђа се и упознавање ученика са увођењем самоуправљања у Југославији и привредни успеси 50-тих и 60-тих година. Врло значајна лекција је и упознавање ученика са Уставом из 1974, који је створио основу за јачање национализма и сепаратизма (Косово и Метохија итд). Сви ови садржаји у наставном предмету *Историје* за осми разред непосредно се тичу упознавања ученика са историјским догађајима, посебно о Првом и Другом светском рату о настанку и развоју југословенске државе и у оквиру ње Србије.

У току 1992. године доноси се нов Правилник, у коме се врше одређене измене, у наставним предметима *Географија* и *Историја*. Посебно су видљиве промене у наставном предмету *Географија* за осми разред. За осми разред примарног образовања уводи се предмет *Географија Југославије*. Поред садржаја који се тичу географског положаја, величине и границе Југославије, рељефа и других географских појмова, у овом предмету налази се и садржај који ученике упућује на историјски развој Југославије: Стварање Прве и Друге Југославије. Савремене друштвено-политичке промене и распад Друге Југославије. Стварање Треће Југославије. Овај садржај такође има значај за развој и јачање националног идентитета. У овом предмету налази се и поглавље Становништво и насеља, у коме се детаљније говори и о популационој политици, али и националном саставу становништва; народи и националне мањине и њихов географски размештај; Миграције становништва, правци кретања, узроци и последице. Још два поглавља из овог предмета могу имати значај за развој патриотизма (локалног) и националног идентитета. То су поглавља: Географија краја у коме је школа у коме се говори о природним и привредним одликама положају, природним одликама, становништву, главним привредним делатностима и гранама краја и у коме је школа. Такође, и поглавље Српске земље ван граница Југославије (НП, 1992). За ученике је од изузетне важности да стекну и знања, али и развију свет о крајевима у којима су некада Срби били доминантно становништво. Посебно о Српској Крајини (Регије: Книнска Крајина, Славонија, Барања и Западни Срем); Српска Босна и Херцеговина (Регије: Босанска Крајина, Источна Херцеговина, Романија, Мајевица и Семберија)

Анализа садржаја Наставног програма *Историја* за осми разред, показује такође, да се у њима налазе низ садржаја који сви заједно подстичу и развијају

националну свест. Најпре налазе се садржаји који обрађују битне карактеристике I светског рата и Октобарске револуције у Русији; узрок појаве фашистичких покрета и режима и последице њихове тоталитарне унутрашње и освајачке спољне политике; основне карактеристике економског, политичког и културног развоја наших народа и народности у Краљевини Југославији; битне чињенице из историје II светског рата у коме су антифашистичке снаге извојевале светско-историјску победу над фашизмом; битне чињенице и карактеристике покрета отпора народа Југославије, њене особености и доприноси народа Југославије победи антифашистичких снага; битне процесе савременог света у коме и поред блоковске подељености и опасности од рата, непрекидно јачају слобода и независност народа; битне чињенице развоја Југославије у послератном периоду (НП, 1992). Према томе, на тај начин ученици ће продубити историјска знања, образовање и општу културу, што ће им омогућити разумевање савремених процеса. Када је реч о садржају програма у њему се преплићу наднационални и национални садржаји, који су углавном исти као и у претходном Правилнику. Сви ти садржаји имају важна национална обележја и тиме подстичу код ученика развој националног идентитета, патриотска осећања и потребу да се своја отаџбина чува и брани.

Наредне, 1993. године доноси се нов Правилник у коме се најпре у програму образовања и васпитања мења назив предмета *Српскохрватски језик* за све разреде примарног образовања у *Српски језик*. Такође, извршена је још једна измена за VIII разред у делу Књижевност - Школска лектира, где се писац и дело Франц Прешерн *Здравица* бришу и замењују са Добрица Ћосић *Далеко је сунце и Време смрти* (одломци) (ПНУ, 1993). Добрица Ћосић, којег сматрају „оцем српске нације” у својим делима, посебно у овим које се уводе у наставни програм, описује српску породицу страдање српског народа са чијим упознавањем ученици јачају свет о српској нацији, Дакле, још једна потврда о потенцирању националног. Још једну измену из овог Правилника треба истаћи, а реч је о наставном предмету *Историја* за осми разред где се у тачки 5 речи Македонија, Косово и Санџак под турском влашћу у другој половини XIX и почетком XX века замењују речима - Стара Србија, Косовски вилајет. За правилан развој националног идентитета од користи је да се употребљавају прави називи за поједине српске области као што је то у овом случају.

У току 1994. године доноси се нов Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. И у овом Правилнику углавном врше се неке одређене измене које се односе на раније правилнике. Тако се рецимо у домаћој лектури за VIII разред избацује аутор и дело Александар Бељајев *Звезда кец*, а у поглављу Граматика додаје се нов став, који гласи *Штокавско наречје*: распрострањеност; екавски, јекавски и икавски изговор; информативно о народним говорима (дијалектима). Српски књижевни језик: његова основа, кратак историјски развој, стварање заједничког књижевног језика (НП, 1994). Имајући у виду значај језика и писма за национални идентитет важно је ученичко познавање свог језика и писма посебно са различитим дијалектима који су постојали на овим просторима и како је настао заједнички књижевни језик. У овом Правилнику врше се одређене измене и у садржају наставног предмета за *Историју* за осми разред где се први пут у овом предмету говори и о покрету Драже Михаиловића током Другог светског рата, сарадња и сукоби са партизанима и окупаторима. Међутим, ово врло значајно питање из српске историје различито се тумачи и приказује у различитим уџбеницима, што збуњује и наставнике и ђаке. У Наставном плану за предмет *Историја* (осми разред) налази се и део који ближе регулише садржај поглавља Додатни рад, где опет се могу видети садржаји са националним обележјима. Светозар Милетић као борац за слободу Срба и потчињених народа Угарске;³⁸ Босанско-херцеговачки устанак (1875-1878)³⁹ у изворима, подацима савременика и илустрацијама; први листови код Јужних Словена; из Балканских ратова и Првог светског рата - примери херојства учесника; југословенски одбор и стварање Краљевине СХС; национално питање у Краљевини СХС; КПЈ у припремама за оружани устанак 1941; терор окупатора и квислинга.; Југословени у концентрационим логорима у Другом светском рату; отпор наше земље информбировском притиску (према нашој штампи) и репресија према информбирвцима; Југославија и политика свестраности (према штампи и

³⁸ Ученици осмог разреда упознају се са једним од најзаслужнијих људи за уједињење Срба северно од Саве и Дунава са онима јужно од ових река Светозаром Милетићем, једним од најобразованијих Срба у то време и човека који се жртвовао за права Срба у Угарској и за уједињење Војводине са Србијом.

³⁹ Босанско-херцеговачки устанак из 1875. године који је започео у Невесињу (Невесињска пушка) такође је врло значајан догађај из историје Срба, а чији је крајњи резултат Берлински конгрес на коме је Србија добила знатна територијална проширења али не и Босну и Херцеговину коју је окупирао Аустроугарска

публицистичкој литератури) Југославија у ОУН (кроз штампу и публикације); мој завичај и моје место средином XIX и у XX веку (подаци из литературе или завичајног музеја – архиве) (НП, 1994). Сви ви садржаји за додатни рад знатно помажу ученицима да стекну нова сазнања из српске историје чиме не само да развијају своја знања већ и јачају свест о националном идентитету.

У наредној 1995. година усвијен је нов Правилник, који поред прецизне регулације броја часова обавезних и изборних предмета, доноси и неке измене у садржајима неких предмета. У тим изменама и даље се примећује намера да се потискују неки интеркултурални садржаји у корист националних. Тако рецимо, Кад је реч о Српском језику из садржаја за пети разред у одељку Књижевност избацује се А. П. Чехов *Коњско презиме*. Посебно је Наставним планом уређен садржај наставног предмета Музичка култура. Од препоручених десет композиција, четири су из домаћег опуса а шест из светске баштине.⁴⁰ Мокрањчева V руковет је најобимнија од свих његових руковети, обухвата десет песама из народног опуса (*Ој, ђевојко, Вишњицица, Леле Стано мори, Мој се драги на пут спрема....*) и представља једно од најзначајнијих литургијских дела у српској баштини. Балет *Охридска легенда*, који је компоновао Стеван Христић, такође, представља једно од најпознатијих и најзначајнијих дела из музичког опуса Србије и свакако да је значајно да се ученици са њим упознају. Српски композитор Петар Коњовић посебно својом камерном музиком дао је значајан допринос развоју српске културне баштине. Овим наставним програмом из његовог опуса предвиђена су дела, *Враголан* (чочечка игра), а такође и хорска композиција *Муха и комарац*, коју је на народни текст компоновао Милоје Милојевић. Наставни план, такође предвиђа и слушање најмање двадесет пет композиција различитог жанра и карактера. Међутим композицијама доминирају оне које су дело народног ума, пре свега обредне и обичајне песме, као и народне игре, што наравно појачава ноту националног. Опет као и у предходном разреду и овде је препорука да се слушање

⁴⁰ Тако се за пети разред као обавезна дела препоручују: Ст. Ст. Мокрањац - *V руковет, Акатист*; С. Христић: *I. свита из балета "Охридска легенда"*; М. Милојевић: *Муха и комарац*; П. Коњовић: *Враголан*; Ф. Шуберт - *Пастрмка - песма и варијације*, последњи став из истоименог клавирског квинтета; Л. ван Бетовен: *За Елизу*; Ј. Брамс: *Мађарска игра бр. 5* за оркестар или за два клавира; П. Чајковски: *Валцер цвећа* из балета *Шчелкунчик*; Б. Сметана: *Полка и Фуријант* из опере *Продана невеста*; Пол Дика: *Чаробњак ученик*; И. Стравински: *Руска игра из балета Петрушка*; Мита Топаловић: *Свјати мученици* (песме за резање славског колача) (НП, 1995).

композиција као и рад хора углавном користе композиције из народног ставаралаштва.

У садржају *Музичке културе* за седми разред препоручено је четрнаест дела од којих су три домаћих аутора.⁴¹ Велика чочечка игра из опере *Коштана* коју је компоновао Петар Коњовић на познато дело *Коштана* Боре Станковића, чијим упознавањем ученици добијају прилику да се подсети и на то дело из српске књижевне баштине а и упознају једну од најзначајнијих опера. Слична констатација важи и за дело *Вињете* за дувачки квинтет академика Деспића. Међутим, посебно, а имајући у виду значај Косовског мита за национални идентитет Срба, треба истаћи значај композиције *Величаније Светом Цару Лазару*. Поменута композиција ученицима говори о једној од најзначајнијих личности у српској историји, утемељивачу косовског завета, који је један од стубова српског националног идентитета,

У осмом разреду за наставни предмет *Музичка култура* Наставни план предвиђа дванаест композиција, где су опет препоручена три домаћа аутора Ст. Ст. Мокрањац *Ставови из Литургије*, Стеван Христић *Ставови из Опела* и С. Рајичић *На Липару* (две песме по избору). У православном богослужењу музика је одувек заузимала значајно место. Света литургија најзначајнији је облик хришћанског православног богослужења. Стеван Мокрањац један је од најзначајнијих композитора који посебну пажњу посвећује литургијској музици и тиме градио темеље духовне српске баштине. За српски национални идентитет посебан значај има дело Стевана Христића *Опело*, које је написано 1915. године и посвећено је свим страдалима у борбама за ослобођење и уједињење српских земаља у периоду од 1912-1918. године. Композицију *На Липару* компоновао је Станојло Рајичић, на стихове песме Ђуре Јакшића, у којој он износи исповест човека скрханог људском злом. Неразумевање, пакост и прогон у њему су усадили осећање уклетости и уверење да за њега нема места међу људима. Потом се ређају дела страних аутора,

⁴¹ П. Коњовић: *Велика чочечка игра из опере Коштана*, Д. Деспић - *Вињете за дувачки квинтет* С. Атанацковић *Величаније Светом Цару Лазару*. Од страних аутора ту су: М. Мусоргски *Гном*, *Стари замак*, *Тиљерије и Кијевска Капија* и *Слика са изложбе у оркестарској и клавијарској верзији*, В. А. Моцарт: *Концерт за виолу и оркестар бр. 1*. (I став), Л. ван Бетовен *Концерт за клавир и оркестар бр. 1*. *C dur* (I став), А. Дворжак *Концерт за виолончело и оркестар h moll* (III став), Б. Сметана - *Влтава*, Ј. С. Бах *Токата и fuga d moll*, Г. Ф. Хендл *Музика на води* (три става по избору) В. А. Моцарт *концерт за флауту и оркестар* (I став) Битлси: *Yesterday*, Џ. Гершвин *Рапсодија у плавом*, Кир Стефан Србин: *Ниња сили* (НП, 1995).

укупно девет (НП, 1995). Такође, у Правилнику се наглашава да је свака основна школа је обавезна да организује рад хорова и то: хор млађих разреда и хор старијих разреда. Анализа наставног програма, за овај наставни предмет показује да се у њему препоручују низ композиција за слушање, које су од посебног националног значаја.⁴² Један од најпознатијих ансамбла, који посебо на репертоару има музику старе Србије, средњовековне Србије је ансамбл Ренесанс, који је основан далеке 1969. године, и који на један препознатљив али и разумљив начин ученицима плиближава сјај и величину средњовековне Србије. На њиховом репертоару налазе се бројне народне песме попут: *Путничке мелодије скомраха*, *Садил мома крај море лојзе*, *Маријо дели*, *бела кумријо*, *Соко бира где ће наћи мира* и др. Ансамбл Руковет поред бројних народних кола и игара које обрађује *Жикино коло Јабучица* (Барања), *Кад те видим на сокаку*, *Коло из Стига*, *Кона цура виноград* и др.), на репертоару има и значајне композиције посвећене цару Лазару и царици Милицы *Заспала ми Царица Милица*, *Песме верне љубе Цара Лазара*, као и *Густа ми магла паднала*, *Банатски заплет*, *Банатско коло*, *Бећарац*, *Влајна коло*, *Девих Драгослав Балканци* и њихови музички корени – (избор), *Дугић Бора Чаробна фрула* (избор), *Жикино коло Јабучица* (Барања), *Кад те видим на сокаку*, *Коло из Стига*, *Кона цура виноград*, *Креће се лађа француска*, и др. Према томе јасно се може закључити да ова дела из српске традиције имају велики значај за правилно формирање националног идентитета ученика. Ову констатацију потврђују и низ других композиција за децу које наставни план предвиђа а које су из новије српске културне

⁴² У Правилнику се препоручују: Ансамбл Ренесанс *Путничке мелодије скомраха*, *Садил мома крај море лојзе*, *Маријо дели*, *бела кумријо*, *Соко бира где ће наћи мира*, *Турске игре*, *Коло*, *Попој ми*, *слуго царева*, *Осртољанка*, *Ситан бибер*, *Циганчица*, *Путничка мелодија ноћу*, *Чајдана*, *Еј Марко јаше*, *Песме ерских кириџија*. Ту је и Ансамбл Руковет *Браћо и господо*, *Заспала ми Царица Милица*, *Песме верне љубе Цара Лазара*, *Густа ми магла паднала*, *Банатски заплет*, *Банатско коло*, *Бећарац*, *Влајна коло*, *Девих Драгослав Балканци* и њихови музички корени (избор), *Дугић Бора Чаробна фрула* (избор), *Жикино коло Јабучица* (Барања), *Кад те видим на сокаку*, *Коло из Стига*, *Кона цура виноград*, *Креће се лађа француска*, *Кроз поноћ нему*, *Мацура Дарко Призивања* (избор), *Небо је тако ведро*, *Немо коло* (Лика), *Отворена широм Шумадија*, *Синоћ кад је пао мрак*, *Сремско коло*, *Стевић Светлана Бела вило - све песме* - а нарочито: *Светла судбина Срба*, *Бела вило*, *Месец кара звезду Даницу*, *Синоћ паде тамна магла*, *Жито жела косовка девојка*. *Стевић Светлана - Моба - све песме*. *Тамо далеко*, *Ти'о ноћи*, *Шано душо*, *Шано мори*, *Широк Дунав*, *раван Срем*, *Шопско оро*, *Што се боре мисли моје*. Ту је и духовна музика која је генерација уздизала националну сцест: *Анонимус Сугуба јектенија* (вишеструка молитва), *Атанацковић Слободан Величаније Светом Цару Лазару*, *Исаија Србин Ходите сви земнородни*, *Јоаким Херсијанитски Кратима терирем*, *Кир Стефан Србин Ниња сили*, *Кукузел Јован - Ангелогласни Терирем*, *Маринковић Јосиф Молитва*, *На Велики петак*, *Мокрањац Стеван Стојановић Акатист*, *Литургија*, *Опело*, *Станковић Корнелије Литургија*, *Топаловић Мита Свјати мученици* (песме за резање славског колача), *Фјодор Крестјанин Стихира*, *Христић Стеван Опело Христов Добри Хвалите имја Господне*, *Цар Фјодор Достојно* (НП, 1995).

баштине.⁴³ Реч је о композицијама које деца радо слушају, са којима их још и пре школе родитељи упознају јер их радо пуштају деци као успаванке и као игрице попут *Ивиног воза*, *Успаванке за Аћима*, *Заклео се бумбар* и тд. Слушајући те композиције и учећи те песме деца од најранијих дана уграђују у својој свести елементе српске баштине, наравно, касније то дубље разумевају, чиме на прави начин развијају љубав према српској баштини.

За развој националне свести изузетно важне двадесет и три народне композиције које се препоручују за слушање и обраду, а које су израз народног бића, које је народна мудрост створила и вековима чувала, те свакако са њима треба упознати ученике.⁴⁴ Такође, изузетно важне су, поред обавезних химни које се предвиђају Државна химна, Химна Светом Сави и Химна школе и народна музика која се препоручује.⁴⁵ Традиционалне народне игре са певањем, а управо су овим

⁴³ Адамов Јован *Браво школа*, Аутор непознат *Рођенданска*, Барић Срђан *Страшан лав*, Вауда Златан *Пахуљице*, Илић-Бели Миодраг *На слово на слово*, *Играјмо се на слово на слово*, *Кад не буде крава*, *Мађионичар*, *Иза седмог брда*, *Стајаћу на једној нози*, *Успаванка за Аћима*, *Све је пошло наопачке*, *Јануарске звезде беле*, *Песма о одјеку*, *Песма на слово М*, *Дванаест месеци*, *Кораћ Александар - Најлепша мама на свету*, *Ивин воз*, *Молимо за фину тишину*, *Мокрањач Стеван Стојановић Ал' је леп овај свет*, *Рајичић Станојло Пачићи*, *Субота Миња Другарство*, *Хациманов Васил Свечана песма Змајевих дечјих игара*, *Срећа*, *Херцигоња Никола Шапутање*, *Шоуц Мирко Заклео се бумбар* (НП, 1995).

⁴⁴ Ту су *Дивна*, *Дуње ранке*, *Зетско коло*, *Зеџ коло води*, *Игра коло*, *Ја посејам лан*, *Ја посејам лубенице*, *Како се шта ради*, *Коларићу Панићу*, *Коло води Васа*, *Коло рудничких учитеља*, *Народна – Моравац*, *Обреновачко коло*, *Овако се бибер туца*, *Паун пасе*, *Пролећно коло*, *Разгранала грана јоргована*, *Савила се бела лоза винова*, *Свирај лепо Давиде*, *Ћај Ћиро*, *Хајд на лево брате Стево*, *Црногорско оро*, *Шестерац коло* (НП, 1995).

⁴⁵ Реч је о следећим делима: *Ајде Стамено*, *Баба тикве посејала*, *Бог убио чукун-деду*, *Божих*, *Божих бата*, *Божиху*, *наша радости*, *Везак везла*, *Вита је јела до неба*, *Вишњицица род родила*, *Врана гологлава*, *где си капу изгубила*, *Врбо*, *врбичице*, *Господе*, *Божје мој*, *Диван је кићени Срем*, *До две сеје брата не имале*, *Додолска за престанак кише*, *Дођи драги до вече у село*, *Дунаве*, *Дунаве*, *Ће си да си*, *Ћувесије где сте да сте*, *Ћурђевка (ој, девојко, душо моја)*, *Заспала Света Недеља*, *Зелени се јагодо*, *Зеџ копа репу*, *И дођи лоло*, *Из Бању иде*, *Извор вода извираше*, *Изгледни Марче*, *Или грми*, *ил' се земља тресе*, *Имам кућу од илова пружа*, *Ја посејам лубенице*, *Ја прошетах*, *Један ми је билбил*, *мај*, *месеџ мај*, *Једна дара*, *друга дара (разбрајалица)*, *Јелено*, *ђевојко*, *Јесте ли видели мог сина Јанка*, *Јечам желе гужанке девојке*, *Још не свиће рујна зора*, *Кладило се момче и девојче*, *Ко спомена славе Божје*, *Ко ће рећи (разбрајалица)*, *Коло рудничких учитеља*, *Коловођо*, *дико наша*, *Крајишници где ћемо на прело*, *Крсти носим*, *Лепанка*, *Лепо ти је уранити*, *Лила*, *лила малка мома*, *Листај горо*, *цвјетај цвјете*, *Љули*, *љули*, *љушка*, *на Морави крушка*, *Моја диридика*, *На крај села жути кућа*, *На ливади чува Мара стотину оваца*, *На Ускрс сам се родила*, *Обреновачка коло*, *Ој*, *бадњаче*, *бадњаче*, *Ој*, *ђевојко јагње младо*, *Ој*, *за гором за зеленом*, *Ој*, *јабуко медена*, *Ој*, *јаворе*, *зелен боре*, *Ој*, *Корано*, *Ој*, *Мораво*, *Ој*, *невене*, *мој невен*, *Пастирче*, *Пјевај ми*, *пјевај соколе*, *Плетем*, *везем и чараше шарам*, *Поведи оро*, *Бојано*, *Повела је Јела*, *Под оном гором зеленом*, *Поранила девојчица*, *Поскакуша*, *Преподало мор тиленце*, *Престај*, *престај кишице*, *Разгранала грана јоргована*, *Ристос Васкрс*, *С оне стране Дунава*, *Санак снело једно дете мало*, *Састале се Сава и Морава*, *Све птичице зајевале*, *Свети Спаси*, *Седи Мара на камен студенцу*, *Седи мома на пенџеру*, *Ситна је киша падала*, *Стара власинка коло*, *Старац седи на ораху*, *Танко*, *Танко*, *Танкосава*, *Ти момо*, *ти девојко*, *Трескавица коло*, *Трчи*, *трчи*, *трчуљак (разбрајалица)*, *Ћај*, *Ћиро (Кад се Ћиро оженио)*, *У Ивана господара*, *У ливади*, *под јасеном*, *У лијепој гради Вишеграду*, *У Милице*, *Хвалио се жути лимун*

Наставним планом највећим делом такве препоручене, имају посебан значај у основношколској настави музичке културе којим се негује и развија љубав према сопственој културној баштини. Ове песме припадају настаријем слоју музичке традиције, јер су у народном животу одувек имале велики значај. Сваки важнији догађај у породици од рођења, крштења, свадбе, изражавао се песмом и игром. Исти је случај и са другим догађајима у друштву (рат, рад и сл.) као и у природи (суше, непогоде, годишња доба). У тим песмама, чији су мотиви различити преовлађују љубавни и свадбарски мотиви, као и породична осећања, а често и хумор које је народ користио као „оружје” за одбрану од јачег. Свака од ових народних умотворина, градила је вековима српску културну баштину, израз је народног бића, преносила се „с колена на колена”, тиме дограђивала и тако постала народна својина, коју треба брижљиво чувати. Она се чува тако што се обрзовањем преноси на нове генерације. Упознавање ученике са овим видом народног музичког стваралаштва, треба почети што раније, препоручује Јанковић, по могућности још у забавиштима и оно треба да обухвати сву школску омладину, од основне школе до универзитета. „Главни циљ је да се настава више веже за живот, земљу, народ и да се помоћу ње јачају и развијају естетска, социјална, национална и етичка осећања. Народна игра може бити моћно средство у остваривању ових задатака” (Јанковић, 1937, стр. 18). Упознавањем и извођењем традиционалних игара са певањем у настави музичке културе поред других васпитно-образовни циљеви развијању се национална и етичка осећања.

Претходна констатација може да се пренесе и за духовне песме, песме посвећене Богу, које је српски народ у свом дугогодишњем трајању стварао, као што су: *Божје мили, Божићу, наша радости, Господе, Божје мој, Исајија Србин – Алилуја, Помози нам Божје драги, Слава во вишњих Богу, Станковић Корнелије - Многаја лета, Тропар за Божић, Тропар Светом Сави, Хвала Богу на његову дару* (НП, 1995). У Програму се налазе и препоручене четири српске староградске песме *Ајде Като, ајде злато, Небо је тако ведро, Ти једина, мила моја, Што се боре мисли моје* К. Станковић. Наравно, песме из балканских ратова и Првог светског рата, које снажно развијају патриотску свест су веома битне за развој националног

(брзалица), *Хеј, салаши, Ча антино коло, Чија ли је тараба, Чобан тера овчице, Шано душо, Шестерац коло* (НП, 1995).

идентитета: *Војниково писмо*, *Завичају мили крају*, *Капетан Коча путује*, *Креће се лађа француска* и *Тамо далеко*. Хор, како за саме извођаче такође и за слушаоце преставља значајан фактор не само за развој музичке писмености, већ и националне свести. Наставни план предвиђа за рад хорова низ домаћих и страних аутора. Од домаћих композиција препоручују се педесет и три композиције.⁴⁶

Певање у хору за ученике има своје образовне али и васпитне циљеве. Образовни циљеви поред развијање слуха и ритма, ширење гласовних могућности огледају се и у томе што се ученици упознавају са делима из како сопствене тако и из светске баштине. Када дела, као што је у овом случају чине антологију српске музичке баштине, онда она значајно доприносе развоју националног идентитета ученика. Углавном је реч о обрадама познатих песама српских аутора као што су *Два акрепа* Ршумовића, а коју је Бабић Константин обрадио на комичан начин у *Балади о два акрепа*. Ту се налази и Златан Вауда, са две композиције о мравима и пахуљицама, Деспих са добовањем кише и друге обраде за хор како народних тако и познатих српских аутора. Посебно је значајна хорска обрада песме *Српски звуци* Исидора Бајића, патриотска песма из Војводине која тада још није била у саставу Србије.⁴⁷ Наставни програм за наставни предмет *Музичка култура* за осми разред препоручује да се настава, посебно рад хора укључи у музички живот средине у којој је школа лоцирана, како на музичким приредбама, тако и на разним такмичењима које се организују. Наравно, на тај начин се ствара симбиоза са заједницом ужом и широм и тиме развија национални идентитет.

⁴⁶ Правилник препоручује следеће ауторе и композиције: Анђелковић Радосав *Дафина*, Бабић Константин *Балада о два акрепа*, Бајић Исидор *Српски звуци*, Бајшански Милан *Ој, јаворе, зелен боре*, Бергамо Петар *Медо и мечићи*, Божић Муклине, Вауда Златан *Мрави и Пахуљице*, Вукдраговић Михаило *Младост*, Гајић Славко *Тужна муха*, Деспих Дејан *Киша*, *Огласи*, *Скице из зоо врта и Смејалица*, Драгутиновић Миливоје *Јабланови*, Ђорђевић Владан *Веће врана*, Илић Војислав *Воденица*, Јенко Даворин *Боже правде*, Јенко Даворин *Песме из Ђида*, Каплан Јосип *Жуна*, Коњовић Петар *Враголан*, Костић Војислав *Роса*, Логар Миховил *Орачи*, Маринковић Јосиф *Ђаци добре воље*, Љубимче *пролећа*, Милојевић Милоје *Ветар*, *Младост* и *Муха и комарац*, Мокрањац: *П руковет*, *Наранилу*, *Пазар живине*, *Приморски напјеви*, *Славска*, *Тебе појем*, *Химна Вуку*, *Хруковет* и *ХИ руковет*, Народне: *Не седи Џемо (Караклајић)* и *Разгранала грана јоргована*, Пачу Јован *Бранково коло*, Поповић Боривоје *Нанина успаванка*, Рајичић Станојло *Стари брест*, Симић Боривоје *Пошла ми мома на вода*, Скаловски Тодор *Македонска хумореска*, Станчић Божидар: *Ватре*, *Мали гроф у трамвају* и *Пред зору*, Тајчевић Марко *Додолске песме* и *I свита из Србије*, Херцигоња Никола *Коњиц вилењак*, Христић Стеван *У снегу*, Чолић Драгутин *Посластиچار сладокусац*, Шистек-Бабић *Ој, Србијо* (НП, 1995).

⁴⁷ Међу Војвођанима који су дали значајан допринос српској музичкој баштини у 19. века је и композитор Исидор Бајић. Кроз музику тог времена провлачили су се патриотска мисао и борбени звук.

У наставном предмету *Историја* у овом Правлнику учињене су одређене измене које се више тичу организације наставе, брисања појединих поглавља, смањивање броја часова, тако да се сада настава реализује са једним часом недељно. Рецимо у садржајима програма за V разред, у поглављу Стари век, у одељку Државе и друштво старог истока у тачки 1 Најстарији период Грчке историје, бришу се речи: епоха колонизације, настанак полиса, тако да сада гласи: Грчка култура, митологија и религија, књижевност и уметност. Такође, у овој тачки додаје се нови садржај: Државе старог истока, Стари Египат и Месопотамија, најстарије државе, привреда и друштво, а у одељку Стари Грци (НП, 1995). У садржају програма за VI разред, поглавље Средњи век, у одељку: Јужни Словени и њихови суседи у раном средњем веку бришу, а у одељку Европа у позном средњем веку додаје се ново поглавље: Постанак и развој средњовековних градова. Наставни план за VII разред Историје реализује са са два часа недељно и он се углавном односи на Нови веку поглављу: Нови век - Европа од краја XV до краја XVIII века. Садржај програма за VIII разред односи се на временско раздобље - Свет између првог и другог светског. (НП, 1995). За развој националне свести значајно је поглавље које се додаје, у одељку Југославија између два светска рата, а тиче се националне историје - Верске конфесије у Југославији и разлози подела и сукоба на верској основи, јер се ученици најпре упознају са својом, потом и другим вероисповестима, али и са верским разлозима сукоба у бившој Југославији. Изучавање ових садржаја пружа могућност да ученици продубљујући своја историјска знања, образовање општу културу и да могу боље разумети савремене процесе. Када је реч о садржају програма у њему се преплићу и наднационални и национални садржаји. Тако, најпре ученици имају прилику да се упознају са општим историјским приликама у свету тог времена, промене у привреди и друштву крајем XIX и почетком XX века, развој капитализма, радничког покрета и сл., а након тога следе садржаји које би могли означити као национални и они су посебно важни за развој националног идентитета.

У наставном предмету *Географија*, од осам примарних задатака која се постављају пред ученицима другог циклуса примарног образовања три имају посебно важан значај за формирање националне свести: стичу знање о процесу међусобне условљености природе, становништва и осталих фактора развоја друштва (природне одлике, величина државе, степен привредне развијености,

запошљавање, школовање и др.) и изграђују свест о потреби предузимања мера у области планирања породице и популационој политици; упознају основе географије своје отаџбине: природне средине, природних богатстава, привредних развоја и перспективе друштвеног и економског развоја и развијају љубав према својој отаџбини - Србији и Југославији као и спремност за чување и одбрану наше земље; - упознају односе наше земље са другим земљама и улогу коју има у савременом свету као средње развијена земља која се бори за мир, против санкција, ембарга и изолационизма и за равноправне односе међу народима и државама и демократизацију међународних односа (НП, 1995). Анализа наставних планова од петог до осмог разреда, показује да се у њима углавном изучавају географски појмови. За поље интерсовања ове докторске дисертације посебно је важан садржај за осми разред где се овај предмет зове *Географија Југославије*. Наставни садржаји које су предвиђене овим Наставним планом свакако да имају значај за развој и јачање националног идентитета јер упознавањем са областима и пределима који чине простор тадашње Југославије, јача се и љубав према самој домовини. Такође, у овом предмету налази се поглавље Становништво и насеља, у коме се детаљније опет говори о популационој политици, али и националном саставу становништва: народи и националне мањине и њихов географски размештај. Миграције становништва: правци кретања, узроци и последице. Још два поглавља из овог предмета могу имати значај за развој патриотизма (локалног) и националног идентитета, то су: Национални састав становништва: народи и националне мањине и њихов географски размештај; миграције становништва: правци кретања, узроци и последице; структура становништва: подела, старосна, према активности, занимању и образовању и Српске земље ван граница Србије: Република Српска Крајина: простирање, природне одлике, становништво и насеља, одлике привреде, главне регије и њихови центри и значај. Република Српска: простирање, природне одлике, становништво и насеља, одлике привреде, главне регије (Босанска Крајина, Источна Херцеговина, Романија, Мајевица и Семберија) и значај (НП, 1995). Упознавање ученика са садржајима везаним за становништво и насеља, посебно са проблемима који се јављају у вези са овим питањем, смањивање и депоулације становништва на овим просторима, може бити значајан чинилац у борби против ове негативне појаве.

Нови Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања усвојен је 1996. године. У њему се поред одређених промена везаних за број часова (смањење броја) наставе по предметима врше и одређене измене у садржајима по предметима. Тако се из садржаја Књижевност за пети разред бришу дела: Чарлс Дикенс *Оливер Твист* (одломак), Драгутин Тадијановић *Висока жута жита*, Стеван Сремац *Чича Јордан*, Видео Подгорец *Бело Циганче* (први део). За шести разред Меша Селимовић - *Скелеџија*, Милан Дединац *Ђурђевска песма*, Ференц Молнар *Дечаџи Павлове улице*, за седми Иван Цанкар *Приповетке и цртице* (избор), Мирко Петровић *Свирач у дворишту* и за осми Ратко Петровић *Африка* (одломак), Кочо Рацин *Ленка*, Владан Десница *Посјета*, Исак Самоковлија *Носач Самуел* (НП, 1996). Правилник који је усвоје 1996. године уређује и садржај наставног предмета *Историја*, где се најпре као општи задаци истичу: савладају битне садржаје о друштвено-економском, политичком и културном развоју српског народа и народности као саставног дела света, од најстаријих времена до данас: на садржајима опште историје и историје народа и народности СР Југославије, усвоје знања о развоју људског друштва и развијају историјску свест и историјско мишљење; негује патриотско осећање на слободарским традицијама српског и осталих југословенских народа васпитавајући се у духу међусобног уважавања; схвате значај независности и интегритета Србије и Југославије као заједнице равноправних народа и народности (НП, 1996). Неговање патриотских осећања на слободарским традицијама српског и осталих југословенских народа, наставна јединица која се предвиђа овим Наставним планом, посебно је важна за формирање и развој националног идентитета код ученика. По разредима се примећује одређени континуитет јер се са петим разредом креће од поделе прошлости на стари, средњи и нови век. Дакле, садржај обухвата период од Праисторије и каменог доба а завршава се са Римским добом. Садржај шестог разреда усмерен је на Средњи век. Из овог садржаја предвиђен Наставним планом за шести разред, када је реч о националном идентитету посебно је значајна област: специфичности развитка српског народа, осталих словенских народа и њихових суседа у средњем веку; основне карактеристике феудалне државе и њене различите облике у појединим фазама друштвеног развитка; особености развитка феудалне државе код Срба, других Јужних Словена и њихових суседа; улога религије у средњем веку; опште одлике средњовековне културе; опште одлике

друштвених сукоба у феудализму: јереси, сељачки устанци; одлике натуралне производње у феудализму; основне историјске и социолошке појмове везане за средњовековно друштво у Европи, код Срба и њихових суседа (НП, 1996). Из садржаја опет издвајамо поглавље са изразито националним обележјем Срби, остали Јужни Словени и њихови суседи у раном средњем веку, Словени и њихово насељавање Балканског полуострва, живот старих Словена у прапостојбини, узроци и правци сеобе, насељавање Балканског полуострва, почеци друштвеног раслојавања. Јужни Словени према суседима: односи према суседима (Авари, Франци и Византинци), односи према староседеоцима, формирање племенских савеза, насељавање Бугара и Мађара и настанак њихових држава. Срби од VII до XII века, Срби између Византије и Бугарске, обнова и јачање Србије у доба кнеза Часлава, осамостаљивање и успон Дукље, осамостаљивање Босне и Рашке. Покрштавање Срба и других Јужних Словена и њихова рана култура: зачеци христијанизације из разних верских центара, значај акције Ћирила и Методија и њихових ученика, почеци писмености, језици књижевних текстова, карактер ране средњовековне културе код Срба и других Јужних Словена (НП, 1996).

Поглавље *Српски народ и његови суседи у позном средњем веку*, посебно се издваја својом важношћу за развој националног идентитета код ученика. Наставни план за ову област предвиђа следеће садржаје: Србија од средине XII и почетком XIII века, борба за осамостаљивање државе (Немања), проглашење Краљевине (Првовенчани), осамостаљивање цркве (живот и делатност Саве Немањића), успон српске државе у XIII и почетком XIV века - привредни развој (Урош I), ширење византијских територија (Милутин), Стефан Дечански и битка код Велбужда. Српско царство - Душанова освајања, проглашење царства и патријаршије, доношење Законика и његов историјски значај као кодекса српског средњовековног права. Крај српског царства - слабљење царства за владавине Уроша, формирање територије обласних господара и њихови сукоби. Угарска држава, Срби и други Јужни Словени: формирање држава, етнички односи, феудално уређење и ширење. Постанак и развој босанске средњовековне државе:- борба са Угарском, босанска црква, успон и проглашење краљевства. Дубровник у средњем веку - град - република, однос према суседима, привреда (трговина и занатство), друштвено и државно уређење, значај Дубровника у привредном и културном животу српских земаља. Бугари, Албанци, Влашка и Молдавија у средњем веку: стварање држава,

односи према Србима и осталим Јужним Словенима. Привреда српских земаља у доба развијеног феудализма: феудални карактер привреде - пољопривреда, рударство, градска привреда - занатство и трговина, разлике у степену развијености појединих области. Државно и друштвено уређење српских земаља у доба развијеног феудализма: властела и зависни сељаци, грађани, државно уређење (владар, сабори, локална управа), црква у феудалном друштву (НП, 1996).

Историја, па самим тим и настава историје подложна је променама, у зависности од политичких прилика, од промена у самој науци, од промена у погледу презентације резултата до којих се дошло, у схватању периодизације историје, у погледу тога шта је национално, а шта није и сл. Без обзира што не постоји општа сагласност око историје Срба и Словена, о њиховим почецима на Балкану, несумњиво је да је период средњег века од посебног значаја за историју Срба а самим тим и за национални идентитет Срба. То је период када је стварана српска државност, заокружена и територијално и духовно и када је доживела велики узлет. Посебно је важно да ученици стичу знања о том успону, ширењу територија, о феудалном уређењу, без претходног ропства, о односима са суседима, о привреди тога доба и сл., како би развијали своја знања о вековној историји Србије и тиме били поносни на своје предке, чиме се снажно развија љубав према националној прошлости и развија национални идентитет.

И на крају, из овог Наставног програма издваја се још један део који се може означити као посебно важан за формирање националног идентитета. Реч је о поглављу *Средњовековна култура код Срба*. Дакле, садржаји који најнепосредније развијају националну свест. У Програму се налазе следећи садржаји: књижевност (језик књижевних састава, књижевне врсте) правни споменици, уметност (архитектура, вајарство и сликарство). Српске земље у доба Османлијских освајања. Турци Османлије и њихова прва освајања на Балкану: друштвено и државно уређење Османлијске државе, расуло Византије и немоћ Србије и Бугарске, битка на Марици. Моравска Србија и њена улога у борби против Турака Османлија: Лазар Хребелановић и његова улога у организацији антитурског савеза, бој на Косову, последице Косовског боја, косовска легенда. Српска деспотовина: кнез и деспот Стеван Лазаревић, односи према Османлијској царевини и Угарској, Ђурађ Бранковић и слабљење деспотовине, пад деспотовине. Ту се налазе и текстови који се баве питањима везаних за Босну и Херцеговину, као и Сеобе Срба у XIV и XV

веку у Угарску у току Османлијских освајања, положај Срба у Угарској (НП, 1996). Ретки су народи који су успели да опстану у тако тешким условима, у вековном ропству без државе. Опстали су захваљујући свом сећању, зато је и толико важно да ученици упознају и усвајају културу коју су стварали њихови преци и тиме гаје културу сећања, темељ националног идентитета.

Историја за седми разред такође садржи значајне националне садржаје јер је он усмерен на период Новог века, а из садржаја који је предвиђен Наставним планом, посебно се могу издвојити следећи садржаји: особености развитка српског народа и њихових суседа у периоду позног феудализма и индустријског капитализма; суштину, облике, битне процесе и кључне догађаје из борбе наших народа и народности за национално ослобођење и развој и особености социјалистичког и радничког покрета код Срба (НП, 1996).⁴⁸ Средњи век у историјском трајању Срба заузима посебно место. То је период, по некима и „златног доба” српске државности када је најпре под вођством Немањића српска држава доживала један од својих највећих узлета и заузимала значајно место у европској историји. Такође, то је и период страдања и вековног ропства под турским освајањем. Стога, су ови садржаји посебно идентитески важни и наравно да су за формирање националног идентитета код ученика значајани. Не умањујући важност других садржаја из овог периода, посебно важан део који је предвиђен овим Наставним планом јесте улога и значај Пећке патријаршије за духовно јединство

⁴⁸ Програм предвиђа следеће области: Српски народ и његови суседи под страном влашћу од XVI до краја XVIII века - Османлијско друштво и држава од XVI до краја XVIII века: особености феудалних односа, државно уређење, престанак освајања и почетак слабљења државе; исламизација покорених народа. Положај покореног балканског становништва у Османлијском царству: сеобе Срба у Угарској - деспоти и борба против Турака, социјална, национална и верска поробољеност, положај самоуправе у појединим крајевима. Пећка патријаршија и њена улога у историји српског народа: однос Порте према хришћанској цркви, обнова Пећке патријаршије и њена верска, просветна и национална делатност. Укидање патријаршије. Облици отпора балканских народа османлијској власти: хајдуци и ускоци, устанци, учешће српског и других балканских народа у ратовима хришћанских сила против османлијске државе. Сеобе у другој половини XVI и првој половини XVII века. Продор Турака од XVI - XVIII века у Угарску и Хабзбуршку монархију; последица турских освајања. Војна крајина и положај Срба у Угарској и Хабзбуршкој монархији (Славонији, Далмацији и цивилној Хрватској). Дубровник и млетачка Далмација од XVI до XVIII века: успон Дубровника у XVI и узроци слабљења у XVII и XVIII веку, млетачка управа у Далмацији, ренесансна култура у Дубровнику и Далмацији. Срби у Хрватској од краја XVII до краја XVIII века: ослобођење Угарске од османлијске власти, прва и друга сеоба Срба и њихов положај у Хабзбуршкој Монархији, Аутономија Карловачке митрополије и њена улога у историји српског народа, насељавање осталих народа на подручју Јужне Угарске и последице колонизације. Развој грађанске културе код Срба у јужној Угарској. Историјски значај делатности Доситеја Обрадовића (НП, 1996)

Срба и чување индетитета Срба у њиховом вековном трајању, посебно у периоду када је Србија била окупирана од стране Османлија.

Потом следи поглавље *Свет крајем XVIII и у првој половини XIX века*, које се односи на друштвене прилике у западној Европи крајем XVIII века. Након овог поглавља, које дакле, има интеркултурални значај за ученике, следи поново поглавље са изразито националним обележјима.⁴⁹ Реч је периоду када се јављају национални покрети српског народа за ослобођење почетком деветнаестог века. Значај овог поглавља за развој националне свести огледа се и у томе што ученици треба да знају да су Срби један од ретких народа у Европи у то време који су успевали да у највећој мери самостално подижу устанке за своје национално ослобођење. Овде је реч о периоду који почиње Првим српским устанком (1804), па до прве половине деветнаестог века. На крају налази се поглавље Револуција 1848/49. године у Европи код Срба и њихових суседа, које у себи садржи и област Војводина у 1848/49. години: положај Срба у Угарској уочи револуције, мајска скупштина и проглашење Војводине, борбе у току 1848/49. и помоћ добровољаца из Србије. Народности Војводине у револуцији (ПНУ, 1996). Упознавање ученика са овом револуцијом којом је враћена Војводина у састав Србије, такође има важан идентитетски значај. Посебно у временима ојачаног сепаратизма и атошовинизма, свакако ученици треба да се на прави начин упознавају са историјским чињеницама како би развијали праву националну свест. Садржај програма Историје за осми разред у овом Правилнику усмерен је на период од средине XIX века до

⁴⁹ Национални покрети српског народа и његових суседа у првој половини XIX века. Ту су обухваћена следеће области: Први српски устанак 1804-1813: прилике у Османлијском царству крајем XVIII и у првој половини XIX века; погоршање положаја раје, реформе у Београдском пашалуку крајем XVIII века, дахијска управа, буна против дахија, прерастање устанка у ослободилачку борбу за збацивање османлијске феудалне власти, ток устанка до краја 1806. године (Мишар, Делиград) – устаничке борбе (1807-1812) и руско-српска војна сарадња, организација устаничке власти и сукоби Карађорђа и старешина, Букурешки мир и слом устанка, значај устанка и његов карактер. Други српски устанак и развитак српске државе (1815-1858): ток Другог српског устанка и његова особеност, споразум Милош - Марашлија, борба за стварање државе. Милошев апсолутизам, економске и друштвене промене у Србији у првој половини XIX века, уставобранитељски режим, историјски значај делатности Вука Караџића. Развитак црногорске државе: племенска структура као сметња развоју државе, раслојавање друштва и улога Цетињске митрополије, Црна Гора и велике силе, рад Петра I и Петра II и кнеза Данила на учвршћивању државне власти. Босна и Херцеговина под турском влашћу крајем XVIII и првој половини XIX века: друштвени односи, верска и етничка подељеност, отпор муслиманских феудалаца реформама Порте, сељачки устанци и почети националног буђења народа. Срби у Угарској и Хабзбуршкој монархији у првој половини XIX века: економски и друштвени положај у војној граници и жупанијама; верско-просветна аутономија; културни развој - школство и Матица српска; улога Срба у Угарској у развоју српске националне културе (НП, 1996).

Првог светског рата и Октобарске револуције у Русији до период Другог Светског рата и битне чињенице развоја СФРЈ у послератном периоду. Јасно, је дакле, да је и овај период и садржаји који се налазе у наставном плану за овај период, од несумњиве важности за развој националне свести и националног идентитета. То је период два светска рата када је Србија, а потом и у саставу Југославије поднела огромне жртве у борби за слободу и у борби против фашизма. Кад је реч о садржају он је углавном исти који је препоручен и у Наставном плану из 1992, те се овом приликом неће наводити. У наредној 1997. години усвојен је нов Правилник о допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. У првом за VII и VIII разред код изборних предмета уведен је и наставни предмет *Домаћинство*. И овај изборни наставни предмет може имати потенцијално значај за развој националне свести, јер се поред других садржаја налазе и области: прикупљање етнолошке грађе и израда јеловника са старим јелима из краја где се налази школа; карактеристична аутохтона празнична и обредна јела локалитета; Организација манифестација где ће се припремати та стара, скоро заборављена јела ради очувања традиције и уопште народне баштине (НП, 1997).

Констатација која је изречена за први циклус примарног образовања о садржајима са националним обележјима у образовним програмима важи и за други циклус. Анализа садржаја који се налазе у наставним предметима, за други циклус примарног образовања, показује да доминирају садржаји који имају наглашена национална обележја. Највећим делом реч је о садржајима који су везани за српски културни простор, за српску културну баштину и који за ученике имају велики значај за формирање националног идентитета. Дакле, без обзира што се у идеолошком контексту, у коме се стварају претпоставке за нову идеологију која се наметала земљама у транзицији, у образовном систему у новонасталој држави, најпре Савезне Републике Југославије, потом Државне заједнице Србије и Црне Горе, највећим делом доминирају садржаји који доприносе формирању и јачању националног идентитета.

3. НЕОЛИБЕРАЛНЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА У РЕФОРМАМА ОБРАЗОВАЊА 2000-2006

3.1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА

Други период, који је предмет анализе у овом раду, обухвата временски период од 2000. године, када је дошло до промене политичке власти у Србији, који је трајао до 2006. године, када долази до разлаза Србије и Црне Горе. О догађајима који су се десили у Србији, када су започеле тзв. револуционарне промене постоје различита виђења.⁵⁰ За једне је то „демократска револуција” за друге државни удар. Оно што се са сигурношћу може закључити јесте да, након тог догађаја, долази до промена у Србији које су имале утицаја на све сфере друштвеног живота. Политичке снаге и групације крајем XX века, на таласу либералне идеологије и „борбе за демократију”, октобра 2000. године преузеле су власт и започеле радикалне промене у свим областима друштвеног живота па и у образовању. Идеолошку платформу уједињене опозиције – ДОС, коју је понудила пред изборе грађанима (19. августа 1999) одржаним септембра 1999. године, израдила је тада Невладина организација Г17 плус, која је урадила документ под називом *Програм економских и уставно-правних реформи*. Осамнаест странака и коалиција унутар Демократске опозиције Србије прихватило је програм као своју изборну платформу. То је учинио и председнички кандидат ДОС-а Војислав Коштуница. У документу, како се истиче који се „потписује с пуном одговорношћу”, ДОС се обавезује да ће обновити поверење грађана у државу, искоренити корупцију у управним органима и јавним установама и кренути у свеобухватне реформе са циљем поновног заузимања равноправног места Србије у заједници европских држава. У Програму посебно се потенцира да:

⁵⁰ У раду *Распад Југославије* указује се на мноштво разлога који су допринели нестанку ове државе (економска криза, национализам, културне разлике југословенских народа и друге), али се и истиче да су политичке елите биле главни актери па „свака анализа тог процеса мора бити фокусирана на њих, на њихова стремљења и дјеловања“ (Станковић, Пејновић, 2010, стр. 601). Станковић, Пејновић, Весна, *Распад Југославије, политичке елите, национализам*, Теме, 2010, vol. 34, бр. 2, стр. 601-618.

„Држава не сме више да буде заштитник нерадника и криминалаца и параван за лично богаћење државних и партијских функционера. Уместо тога, изградићемо државу која ће штитити сиромашне и давати снажан подстрек онима који стварају и кадри су да иницирају предузетничке подухвате, инвестирају, штеде, уче и успешно развијају нашу домовину” (ДОС, 1999).

Такође, како се у Програму истиче ДОС ће већ првог дана заседања новоизабране Скупштине изгласати десет аката у циљу враћања поверења народа у државу и њене органе.⁵¹ Даље, у Програму се истиче да ће ДОС донети Пакет реформских економских закона којима ће се омогућити реформа монетарног система и почетак реформе фискалног система, затим изменити постојећи закон о приватизацији. Донеће се нови закон о социјалном старању и помоћи сиромашнима, измениће се закон о спољној трговини, чиме ће се омогућити знатно смањење и уједначавање царина. Предложиће се Анти-корупцијски закон којим ће бити уведене драконске казне за све злоупотребе и малверзације са државним, друштвеним и приватним новцем и имовином. Када је реч о образовању, у овом Програму помиње се само Закон о Универзитету, где се истиче да ће се посебном

⁵¹ „Прво, усвојићемо декларацију о хитним припремама за доношење новог Устава, ради отклањања постојећег уставног хаоса... Друго, донећемо резолуцију којом се укида садашња економска и политичка блокада Црне Горе, а највиши државни органи обавезују да одмах отпочну разговоре са легитимно изабраним руководством Црне Горе о карактеру и функцијама будуће државне заједнице Србије и Црне Горе...Треће, обавезаћемо будућу Владу да одмах поднесе програм конкретних мера Савету безбедности УН-а којим би се омогућила доследна примена Резолуције 1244 о Косову, очувао територијални интегритет и суверенитет Србије, гарантовала права на миран и сигуран живот свим становницима Косова и подстакла његова интеграција у нове демократске институције земље...Четврто, донећемо закон којим ћемо смањити број министарстава барем за једну трећину, укинути сва министарска места "без портфеља" и ограничити број потпредседничких места на највише три...Пето, донећемо закон којим се свим посланицима и члановима Владе забрањује гомилање функција током трајања мандата.... Шесто, изгласаћемо резолуцију којом ће се нова Влада обавезати да у року од сто дана стави на увид надлежним скупштинским одборима све тајне полицијске досијее прикупљене о грађанима без њиховог знања...Седмо, усвојићемо скупштинску резолуцију којом ће сви чланови Владе и народни посланици бити обавезани да објаве детаљан преглед свог имовинског стања и имовинског стања чланова најуже породице на дан ступања на дужност, као и на дан напуштања дужности...Осмо, донећемо резолуцију којом се од Народне скупштине Републике Србије захтева да одмах обустави примену оних закона који производе огромну друштвену штету Србији и њеним грађанима; да стави ван снаге садашње законе о информисању и о универзитету, а уместо њих прогласи важећим претходне законе до доношења нових; да укине закон о “одузимању необрађеног земљишта сељацима” и закон о “председничким привилегијама”; да обустави примену садашњег закона о приватизацији до доношења одговарајућих измена по хитном поступку. Истовремено, одмах ће бити укинута такса за излазак из земље...Девето, одабраћемо једну реномирану, независну ревизорску кућу која ће бити задужена да изврши ревизију буџета и обави темељан преглед финансијског пословања Скупштине и Владе током претходних мандата и да податке о евентуалним ненаменским издацима, злоупотребама, малверзацијама и прекомерним трошењима учини јавним...Десето, Скупштина ће формирати независну комисију експерата која ће преиспитати и обнародовати све релевантне документе и аудио-видео записе које је садашња власт држала у тајности, а односе се на вођење унутрашње и спољне политике Србије и Југославије у периоду 1987–2000. године, као и садржај свих разговора и преговора високих државних функционера који су предодредили судбину нације у овом раздобљу“ (ДОС, 1999).

резолуцијом захтевати од Народне скупштине Републике Србије доношење новог закона о универзитету. Универзитет ће добити пуну аутономију и поново постати институција од пресудног значаја за развој Србије.

Анализа идејне платформе овог документа који је понуђен грађанима, показује да је она „експертски” урађена, у смислу да су се у њој нашла сва она очекивања које грађани једне државе, па и Србије, очекују у једној уређеној демократски организованој држави. Од владавине права, непартијског запошљавања, експертско управљање друштвеним установама и предузећима, смањење сиромаштва, праведна приватизација, борба против корупције и гомилања функција и сл. Међутим када се након извесне временске дистанце, анализирају остварени резултати, они јасно показују највећим делом супротне трендове. Несумњиво је да се након 2000. године и промена које су се десиле, после смене једне и успостављења друге власти, друштвени контекст у Србији у свим сферама друштвеног живота радикално се мења. Најпре, напушта се тренд опрезне и постепене трансформације и креће у радикалне брзе и свеобухватне промене које су медијском пропагандом представљане као спас Србије. Остварени резултати тих реформи нису довели до жељених резултата и нису оправдали очекивања већине грађана Србије, јер су се друштвене неједнакости продубљивале, а запошљавање је све више постајало „надлежност” политичких партија. Ако је блокирана трансформација била карактеристика првог периода од 1990 до 2000. године, одблокирана трансформација требало је да краси овај други период. Међутим, уместо убрзаног препорода и развоја, трендови у развоју српског друштва и даље су показивали негативне трендове. „Налази, (ре)стратификацијских истраживања, показују да се у овом периоду бележи даља социјална диференцијација, која се шири кроз читаву друштвену пирамиду” (Lazić i Cvejić, 2004). Све области друштвеног живота показивали су негативне трендове. Основна карактеристика овог периода је убрзана деиндустријализација која је даље повећавала незапосленост грађана. Нелегална приватизација, односно продаја друштвених предузећа по ниским ценама, такође је обележила овај период. Привидно је дошло до пораста реалних зарада и животног стандарда. Међутим, тај привидни пораст није био праведан већ је довео до повећања социјалних разлика, па се јасно може поставити питање ко је у таквим околностима на добитку а ко на губитку? Оцену

друштвеног стања у Србији након „демократске револуције” проф. емиритус Љубиша Митровић, започиње питањем: Шта је обећано а шта реализовано? и каже:

„После 5. октобра, нове неолибералне јуноше и професионални реформатори, обећали су: имиџ Србије више неће бити шљивовица – већ нове технологије (З. Ђинђић, премијерски интервју у НИН-у!). Нажалост, биланс петнаестогодишњих токова/домета „транзиције без социјалне одговорности” показује да Србија није остварила тај искорак. Уместо освајања и ширења нових технологија, Србија је на фону неолибералне стратегије имитативне и зависне модернизације коју су њене елите некритички прихватиле од Запада, пре свега под диктатом ММФ-а и Светске банке, довела до радикалне деструкције: не само до тада владајућег начина производње и управљања, већ и урушавање тековина индустријализације, као и периферизацију привреде и друштва и десуверенизацију државе (2019, стр. 231).

Наравно аутор не константује само чињенично стање, већ трага и за узроцима зашто се то дешава и њих проналази у погрешној неолибералној стратегији друштвеног развоја која је Србију одвела у „периферни капитализам”.

„Као примери такве разорне стратегије управљања и субразвоја експериментално се могу узети Ниш и Крагујевац, који су некад били узор градови модернизације Србије, а данас су пример умирућих градова, који су доживели радикалну деиндустријализацију, привредно разарање и културну маргинализацију. Некад градови носиоци развоја, а сада су споменици транзиционе Хирошиме, разарања и губитништва. Ниш се од града електронике претворио у град коме је бренд - бурек. И то је та медијска и демагошка „олалија” о модернизацији Србије, без модерне. Да није нишког Универзитета и „Филмских сусрета” - Ниш би утонуо у оријенталну летаргију и културно-цивилизацијски сумрак (Исто, стр. 236).

О транзицији у Србији након 2000. године написано је велики број студија, које је посебно систематски анализирао Вера Вратуша. Аутор наводи различите ставове о оцени транзиције у Србији, које се међусобно разликују, али је заједничко да се већина аутора слаже да је реч о распродаји природног и друштвено створеног богатства земље по ниским ценама, а за корумпирајуће провизије на приватним рачунима. Вера Вратуша то поткрепљује истраживањем које је спроведено у Србији. Са оценом о превасходно компрадорском карактеру нове/старе владајуће класе у Србији сложила се релативна већина испитаника у анкети 2010. године која је оценила да је приватизација у Србији „чиста пљачка” (44%) и да Србијом владају криминалци (23%), власници великих предузећа (18%), политичке странке (14%), представници међународне заједнице (12%), док је само 18% испитаника одговорило да Србијом владају влада, скупштина и председник, а 15% испитаника није знало одговор на ово питање (Вратуша, 2012, стр. 235).

Смена на власти у Србији 2000. године, довела је и до радикалног заокрета који се огледа у томе да се се преко наглашеног форсирања јавних радова за обнову земље од бомбардовања у претходном периоду прелази на шок терапију монетарне стабилизације, либерализације, принудне приватизације по сваку цену, а све по

препукама ММФ. Што је довело до наглог пада ланчаног индекса индустријске производње 2001. и стагнацију све до 2004. године. Грађани Србије нису имали, и поред силних обећања, много разумевања за овакву стратегију. У истраживањима Института за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду из 2003. и 2007. године апсолутна већина испитаника репрезентативног узорка изјашњавала се против приватизације, нарочито великих инфраструктурних система и предузећа јавних услуга. Приватизација у Србији, која је снажно промовисана од стране коалиције ДОС, је у том тренутку била нелегална, јер није била гарантована Уставом, све до усвајања новог Устава који је тек 2006. године потпуно легализовао приватизацију. Дакле, након великих очекивања у стварности, уместо до „деблокирања трансформације”, дошло је до чврстог савеза између врха крупног капитала, врха тајних служби, врха криминала и врха ДОС-а.

Разумевање друштвено-историјског и идеолошког контекста образовних реформи у Србији у посматраном периоду, подразумева најпре полазну претпоставку да се она остварује у условима ширег контекста која подразумева да се у временима глобализације и „умреженог друштва” ниједна реформа образовања, поготово у земљама транзиције, не може посматрати изван контекста глобализације, јер „неолиберални глобализам (...) диктира правац и темпо реформи образовања у свету” (Митровић, 2009). Нова доминатна идеологија која се наметала водила је и ка промени друштвеног циља образовања, који се од „квалитативно елитистичког” све више кретао ка „класно елитистичком” моделу образовања, о чему је посебно писао Слободан Антонић.

„Образовање се трансформише од система који, између осталог, производи одговорну националну елиту, као и модернизацијски квалификовану вишу средњу и средњу класу, у систем обуке и социјализације „помоћног становништва” у оквиру светскосистемске поделе рада (реч је о становништву које обавља само рутинске, полуквалификоване и услужне послове). Главни домаћи актер такве реформе образовања у Србији је овдашња компрадурска интелигенција” (2011, стр. 5).

Такође, у реформама образовања које се спроводе у овом периоду јасно се може уочити парадокс. Са једне стране приметно је да из Србије одлази велики број образованих младих људи који су изузетно цењени као стручњаци у западним земљама где одлазе, а са друге стране неразумљиве су тврдње реформатора да наш образовни систем није добар. На ову чињеницу аргументовано се указује у књизи

Бела књига о реформама школства, коју су приредили Драган Матијевић и Данило Беодрански. У њој се између осталог каже:

„Ми смо талентован народ. Само у Београду тренутно има око 50 младих генијалаца, талената за математику, физику и информатику. Имамо и добар систем образовања тих талената, јер они, без надарености да уче и раде, не могу да напредују. Њих уче 32 доктора и магистра природних наука у нашим кабинетима, који су чак боље опремљени од кабинета у енглеским колеџима. То је дало изванредне резултате. У историји српских средњих школа Математичка гимназија у Београду заузима важно место. За 37 година постојања освојила је око 300 међународних награда из математике, физике и информатике (2006, стр. 83).

Једна од идеолошких карактеристика овог периода, која је изазвала опречне реакције, јесте изједначавање права два антифашистичка покрета. Познато је да је након Другог светског рата антифашистички покрет важио само за припаднике партизанских јединица, док је четнички покрет проглашен за непријатељски и за сарадника окупатора. Народна скупштина Републике Србије 2004. године доноси одлуку којом се право на антифашистичку борбу додељује и четничком покрету. Наравно, ова одлука са једне стране произвела је и историјски ревизионизам, јер је до тада, барем званично, у уџбеницима важила другачија верзија историје. Са друге стране, различити издавачи су различито тумачили ову нову историјску „истину” и тиме „врућ кромпир” пребацили на наставнике.

Када је реч о извођачима реформе образовања у овом периоду, не постоји дилема да у највећој мери су је чинили просветари-активисти невладиних организација. Посебно се у томе истицала Тинде Ковач Церовић. Кренула је радикална реформа на свим пољима. Школа је названа „школигрицом”, уз образложење да деца у учионици треба да седе у круг јер ако седе „у потиљак” почињу да мрзе професора, и да је дошло време учења претвореног у чисту забаву. Уведен је енглески од првог разреда основне, као и нови, предмети типа „руке у тесту”, а укинута је оцењивање у првом разреду основне школе. Истраживање, које је Младен Лазић спровео међу српским НВО, 2004, показало је да се оне у 84,4 посто случајева финансирају из страних фондова (Лазић, 2005, стр. 78). Механизам уплива транснационалних структура на реформу српског школства најбоље се може сагледати преко утицаја Светске банке. Идеолози просветне реформе 2001-2004. у својим публикацијама су отворено наглашавали да су „ослонац у стварању стратегије реформе,,, између осталог, чиниле и анализе Светске банке о стању у српском школству (Ковач-Церовић и др., 2004, стр. 26). Наравно, кључно питање које се може поставити гласи: какве везе има Светска банка са реформом српског

школства? Свакако одговор је комплексан али је јасно да се разлог крије и у интересима транснационалних институција у светском финансијском поретку. Дакле, може се закључити, а на то указује и Милан Узелац, који сматра да „Ова „негативна револуција” посебно тешко може да погоди Србију, за коју је „удар на систем образовања (...) најтежи удар, јер он, под маском приближавања Европи, руши и последње позитивне елементе досадашњег вишедеценијски разрађиваног система образовања” (Узелац, 2009, стр. 123).

Анализа идеолошког контекста реформи образовања које су уследиле након октобарског преврата јасно показује две полазне опште идеолошке претпоставке које су красиле образовне реформе у овом периоду:

Прво: тврдње реформатора да претходни образовни систем није био добар;

Друго: да српско друштво само није довољно способно да спроведе реформе образовања и стога је потребна помоћ из иностранства.

Најпре, како би се оправдале радикалне реформе, било је потребно, да се образовно наслеђе у Србији прикаже као потпуни промашај и као нешто што треба одбацити и кренути изнова. Потврда ове констатације, може се видети између осталог и у прогласу који је упутила Влада Републике Србије (Проглас Министарства просвете, Политика, 12. Март 2001) професорима, ђацима и родитељима. У прогласу се најпре тврди да је претходна власт „довела земљу на саму ивицу пропасти, а просвету на најниже гране”. Тврдило се, такође, да је школство „потпуно уништено, а деци повређено једно од основних права — право на школовање и образовање”. Слично саопштење налази се и на сајту Министарства просвете: „Систем образовања у Србији остављен је без механизма за опоравак и развој”. Наравно, да је оваква идеолошка констатација упитна, јер и поред санкција, бомбардовања и велике инфлације, образовни систем је функционисао и није било уништен како се тврдило. Још једно саопштење из тог периода јасно потврђује претходну тезу. У интервјуу датом „Недељном телеграфу” 14. маја 2003, министар просвете тврдио је:

„Да би Србија, после деценије и по, наставила нормално да дише, потребно је најпре изнова успоставити елементарни систем вредности. Да би се то, опет, постигло, неопходно је спровести реформу образовања и, после дуге паузе, створити једну генерацију којој глава неће служити само као полигон за фризерска достигнућа или средство за планирање пљачки и сличних сналажења” (Кнежевић, 2003).

Друго, нова власт снажно је промовисала идеју да је Србији потребна помоћ са стране. Србија сама није довољно способна, те стога реформе образовања треба спровести у складу са европским стандардима и уз њихову помоћ. Наравно, како су реформе финасиране и иностраним донацијама и кредитима, јасно су се видели и страни утицаји у самим реформама. У књизи *Квалитетно образовање за све – изазови реформе образовања у Србији*, (2004, стр. 165.) наводи се списак установа које су узеле учешће у реформи српског образовања – Светска банка, UNICEF, Фонд за отворено друштво, Финска, UNESCO, Савет Европе, CIDA, Канада, SDC, Швајцарска, програм „CARDS” Twinning Proјekat (Влада Аустрије). Оно што се јасно може приметити, када се посматрају реформе образовања у овом периоду, јесте да ту није реч о неком спонтаном процесу већ о пројекту. Да није реч о процесу који подразумева спонтаност, већ о пројекту који означава дуг, континуирани, споља организован са наметнутим циљевима, указује и Аврамовић који ову појаву с правом повезује са залагањем овдашњег Хелсиншког одбора за људска права у вези са потребом „денацификације Србије”.

„Било је потребно на Србију и Србе свалити сву кривицу за збивања деведесетих година XX века и истовремено радити на замени дотадашње друштвене елите новом, с другачијом свешћу, а за то је основно оруђе – школа. У изградњи таквог, новог, „денацификованог” грађанског друштва, „образовању (и медијима) припада кључна улога” (Аврамовић, 2004, стр. 185).

Протагонисти овог догађаја, апсолутно су били убеђени да је да демократија, рушењем диктаторске власти, тог дана рођена у Србији. Међутим, оно што је приметно, а што је било јако штетно по национални интерес, јесте да су српске елите, у комуникацији са Међународном заједницом после две хиљаде године, олако прихватале српску кривицу не само насупрот националном интересу већ и насупрот истини.⁵² Форсирање западног модела капитализма у Републици Србији довешће до крупних друштвених промена, самим тим и образовних. На овом примеру потврђује се претпоставка да је образовање инструмент друштва и државе. Дакле, од 2000. године српско друштво структурира се по моделу Запада а образовање следи европске стандарде. Утилитарне вредности основна су вредносна оријентација у грађанско-капиталистичком друштву, и у том смислу нова власт која

⁵² На ову чињеницу скреће пажњу Дајана Џонстон у тексту „Добри момци лоше пролазе“, написан за међународну конференцију *Пети октобар - десет година касније*, која је одржана 5. октобра 2010. године у Центру „Сава“ у Београду. Текст се завршава парафразом Христовог исказа „Само истина вас може ослободити“. (<http://www.nspm.rs/savremeni-svet/dobri-momci-lose-prolaze.html>).

је успостављена настоји да водеће друштвене вредности српског друштва усмерава на сопствено добро, индивидуализам, прагматизам. Дакле, догодио се заокрет у тим годинама јер су грађанско друштво ЕУ и његове вредности постављени изнад националног идентитета.

Анализа друштвено-историјског и идеолошког контекста српског друштва у овом периоду показује да се просвета поново изузетно политизује и углавном се промене у оквиру ње дешавају под патрионатом Запада. Овај процес пре свега се реализовао путем оснивања два завода. То су *Завод за унапређење образовања и васпитања* и *Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања*. Од почетка су ове две институције, које одобравају планове, програме и уџбенике, биле врло јасно идеолошки профилисане чиме је обезбеђен јасан идеолошки правац реформе образовања који је ишао на укидање националних митова, укидање сексуалних инхибиција и сл. Према томе, идеолошка подлога свих реформи које се врше у свим сферама друштва па и у образовању је јасно, безалтернативно означена као неолиберална, глобалистичка. Закључак који се може истаћи, јесте следећи: Друштвено-историјски идеолошки контекст и нормативни оквир образовних реформи у примарном образовању, након 2000. године, заснива се на неолибералној платформи која потискује национални идентитет, као једну важну компоненту људске личности, а национално осећање замењује осећањем „европске припадности”. Дакле, јасно се може уочити дуализам између онога што се очекивало и онога што се остварило.

3.2 НОРМАТИВНИ ОКВИР ОБРАЗОВНИХ РЕФОРМИ

Период који је предмет анализе у овом временском раздобљу, карактеристичан је и по томе што се у њему доносе више закона и подзаконских аката којима се врши покушај уређења образовања у складу са новом идеолошком матрицом која се успоставила.

Први Закон о основном образовању у овом периоду донет је 2002. године. На основу одредбе члана 83. тачка 3) Устава Републике Србије, дана 26. априла 2002. године, Председник Републике донео је Указ о проглашењу Закона о изменама и допунама Закона о основној школи, који је донела Народна скупштина РС, а истим су измењене поједине одредбе, појединих чланова, до тада важећег Закона о основној школи (Сл. гласник РС, број 50/92, 53/93, 67/93, 48/94 и 66/94).

На основу одредбе члана 83. тачка 3) Устава Републике Србије, дана 17. јуна 2003. године, в.д. председника Републике, донела је Указ, о проглашењу Закона о основама система образовања и васпитања, који је донела Народна скупштина РС, на седници Осмог ванредног заседања Народне Скупштине Републике Србије у 2003. години, одржаној дана 17. јуна 2003. године. На основу одредбе члана 83. тачка 3) Устава Републике Србије, дана 28. маја 2004. године, в.д. председника Републике, донео је Указ о проглашењу Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања, који је донела Народна скупштина РС. Такође, наведеним Законом о изменама и допунама, од школске 2006/2007 године, у Србији се уводи и обавезно предшколско образовање за децу старости од шест година. На основу одредбе члана 161. став 3. Пословника Народне Скупштине Републике Србије, дана 02. јуна 2004. године, дата јер исправка Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања. У овом документу објављене су измене, појединих одредби, појединих чланова, до тада важећег Закона о основама система образовања и васпитања (Сл. гласник РС, број 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04).

Образовање у овом периоду посебно је уређивано стратешким документима. Прокламоване и прижељкиване промене већином су дефинисане у две публикације које је издало Министарство просвете и спорта, а које су промовисане као

стратешки документи развоја образовања у наредном периоду. То су: *Квалитетно образовање за све – Пут ка развијеном друштву* (2002) и *Квалитетено образовање за све – Изазови реформе образовања у Србији* (2004). Затим је

„Током две и по године организовало четири велике међународне конференције о реформи образовања, посвећене општим концепцијским питањима”, „чији су закључци бележени, како би чинили даљи ослонац за конципирање реформских корака” (Ковач-Церовић и др., 2004, стр. 22- 23).

Уредбом о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативног предмета у основним и средњим школама од 27. јула 2001. године одлучено је да се *Верска настава* и *Грађанско васпитање* уведу у први или други разред школа у Србији. У школској 2001/2002. години ова два предмета имала су статус факултативних. Дакле, ученик се могао одредити да похађа наставу из једног од ових предмета или да не похађа ниједан. Међутим, већ пред почетак следеће, 2002/2003. школске године по неким проценама, услед већинског одсуства интересовања за ове предмете, донета је нова уредба којом је похађање једног од њих постало обавезно. „*Верска настава* је уведена са циљем стицања знања о вери и ширењу религиозне културе, а *Грађанско васпитање* ради стварања нове политичке културе (Базић, 2012, стр. 88). Најзначајније промене у основном образовању односе се на област планирања и програмирања, пре свега, увођење Школског програма и развојног планирања, којим се омогућава планирање рада школе у складу са њеним могућностима и специфичностима. Промене у области планирања и програмирања на нивоу обавезног образовања званично се примењују од 2003. године са доношењем документа под називом *Опште основе школског програма*. Документ Опште основе школског програма чини основу за израду пратећих докумената који се односе на нивое, циклусе и разреде општег образовања, као и образовне области које прате имплементацију школског програма. На основу оквира који одређују Опште основе школског програма, настао је и пратећи документ који је публикован под називом *Посебне основе школског програма* за први разред основног образовања и васпитања (2003).

Период од 2004. до 2006. године у већој мери је био усмерен на значајна друштвена питања, која су везана за осамостаљивање Црне Горе и за преговоре о статусу и независности Косова, што је питање реализације реформи у школском систему померило у други план и изазвало стагнацију у доношењу нових

правилника о основном образовању. Почетком овог периода на дужност је ступио нови министар просвете, а до средине 2008. године десиле су се још две промене на челу Министарства просвете. У овом периоду донета је Стратегија Министарства просвете и спорта за период 2005-2010. године, као званични документ, као и текст Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања из 2005. године.

У овом посматраном периоду (2000-2006) донето је укупно седам правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања.

На основу члана 20 Закона о основној школи дана 29. августа 2001. године министар просвете донео је Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, а примењивао се од школске 2001/2002. године. Наведеним правилником о изменама и допунама, извршене су измене и допуне у Правилнику о наставном плану и програму основног образовања и васпитања у делу Програма основног образовања и васпитања, од I до VIII разреда основне школе. У циљу растеређивања ученика одређена дела се избацују, а нека у мањем броју додају. У програму за *Српски језик* долази у свим разредима до избацивања по два или више дела, при чему нека од тих дела имају значајан родољубив и национални карактер. У програму за музичку културу, такође долази до брисања појединих дела у свим разредима. У првом два дела (једно домаће једно страно), у другом четири (два домаћа два страна), у трећем два (оба страна), али и део о народном стваралаштву, у четвртном два (оба из националне музичке баштине), у петом једно (страног аутора), у шестом два једно домаћег а друго страног аутора), у седмом једно (страног аутора) и у осмом једно (домаћег аутора) (НП, 2001). Правилник из 2001. године уводи у образовну праксу као један обавезан изборни предмет од два понуђена *Верска настава* и *Грађанско васпитање*. Циљеви и задаци *Верске наставе*, онако како су формулисани када је ова настава званично уведена, нису потом мењани. Први пут ти циљеви и задаци су, идентично формулисани и за основну и за средњу школу, дати у Службеном гласнику РС – Просветном гласнику бр. 5/2001. Без икаквих измена пренети су у СГРС – ПГ бр. 4/2003 у оквиру Правилника о општим и посебним основама школског програма за први разред основног образовања и васпитања, где се уместо термина „задаци” употребљава термин „исходи”, али су садржаји у оквиру њих

идентични. Следећи Правилник који је у овом периоду донесен је из 2003. године, а он се пре свега тиче Грађанског образовања и васпитања. Тај документ носи назив *Сазнање о себи и другима*, предвиђен је за други разред основне школе. За реализацију садржаја овог предмета предвиђен је 1 час недељно, односно 36 годишње. У образовно-васпитном раду на реализацији овог предмета, најпре је дат општи циљ предмета који се огледа у подстицању развоја личности и социјалног сазнања код ученика основне школе (НП, 2003). Наредне године, већ у јануару излази нов Правилник у коме се између осталих уређује програм за наставни предмет *Музичка култура* за 6. разред. У овом Правилнику промењен је програмски садржај за овај наставни предмет у целини. Исте године августа месеца доноси се нов Правилник. У Правилнику су дефинисани општи циљеви, као и обавезни и изборни предмети. Као обавезни предмети за први и други разред примарног образовања наведени су: *Српски језик*, *Математика*, *Свет око нас*, *Ликовна култура*, *Музичка култура*, *Физичко васпитање*, са по 3 недељно, односно 108 часова годишње и *Здраствено васпитање*. Од изборних предмета понуђени су: *Верска настава* и *Грађанско васпитање* са по једним часом недељно од којих се бира један. Потом *Народна традиција*, *Руке у тесту*, *Откривање света*, *Чувари природе*, *Лепо писање* и *Матерњи језик са елементима националне културе*. Школа је дужна да понуди најмање три изборна предмета од којих ученик бира најмање један, а може и више, и слуша до краја првог циклуса. Потом се у дају и задаци и препоручује садржаји за сваки предмет.

Фебруара 2005. године Министарство просвете доноси нов Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и наставни програм (НП, 2005). Августа месеца 2005. године, за овај посматрани период доноси се нов Правилник, у коме налазимо и одређене измене за наставни предмет *Историја* за пети разред примарног образовања У Програму основног образовања и васпитања у делу програма за предмет *Историја*, у одељку Додатни садржаји из историје народности, мењају се програмски садржаји за школе на албанском наставном језику, за четврти разред. Маја 2006. године, министар просвете и спорта донео је Правилник о наставним планом и програмом за пети и шести разред основног образовања и васпитања, а исти је објављен дана 23. јуна 2006. године, а примењивао се за V разред, од школске 2006/2007 године, а за VI

разред од школске 2006/2007 и 2007/2008 године. Наведеним правилником утврђени су наставни план и програм за V и VI разред основног образовања и васпитања. Према наведеном правилнику о наставном плану и програму, и посебно наставном плану основног образовања и васпитања, у V и VI разреду било је заступљено укупно тринаест обавезних наставних предмета и три изборна наставна предмета и први пут су у VI разреду изучавали информатичке садржаје, у оквиру наставне теме Информатичка технологија.

3.3. ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА

Које друштвени циљеве примарно образовање треба да оствари, најшире регулише, у овом периоду, Закон о основама система образовања и васпитања из 2002. године. Наравно, ослањајући се на Устав који, је донесен у претходном периоду у Закону о основама система образовања и васпитања, регулисане су основне одредбе и делатности образовања. Тако се у члану 1 каже: Овим законом уређују се основе система предшколског, основног и средњег образовања и васпитања, и то: циљеви образовања и васпитања, начин и услови за обављање делатности предшколског васпитања и образовања, основног и средњег образовања и васпитања, врсте програма образовања и васпитања, оснивање, организација, финансирање и надзор над радом установа образовања и васпитања, као и друга питања од значаја за образовање и васпитање. У члану два одређује се делатност образовања и каже се: Системом образовања и васпитања обезбеђују се: доступност образовања и васпитања; могућност за образовање и васпитање под једнаким условима и на економски недовољно развијеним подручјима, као и у социјално, односно културно мање подстицајним срединама; квалитетно образовање и васпитање, које осигурава стицање језичке, математичке, научне, уметничке, културне, здравствене, еколошке и информатичке писмености, неопходне за живот у савременом и сложеном друштву; образовање и васпитање које одговара степену развоја и узрасту детета, односно ученика; једнака могућност за образовање деце и ученика са сметњама у развоју; подстицање ученика за стицање што вишег нивоа образовања и што већег укључења у процес доживотног учења; максимална хоризонтална и вертикална покретљивост у оквиру система образовања и васпитања. У члану 3 одређују се циљеви и задаци образовања: Циљеви и задаци образовања и васпитања јесу: развој интелектуалних капацитета и знања деце и ученика нужних за разумевање природе, друштва, себе и света у коме живе, у складу са њиховим развојним потребама, могућностима и интересовањима; подстицање и развој физичких и здравствених способности деце и ученика; оспособљавање за рад, даље образовање и самостално учење, у складу са начелима сталног усавршавања и начелима доживотног учења; оспособљавање за самостално и одговорно доношење одлука које се односе на сопствени развој и будући живот; развијање

свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина; омогућавање укључивања у процесе европског и међународног повезивања; развијање свести о значају заштите и очувања природе и животне средине; усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва; уважавање плурализма вредности и омогућавање, подстицање и изградња сопственог система вредности и вредносних ставова који се темеље на начелима различитости и добробити за све; поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву; развијање код деце и ученика радозналости и отворености за културе традиционалних цркава и верских заједница, као и етничке и верске толеранције, јачање поверења међу децом и ученицима и спречавање понашања која нарушавају остваривање права на различитост; развијање и неговање другарства и пријатељства, усвајање вредности заједничког живота и подстицање индивидуалне одговорности. Значајна је тачка 4 где се регулише право на образовање и васпитање: Свако има право на образовање и васпитање. Грађани Републике Србије једнаки су у остваривању права на образовање и васпитање, без обзира на пол, расу, националну, верску и језичку припадност, узраст, физичку и психичку конституцију, социјално и културно порекло, имовно стање, политичко опредељење или друго лично својство. Основно образовање обавезно је и бесплатно. Из посматраног Закона треба извојити и тачку 7 у којој се каже: Образовно-васпитни рад остварује се на српском језику. За припаднике националне мањине образовно-васпитни рад остварује се на матерњем језику. Изузетно он се може остваривати и на српском језику. Овим Законом формира се и Национални просветни савет ради утврђивања праваца развоја и унапређивања квалитета предшколског, основног и средњег образовања и васпитања (тачка 10). Овим Законом дате су наопштије смернице, а потом се даље циљеви образовања усмеравају другим документима. Првенствено је то учињено стратешким документима.

У периоду од 2000. године па до 2006. године образовање је било изложено непрестаним реформама, посебно је то био случај са основним образовањем и васпитањем. Суштина тих реформи огледа се у намери прилагођавања нашег

образовања неолибералном концепту друштвених реформи и образовним системима земаља Европске уније. Да је реформа образовања у функцији овакве визије модернизације Србије потврђује документ који је Влада Републике Србије усвојила 2002. Програм реформе образовања („Квалитетно образовање за све”) чији су циљеви дефинисани на следећи начин: 1) образовни систем треба да допринесе економском опоравку земље; 2) подршка демократском (децентрализација) развоју друштва; 3) подршка будућој европској интеграцији земље (МПСРС, 2002.).

Анализом програмских докумената у образовању која су креирана у министарствима образовања од 2000. године као кључни циљеви у овој области наводе се „стварање једнакости, праведности, ефикасности и квалитетног образовног система. На основу овако опште одређених циљева образовања, од 2000. године донесено је више закона о основама система образовања и васпитања (2002, 2003 и 2004. године). Сви донесени закони, без обзира на обим промене и садржај новина, прокламовали су начело једнакости образовања, једнака шанса за све и доступност образовања за све. Такође, нормативни акти усмерени су на унапређивање квалитета наставе, квалитета рада наставника, квалитета руковођења школом. Посебна пажња у законским документима посвећена је сарадњи школе с породицом и локалном заједницом, квалитету надзора над функционисањем система образовања и васпитања. Такође, се посебно итиче значај повећавања квалитета стандарда образовања, повећање материјалне основе за образовање (буџетског издвајања) с претпоставком да ће повећана средства за финансирање образовања допринети ефикаснијем образовању.

Анализирајући различите реформисане документе о образовању (у законима, наставним плановима и програмима), међу циљевима и задацима програма образовања, Јован Базић сматра да се може закључити да реконструкција политичких садржаја, у чијој су основи национално и грађанско васпитање, иде у два правца. Први је, редукција политичких обележја и садржаја нације на етничке и културне специфичности; а други је, тежња ка изградњи грађанског, наднационалног и европског идентитета, који је у функцији развоја демократских и евроинтеграциских процеса. Ове су тезе комплементарне и изражавају основне правце у просветној политици Србије (2012, стр. 86). Важна карактеристика, образовног система, која је добила на значају после 2000. године, јесте покушај

стварање анационалног школског система, што је у пракси видљиво на много начина. На ову карактеристику српског образовања након 2000. године указује и Слободан Антонић.

„Анализирајући књиге у издању „Креативног центра” – Буквар, Читанку, Свет око нас и остале књиге за први разред, приметио сам да се нигде не помиње име земље у којој живе ђаци. Наиме реч `Србија` није постојала ни у једној књизи, ни у једном тексту. Чак и придев `српски` помињао се само једном, у причи о Св. Сави. Тај придев се иначе систематски избегавао, чак и тамо где је било природно да се он употреби. Рецимо, постојала је `јеврејска народна песма`, или `индијска народна прича`. Али није постојала `српска народна` песма или прича. Оне су биле само `народне`. Као да једино у Србији живи неки безимени, апстрактни народ, који има своју књижевност, али не и своје име” (2008, стр. 156–157).

Стратешки документи у којима се првенствено дефинишу циљеви и одређује правац развоја образовања у наведеном периоду су: *Квалитетно образовање за све – Пут ка развијеном друштву* (2002) и *Квалитетно образовање за све – Изазови реформе образовања у Србији* (2004). Три кључна циља која су у реформама образовања у овом периоду постављена су:

а) Деидеологизација образовања била је један од првих реформских захтева после преокрета 2000. године. У друштвеним наукама она је дефинисала потребу да се увелико нарушено марксистичко теоријско поље коначно отвори за друге правце и стилове мишљења, изван левице и марксизма. Деидеологизација образовања није наметана као лишавање свих идеја (стање без идеја – безидејност), већ развој друштва самим тим и образовања на новим идеолошким основама. Међутим, као што се анализом може видети, без обзира што се промовише деидеологизација образовања, опет на делу имамо јасну идеологизацију образовања, сада у виду неолибералне идеологије.

б) Деполитизација образовања⁵³ означавала је потребу раскида директне везе образовања са владајућим политичким структурама. На политичком плану то је требало да значи департизацију академског живота. Међутим, и у овом случају у пракси је изгледало сасвим другачије, јер је као и цео систем и образовање изразито политизовано.

⁵³ Деполитизација школа и образовног система не значи и не сме да значи и депатриотизацију, на шта је посебно скренуо пажњу бивши министар просвете Данило Ж. Марковић: „Деполитизована школа, међутим, не значи и депатриотизовану школу, школу у којој битна компонента васпитног неће бити и развијање патриотизма, љубави према својој отаџбини и развијање осећаја одговорности према отаџбини“ Данило Ж. Марковић, *Савременост и образовање*, књига V, Просвета Ниш, 2001, стр.181.

в) Приватизација образовања као реформски захтев произилазила је из неолибералне идеологије и политике која је ионако сумњичава и рестриктивна спрема сваке иоле наглашеније улоге државе у економији, али и у свим другим, па и у образовној, сфери. Дакле, у овом периоду долази до још већег отварања приватних школа и факултета чиме су традиционални државни универзитетски центри добили конкуренцију.

Значајан циљ односи се и на подстицање аутономије школе и повезаности са другим установама на локалном нивоу, бољу сарадњу са институцијама, удружењима и организацијама из непосредног окружења, а све у циљу демократизација школског система представља основни циљ и стратешки правац реформе образовања. Циљеви реформе усмерени су на

„успостављање и поштовање демократских принципа и процедура у одлучивању и практичном деловању, кроз развој принципа једнакости (праведност, доступност и уважавање права за све, без обзира на пол, узраст, расну, етничку и религијску припадност, место живљења и имовинско стање, способности и здравствени статус) и партиципације (слобода изражавања мишљења, избора и активног учешћа у одлучивању и у пракси васпитања и образовања, уз прихватање одговорности (Ковач Церовић и сар., 2004, стр. 128).

Развој демократије у школском систему подразумева изградњу демократске климе у свим установама за васпитање и образовање, посебно у школама, стога, по мишљењу креатора образовних реформи, акценат у образовању младих треба ставити на развој демократске културе и мултикултуралности.

Циљеви реформе у домену децентрализације предвиђају промене на регионалном нивоу управљања, које обухвата општински ниво и ниво школа. „На нивоу школа циљеви су усмерени ка променама у органима управљања, променама у делу планирања, утврђивању додатних наставних садржаја, развојног плана школе, стручном усавршавању наставника, избору уџбеника” (Ковач Церовић и Левков, 2002, стр. 86-88). Да би се реализовала ова намера циљеви реформе усмерени су ка успостављању делимичне децентрализације. Свакако да се у условима делимичне децентрализације отвара могућност за остваривање аутономије школе и наставника и веће повезивање школе са локалном заједницом. Сматра се да је у домену децентрализације дошло до следећих промена: редефинисане су надлежности Министарства просвете, школских управа, као регионалних органа власти и школских одбора као органа управе на нивоу школа; формиран су национални савети ради праћења стања, развоја и унапређивања

квалитета образовања (Национални просветни савет, Савет за стручно образовање и образовање одраслих и Национални савет за високо образовање); редефинисана је функција инспекцијског и стручно-педагошког надзора. У циљу децентрализације, у складу са законским решењима из 2003. године, предвиђено је оснивање три савета на националном нивоу: Просветног савета, Савета за стручно образовање и Савета за усаглашавање ставова у образовању.

Значајна карактеристика образовних реформи у овом периоду је и увођење у образовни систем два изборна предмета *Верска настава* и *Грађанско васпитање*. Увођење *Верске наставе* правдано је и образлагано тежњом за обновом потиснутог српског националног идентитета, који је у највећој мери везан за верски моменат.⁵⁴ Наравно, у том периоду увођење(повратак) *Верске наставе* у образовни систем пратиле су различите контраверзе. Посебно је против ове идеје био тзв. цивилни сектор.⁵⁵ С друге стране, увођење *Грађанског васпитања* образлагано је потребом за укључивање Србије у светске демократске токове. Зато је сасвим разумљиво да се у просветној политици Републике Србије као основни циљеви истичу образовања за демократију и грађанско друштво. „Грађанско васпитање, као наставни предмет у коме се стичу сазнања о различитим питањима грађанског друштва и демократије је у суштини облик политичког образовања примерен вредностима друштвеног система либералне демократије” (Базић, 2009, стр. 398). Дакле, од грађанског васпитања очекује се да припреми младе за активно учешће у јавном животу демократски уређеног друштва. Школе свих нивоа образовања новим Законом добијају обавезу да као један од изборних предмета понуде алтернативе *Верска настава* или *Грађанско васпитање*, док се за други изборни предмет ученици одлучују бирајући још један предмет према својим склоностима.

Овај период битно се разликује од предходног јер за разлику од претходног периода, када је патриотизам сматран врлином, у овом периоду путем системске школске социјализације ствара се основа за „расрбљавања” Срба. На то скреће

⁵⁴ На основу истраживања које је спровела Зорица Кубурић је изнет је податак да су истраживања показала да постоји велико интересовање за религију и да се на основу тога дошло до сазнања да постоји потреба за увођењем Верске наставе. Зорица Кубурић, *Верска настава* као део реформе образовања, у 3. Кубурић (прир) *Религија, веронаука, толеранција* (117-127), Београд: ЦЕИР, стр. 119.

⁵⁵ Преставници цивилног сектора сматрали су да конфесионални вид верске наставе служи индоктринацији деце, доприноси клерикализацији друштва, да води сегрегацији у школама и стигматизацији деце која не желе да слушају овај предмет.

пажњу и Урош Шуваковић који пише да, „ако је за прву фазу била карактеристична „демарксизација” и „детитоизација” образовног система, у првој потфази друге фазе транзиције образовања карактеристична је његова – десрбизација” (Шуваковић, 2019, стр. 947). Према томе, реч је о процесу-пројекту, са карактеристикама „самопорицања” (Ломпар) и „аутошовинизма” (Ћирјаковић), чиме се подстиче процес обескорењивања српског народа. Једну од најексплицитнијих оцена образовања у овом периоду даје Љубиша Митровић који каже:

„То је технократски концепт образовања – без душе, који ствара професионалне идиоте а не еманциповане људе. У овом контексту у процесу транзиције балканских друштава модел просветитељства овде је замењен моделом тржишног фундаментализма, који је отворио процес разарања друштва, демонтаже социјалне државе и довео до културне и социјалне аномије” (Митровић, 2009, стр. 204–205)

Анализа друштвених циљева који су истакнути у образовном систему, у примарном образовању Србије у периоду 2000-2006. упућује на следеће закључке:

- Важна карактеристика, реформе образовног система која је посебно добила на значају после 2000. године, јесте стварање анационалног (десрбизованог) школског система са јасним задатком реконструкције националног идентитета, где се кроз различите активности, форме и садржаје образовања и политичке социјализације релативизира национални идентитет и истовремено утврђује и јача европски идентитет.
- Идеолошка подлога реформи образовања у Србији у овом периоду дефинисана је идеологијом европских интеграција („Европа нема алтернативу”). Ове реформе карактерисале су се са једне стране укључивање разних европских институција у токове реформи, као и наметање разних проевропских вредности у садржаје наставних програма и уџбеника.
- Два основна стуба класичног образовања: матерњи језик одговоран за социјалну компоненту личности у свом непосредном, народном окружењу, и математика, одговорна за интелектуални развој личности, у посткомунистичким реформама образовања, минимизују се и свODE на оно што се у данашњем образовном жаргону зове језичка и математичка „писменост”.

Када се анализирају друштвени циљеви који се постављали у документима који су донети у овом периоду у циљу реформи образовања јасно се може видети

да су стандарди, али и интереси ЕУ (а у крајњем и САД), стављени изнад достигнутих домаћих образовних стандарда, па и изнад националних интереса. У постављању друштвених циљева у српском образовању није се кренуло, нити је она почивала на аутономној анализи стања и потреба образовања у Србији, већ су ти циљеви доношени на анализама, концептима, установама и појединцима који су били саставни део транснационалних идеолошких и институционалних структура, односно на пукој трансмисији. Група експерата UNICEF-а, у периоду од марта 2000. до јуна 2001. године, спровела је Свеобухватну анализу формалног система основног образовања у Савезној Републици Југославији (СРЈ), и на основу спроведене анализе сачинила је писани извештај, у коме се између осталог децидно наводи налаз и препоруке. Извршено је тестирање ученика осмог разреда 2000. године, критеријумским тестовима, где је вршено процењивање знања, вештине и разумевања различитих предмета, а тест је био конципиран да мери колико добро су ученици прихватили базична знања из школског градива. Такође од ученика је тражено, да оцене и различите школске предмете, по томе колико су они корисни, интересантни и тешки. Такође се наводи и податак да тестови знања коришћени за предметно истраживање били су нешто лакши од тестова знања који су коришћени у спроведеном истраживању 1988/1989. Резултати ученика показани на критеријумским тестовима на скали од 1 до 7 указују да већина ученика у узорку није савладала ни пола есенцијалних знања и вештина из наставних програма. Такође у наведеном пројекту се наводи:

„Најзначајнија сличност у резултатима ове две студије је што су ученици показали неочекивано лоше резултате на тестовима који се баве испитивањем базичне и опште писмености”. Такође се наводи „да се наставни програм и организација образовног програма нису променили у једанаестогодишњем периоду између две студије, да се може закључити да узрок недовољно овладавања есенцијалним делом наставног програма међу осмацима треба тражити у недостацима и дефектима самог образовног система” (UNICEF, 2001, стр. 106, 114, 115 и 116).

Анализа нормативних аката који су у овом периоду донети, као и програмских докумената партија на власти, јасно показује намеру нове власти да промовише и намеће, неолибералну идеологију у којој се као примарни циљ истичу индивидуална права. Као илустрацију за ову тврдњу може се навести Правилник из 2001. године где се јасно могу препознати намере нове идеологије јер се као општи циљеви наводе да ученици треба да: „спознају и схвате себе као непоновљиву индивидуалност уз уважавање различитости при грађењу

демократских интеракцијских односа” (НП, 2001). Сличне формулације када је реч о општим циљевима који се постављају у образовању налазе се и у Правилнику о наставном плану донетом 2004. године. Анализа друштвених циљева у реформама образовања, које су спроведене у овом периоду, показује да она није била стручно припремљена и посебно нашем поднебљу непримерена. Таква реформа друштвено је штетна, са несагледивим последицама по будућност школства и деце. Реформа школства која је спровођена у овом периоду суочила се одмах у почетку са различитим реакцијама међу стручњацима и родитељима. Већ у почетку спровођења ове реформе, у мањини су били они који су је подржавали, а у већини они који су је оспоравали. Тражећи одговор на питање да ли је нужно преиспитивање Гашине реформе, „Експрес” и „Ипрес” су анкетирали пунолетне грађане Србије и добили одговор да је њих 62,93 одсто за преиспитивање покренутих реформи у школском образовном систему. Гашин систем образовања подржало је само 9,07 одсто грађана. Интересантно је напоменути да је скоро половина грађана Србије (45,76%) против деветогодишњег основног образовања (Ђурић, 2006, стр. 10). Општи циљеви који се у овом Правилнику наводе указују на то да су наставни циљеви постављени у правцу развоја и националне али и интернационалне свести, како би се ученици припремили за укључивање у процесе европског и међународног повезивања. У овом периоду јасно се уочава да се у српском образовању догодио заокрет у коме су грађанско друштво, ЕУ и његове вредности постављени изнад националних интереса. Генерално посматрајући реформе образовања у овом периоду јасно се види, како у општим циљевима који су зацртани у усвојеним законским документима, тако и у прописаним курикулумима, присуство наднационалних идентитетских вредности као што су европске интеграције, развој демократије и људских права. Такође, видљива је маргинализација традиције. Дакле, може се закључити да је идеолошки контекст реформи стварао основу за маргинализацију националних, а промовисање наднационалних идентитетских вредности.

3.4. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Од првог Правилника, који је донет након 2000. године, и у коме се дефинише Наставни програм примарног образовања, може се јасно препознати начелна намера нове власти, да се иза потребе за смањивањем наставног градива у циљу растерећења ученика, крије и намера брисања појединих изразито националних садржаја. Тако рецимо у делу Програма *Књижевност за Српски језик* за први разред бришу се дела Бранко Ћопић *Армија – одбрана твоја* и Отон Жупанчич *Цицибан* и друге песме за децу (избор). Може се с разлогом поставити питање зашто се ово дело Бранка Ћопића избацује из Програма за књижевност. Без обзира што је ово дело са ратном и партизанском тематиком, и без обзира на његово ратно искуство и опредељење, у Ћопићевим делима, највећим делом нема идеологије. Његова водилја о којој пише је људска доброта и везаност његових јунака са завичајним пределима, о слободарским идејама у којима проговара наслеђе, зато је и његово дело драгоцен ризница у образовном систему у образовању и васпитању младих. Стога је и неразумљиво и неоправдано избацивање оваквих дела из образовног система Србије. У другом разреду бришу се из Наставног плана дела Исмет Бекрић *Дјечакова срећа*, Алекса Микић *Храбри дечак*, у трећем Весна Парун *Дјечак носи бродове на длану*, Душан Радовић *Крокодокидил* и у четвртм Густав Крклец *Телеграфске басне* и Михајло Ражнатовић *У сунчаним брдима* (НП, 2001).

Значајне измене у Наставном програму извршене су у наставном предмету *Природа и друштво*, где се такође јасно види тренд који је постао доминантан. То је посебно разрађено у оперативним задацима и по разредима па се тако за први разред истиче: Подстицање личног и социјалног развоја кроз односе у настави *Природе и друштва* и осталим наставним активностима. Већ се од првог разреда као задатак у настави поставља: формирање грађанске свести – упознавање и партиципација права детета (НП, 2001). У другом разреду међу циљевима се налазе и: прихватање основних људских вредности за критеријум понашања према другим људима, према себи и раду; Формирање еколошки примерених ставова и подстицање пожељног понашања у складу са њима (НП, 2001). Још је то израженије

у трећем разреду где се од више наведених циљева само један односи на национални идентитет: Стицање знања о врстама и основним карактеристикама различитих станишта и животних заједница, њиховим међусобним утицајима и битне улоге човека у њима. Схватање и прихватање посебне улоге и одговорности човека у очувању еколошке равнотеже (заштита и унапређење животне средине). Развој функционалне картографске писмености и просторне оријентације - употреба компаса, плана насеља и географске карте завичаја и Србије. Упознавање основних природних (географских), социјалних и историјских карактеристика завичаја и Србије. Развој свести о себи и самопоштовања уз прихватање индивидуалних разлика и поштовања потреба и права како сопствених тако и других. Формирање националног идентитета упознавањем народа и народности који живе у Србији, као и њихових заједничких права и обавеза. То се посебно обрађује у поглављима *Завичај и Србија данас* и *Србија и завичај у прошлости* (НП, 2001). Припремање ученика за живот у мултикултуралној заједници, развијање индивидуалности и различитости наглашава се у делу Правилника који се односи на четврти разред где се наводе следећи задаци: Упознавање природно-географских и социјалних карактеристика Савезне Републике Југославије; упознавање историје Срба кроз векове; Стицање основних знања о формирању заједничке државе југословенских народа; Препознавање идентитета српског народа преко језика, вере, традиције и његово очување кроз векове; Формирање навика за живот у мултикултуралним заједницама кроз поштовање права на различитост, уважавање сопственог идентитета, демократских права и обавеза свих грађана Југославије (НП, 2001).

Дакле, може се закључити да у овом наставном предмету поклања пажња и развоју националних садржаја али и развоју индивидуалне свести и грађанских права.⁵⁶ Временски период који је предвиђен правилником за четврти разред

⁵⁶ Национални садржаји који посебно утичу на развој националне свести, у наставном предмету *Познавање друштва* за четврти разред налазе се у поглављима: Срби у Средњем веку. Потом поглавље Срби под турском влашћу и ослобођење где су предвиђене следеће области: Срби под турском влашћу: харач, данак у крви, хајдуци, ускоци, буне; Први српски устанак: избијање устанка, Карађорђе вођа устанка, успех и пропаст устанка); Други српски устанак: организовање и вођа устанка, стицање аутономије Србије, владавина Милоша Обреновића; Култура: језик, писмо, вера, обичаји; Вук Караџић, Доситеј Обрадовић; Стварање државе Црне Горе. И као посебно поглавље такође врло значајно Југословенски народи у светским ратовима, са следећим областима: Први светски рат: време, учесници, Церска, Колубарска битка, Солунски фронт, исход рата; Значајне личности: Краљ Петар Карађорђевић; Војвода Степа, Војвода Мишић; Стварање Краљевине СХС:

обухвата период од средњег века па до друге половине XX века. Реч је о временско дугом периоду, али који има посебан значај за формирање свести о националном идентитету. Ови садржаји из наставног плана и програмама за четврти разред детаљније се изучавају у и другом циклусу примарног образовања, када су ученици и зрелији и имају више информација, али је развој националног идентитета значајан што већ и у првом циклусу ученици стичу одређена знања о овом периоду славне и значајне српске прошлости.

Правилник о наставном плану и програму који је донет 2004. године регулише и Наставни план и програм за први и други разред основног образовања и васпитања. У општим циљевима који се наводе у Наставном програму између осталог се наводи и: развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина, омогућавање укључивања у процесе европског и међународног повезивања, усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва. уважавање плурализма вредности и омогућавање, подстицање и изградња сопственог система вредности и вредносних ставова који се темеље на начелима различитости и добробити за све, развијање код деце и ученика радозналости и отворености за културе традиционалних цркава и верских заједница, као и етничке и верске толеранције, јачање поверења међу децом и ученицима и спречавање понашања која нарушавају остваривање права на различитост, поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву (НП, 2004).

Анализа садржаја наставних предмета, који су предмет анализе овог рада јасно показују доминацију националних садржаја. По предметима то је регулисано на следећи начин. Правилник из 2004. године дефинишући циљеве наставе наставног предмета *Српски језик* наглашава да ученици треба: „упознају, доживе и оспособе се да тумаче одабрана књижевна дела, позоришна, филмска и друга

оснивање, територија, владар и живот народа; Краљевина Југославија између два рата: проглашење Краљевине Југославије, живот народа, владари и распад Краљевине Југославије; Други светски рат: време, учесници, ток, отпор окупатору, вође отпора Јосип Броз Тито и Дража Михајловић, исход рата; Југославија после Другог светског рата: територија, републике, обележја; Југословенски народи у другој половини XX века (живот народа Југославије (НП, 2001).

уметничка остварења из српске и светске баштине” (НП, 2004). Међутим, иако се акценат ставља на упознавање дела из српске али и светске баштине, анализа препоручене лектире која се налази у Наставном програму показује да је ту углавном реч о српским ауторима. Дела која се препоручују описују призоре из свакодневног живота са којима се у деца срећу као што су ветар, јесен, пролеће, зечеви, школа, хлеб итд.⁵⁷ Из народне лирике препоручене су успаванке и шаљиве приче. Успаванке које најчешће мајке и баке певају деци пуне нежности и љубави, док у шаљивим причама народни песник исмејава негативне људске особине као што су лаковерност, глупост, хвалисавост, гордост, и сл. Из народне епике такође се препоручују шаљиве приче и пословице које садрже народне мудрости и шаљу деци важне животне поруке. Правилник предвиђа и избор из поезије, знаменитих српских песника и писаца: Јована Јовановића Змаја, Момчила Тешића, Десанке Максимовић и Григора Витеза.

Анализом дела, која се препоручују Наставним планом и програмом ученицима другог разреда такође показује да је реч углавном о делима из српске културне баштине.⁵⁸ Као и за први разред и у другом разреду препоручена дела за

⁵⁷ Наставни програм предвиђа следећа дела: Лирика: Народна песма *Славујак и Божић штапом бата*. Јован Јовановић Змај *Мати*, Десанка Максимовић *Хвалисави зечеви*, Григор Витез *Нема за мачке школе*, Момчило Тешић *Сликовница*, Мира Алечковић *Ветар сејач*, Душан Радовић *Јесења песма*, Стеван Раичковић *Цртанка*, Влада Стојиљковић *Са мном има нека грешка*, Воја Царић *Пролеће*, Љубивоје Ршумовић *Ау, што је школа згодна*, Владимир Андрић *Хлеб*. Избор из поезије Јована Јовановића Змаја, Момчила Тешића, Десанке Максимовић и Григора Витеза *Избор из народне лирике* (успаванке и шаљиве песме) Епика, Народна прича *Свети Сава и ђаци* (Буквар), Народна прича *Голуб и пчела*, Доситеј Обрадовић *Два јарца; Две козе*, Десанка Максимовић *Бајка о лабуду*, Бранко Ћопић *Сунчев певач*, Тома Славковић *Зеј и вук*, Божидар Тимотијевић *Кад пролеће дође, све набоље пође*, Драган Лукић *Јабука* (Буквар), Езоп *Лав и миш*, Лав Толстој *Два друга*, Избор из народне епике - *шаљиве приче, пословице, загонетке, брзалице*. Драма: Душан Радовић *Тужабаба*, Лаза Лазић *Цар и скитница*, Александар Поповић *Неће увек да буде први* (Буквар) (НП, 2004).

⁵⁸ Наставни програм предвиђа следећа дела: Лирика Народна песме *Мајка Јова у ружји родила*, *Смешно чудо*, *Породичне и шаљиве народне лирске песме* избор, Јован Јовановић Змај *Патак и жабе*, Момчило Тешић *Пролећно јутро у шуми*, Мира Алечковић *Песма за мамине очи*, Бранко Ћопић *Болесник на три спрата*, Душан Радовић *Лепо је све што је мало*, Стеван Раичковић *Кад почне киша да пада*, Драган Лукић *Школа*, Мирослав Антић *Тајна*, Љубивоје Ршумовић *Једнога дана*, Владимир Андрић *Дај ми крила један круг*, Добрица Ерић *Чуо сам*, Избор из поезије Љубивоја Ршумовића и Добрице Ерића, *Избор из Антологије српске поезије за децу* (приредио Душан Радовић). У епици већ можемо наћи дела везана за националну историју попут Народне песме: *Марко Краљевић и орао*, Народне приповетке: *Старо лијино лукавство*, *Седам прUTOва*, Народна прича: *Свети Сава, отац и син*. Српске народне бајке – избор, Народне басне: *Коњ и магарац*; *Лисица и гавран*, Доситеј Обрадовић *Пас и његова сенка*, Десанка Максимовић *Сликарка зима*, Гроздана Олујић *Шаренорепа*, Бранко Ћопић *Доживљаји мачка Тоше* (одломци), Ханс Кристијан Андерсен: *Бајке* (избор), Јакоб и Вилхелм Грим *Три брата*, Александар Сергејевич Пушкин *Бајка о рибару и рибици*, Лав Н. Толстој *Врабац и ласте*, Феликс Салтен *Бамби* (одломак). Избор из народног усменог стваралаштва (шаљиве приче, пословице). Кад је реч о драмама ту су: Гвидо

обраду и анализу упућују на шаљиве приче из свакодневног живота, попут песме *Смешно чудо*, или Змајеве песме *Патак и жабе*. У народној песми *Мајка Јова у ружи родила* поред нежности којом је песма испуњена јасно се исказују пожељне особине које децу треба да красе: да је радан ко пчела, хитар ко ластавица и сл. За развој националне свести и неговање националног идентитета посебно су важне Народне песме *Марко Краљевић и орао*, Народне приповетке *Старо лијино лукавство*, *Седам прUTOва*, Народна прича: *Свети Сава, отац и син*. Такође, и српске народне бајке – избор, народне басне *Коњ и магарац* и *Лисица и гавран*. Народна песма *Марко Краљевић и орао*, је по мало другачија народна песма јер у први план народни песник ставља доброту народног јунака, говори о добрим делима које Марко чини и људима али и животињама, са поруком да се добра дела памте – „чини добро и надај се добру” како народна мудрост поручује. И народна прича *Свети Сава, отац и син* такође шаље снажну мудру поруку о потреби поштовања сина и оца и како је то Свети Сава на практичан начин објаснио. Такође, ту се налази и избор из популарних и информативни текстова, као и избор из енциклопедија и часописа за децу. Према томе, без обзира што се као примарни циљ образовања у овом периоду потенцира мултикултуралност, по делима која Наставним планом препоручују, може се закључити да доминирају дела из српске културне баштине која значајно утичу на формирање националног идентитета. Задаци наставе у овом Правилнику крећу се у распону од развијања љубави према матерњем језику и потребе да се он учи, негује и унапређује па све до подстицања ученика на самостално језичко, литерално и сценско стваралаштво. Један од тих задатака јесте и: упознавање, развијање, чување и поштовање властитог националног и културног идентитета на делима српске књижевности, позоришне и филмске уметности, као и других уметничких остварења, развијање поштовања према културној баштини и потребе да се она негује и унапређује, Развијање патриотизма и васпитања у духу мира, културних односа и сарадње међу људима. У садржају наставних програма, у свим разредима, велика пажња посвећује се читању и писању, учењу језика, књижевности и језичке културе. У књижевности заступљена су углавном, дела савремене српске књижевности, као и народне песме, бајке, приче и приповетке, где се у препорученој литератури за лектуру, могу наћи

Тартаља *Зна он унапред*, Драган Лукић *Стара слика на зиду*, Александар Поповић *Два писма* (НП, 2004).

садржаји који указују непосредније на неки аспект националног и/или грађанског васпитања. Углавном су то неке народне песме, приповетке, приче и бајке (Свети Сава и ђаци, Марко Краљевић и бег Костадин), као и по неко савремено књижевно дело (избор из Антологије српске поезије за децу које је приредио Д. Радовић, *Домовина се брани лепотом* Љ. Ршумовића и *Јуначка песма* М. Антића. У предивној родољубивој песми Домовина се брани лепотом Ршумовић описује шта је све домовина (риба, река, смрека, пчела и цвет, сукцокрет и мак, мајчина љубав и сестрина суза). Посебно је значајна, порука у задњој строфи где песник говори о зњању и лепом васпитању.

Од циљева и задатака који се постављају пред наставни предмет *Свет око нас* издвајају се: Откривањем света код деце се развијају сазнајне способности, формирају се основни појмови и постепено се граде основе за систем појмова из области природе, друштва и културе. Истовремено стичу се знања, умења и вештине које им омогућавају даље учење (НП, 2004). За први разред у Наставном плану за предмет *Свет око нас* наводе се следећи циљеви и задаци: формирање елементарних научних појмова из природних и друштвених наука; овладавање почетним техникама сазнајног процеса: посматрање, уочавање, упоређивање, класификовање, именовање; подстицање дечијих интересовања, питања, идеја и одговора у вези са појавама, процесима и ситуацијама у окружењу у складу са њиховим когнитивно-развојним способностима; подстицање и развијање истраживачких активности деце; подстицање уочавања једноставних узрочно-последичних веза, појава и процеса, слободног исказивања својих запажања и предвиђања; решавање једноставних проблем-ситуација кроз огледе, самостално и у тиму; развијање одговорног односа према себи и окружењу и уважавање других. За други разред поред ових циљева и задатака који се наводе за први разред додају се следећи: подстицање и развијање истраживачких активности деце; подстицање уочавања узрочно-последичних веза, појава и процеса, на основу различитих параметара; описивање и симулирање неких појава и моделовање једноставних објеката у свом окружењу; развијање различитих социјалних вештина и прихватање основних људских вредности за критеријум понашања према другима (НП, 2004). Намера која се жели остварити овим наставним предметом је да кроз интерактивне социјалне активности деца најпре упознају себе, испољавају своју индивидуалност,

уважавајући различитости и права других, а потом и уче се како треба живети заједно. Дакле, општи циљ интегрисаног наставног предмета *Свет око нас* јесте да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему, што јасно упућује на грађанске и мултикултуралне вредности.

За наставни предмет *Ликовна култура* као основни циљ васпитно образовног рада у настави ликовне културе истиче између осталог и да се подстиче и развија учениково стваралачко мишљење и деловање у складу са демократским опредељењем друштва и карактером овог наставног предмета (НП, 2004). Дакле, и за овај наставни предмет Наставни план јасно потенцира садржаје који су усмерени на развој демократских вредности. Наставни предмет *Музичка култура* нуди знатно више идентитетских садржаја. Тако се међу основним циљевима за овај наставни предмет који се препоручују Наставним планом налазе и ови: развијање осетљивости за музичке вредности упознавањем уметничке традиције и културе свога и других народа; упознавање традиционалне и уметничке музике свога и других народа. Када се посматра национални идентитет битно је да се у оба разреда за овај наставни предмет препоручује слушање и анализа народних песама и игара. Увид у препоручене композиције за први разред указује на следеће: најпре се препоручују две химне (Светосавска химна и Школска химна), потом 13 народних песама и низ познатих композиција домаћих аутора.⁵⁹ Једна од најпознатијих

⁵⁹ У наставном програму налазе се следећа препоручена дела: *На крај села жути кућа*; *Јеж*; *Један ми је билбил*; *Ситна киша падала*; *Под оном гором зеленом*; *Ја посејох лан*; *Зетско коло*; *Песма у колу*; *Бела овца*; *Имам кућу од ивова прућа*, *Киша пада*; *Ој, Бадњаче, Бадњаче*; *Помози нам Вишњи Боже*. Такође, препоручене су децје песме укупно 17: *Чика Мрак* – Р. Анђелковић; *Зец коло води* Ст. Коруновић, *Рачунање* Вл. Р. Ђорђевић; *Рођенданска песма*; *Саобраћај* Н. Хиба; *Лепи Анка коло води*; *Пада снежак* Ст. Коруновић; *Зечићи* Ст. Коруновић; *Висибаба*; *Први снег* Б. Станчић; *Јежева успаванка* Н. Вукомановић; *Дете пева* П. Рамовић; *Брате Иво* непознати аутор; *Авантуре малог Јују* П. Бергамо; *Снавај сине сан те преварио*; *Престај, престај кишице*; Д. Младеновић *Зима*. Такође, препоручене су и дидактичке игре: *Томерлин, Рибар*; *Берем, берем грозђе*; *Јана шета*; *Пармаковски Возот иде*; *Две ручице* запис према певању деце; *Зец и репа* З. Васиљевић; *Иде маца поред тебе* З. Васиљевић; *Петров Охо-хо, Мали плес*; *Врабац*; *Ко пре до мене* – З. Васиљевић; *Плива патка преко Саве*, и 8 бројалица: *Мачка*; *Ишо меда у дућан*; *Бумбари*; *Ластавица*; *Лептир и цвет*; *Два се петла побише*; *Ко ко ко да и Дечак и птица*. Као задаци у овом наставном предмету предвиђено је и свирање на децјим инструментима а такође и песме које су стварала деца: *Радни мрави* Дарко Живковић; *Љубавна песма* Марко Бацкович; *О слончету* Гордана Јовановић; *Другарство* Вера Којић; и *Звезда* Марија Јаковљевић. У првом разреду се препоручују и низ композиција за слушање. Од химни овде се додаје и државна химна, а кад је реч о народној музици препорука је следећа: *Кад те видим на сокаку*; *Копи цура виноград*; *Синоћ кад је пао мрак*; *Сремско коло*; *Влајна коло*; *Наполитанска песама* Санта Лучија; *Тупан ми тупа*; *Ој Овчаре*; *Бећарац*; Б. Дугић *Чаробна фрула (избор)*; *На Божић*; Народна из Белгије *Нек свуд љубав цвета*. Песме за децу; Аутор непознат *Рођенданска*; С. Барић *Страшан лав*; М. Илић Бели *На слово, на слово, Иза седам брда*, *Успаванка за Аћима*, *Јануарске звезде*, *Песма на слово М*, *Дванаест месеци*, *Здравица*, *Све је пошло наопачке*; А. Кораћ *Најлепша мама на свету*, *Ивин воз*, *Ал је леп овај свет*, *Радост Европе*;

композиција која се деци од најранијих дана прича *На крај села жути кућа*, деци горори о мајци и ћерци и вредним рукама ћерке. Врло значајна је и стара песма из Призрена *Један ми је билбил препева*, о славују који девојци шаље поруку о изневереној љубави. О љубави се пева и у песмама *Ситна киша падала* и *Под оном гором зеленом*. Свакао посебан значај за формирање и неговање националне свести имају обредне песме попут *Ој, Бадњаче, Бадњаче*, у којој се бадњаку, народни песник обраћа као рођаку. Ретки су народи који се толико у својим песмама обраћају Богу, и у својој химни то чине, као што то ради српски народ. То је случај и са богоугодном песмом *Помози нам Вишњи Боже*, у којој се шаље порука да се без обраћању Богу ништа не чини. Наставни план препоручује и седамнаест познатих и радо слушаних дечјих композиција и осам бројалица која деца такође радо и лако усвајају. Анализа Наставног плана за први разред примарног образовања показује да се њиме препоручују велики број дела за слушање, извођење и обраду. Наравно, учитељи бирају одређена дела из те препоруке, али оно што је добро јесте да се ту налазе велики број дела из народне српске културне баштине са чијим упознавањем учиници усвајају и дух народног стваралаштва и граде национални идентитет.

У другом разреду Наставним планом препоручују се следеће композиције за певање: Химне остају исте као и у првом Државна химна, Светосавска химна, Школска химна. Потом народне песме које су нове у односу на први разред.⁶⁰

С. Рајичић Пачићи; Б. Ковачић *Пахуља*; *Деца могу немогуће* Н. Радуловић; Руска народна песма *Ево јелке* и Моцарт *О, мају драги дођи!* Од домаћих копозитора: Л. Димитријевић Медведова женидба (дечја опера); М. Милојевић; Муха и комарац; К. Станковић *српска национална песма* (варијације на тему „што се боре мисли моје“); М. Тајчевић *Балканска игра бр. 2*; М. Топаловић *Свјати мученици* (песме за резање колача) Страни композитори: Ж. Батист *Лили Док месец сја*; Ј. Брамс *Успаванка*; Чајковски *Марш дрвених војника* из збирке Дечји албум, *Игра свирала, Кинески плес*; К. С. Санс *Карневал животиња* (Кокошке и петлови, Магарци); Моцарт *Абецеда*; К. Орф *Скерцандо*; Ф. Сор Андантино ин Ре; Шуман *Сањарење*; Вивалди *Широка мелодија*; Бетовен *Песмица*, Ј. С. Бах Менует; Ј. Сибелијус *Интермецо из свите „Карелија“*; Шопен *Валцер Дес дур*; Фахри Беџири *По вијне крухљит* (Долазе сватови) Група Екрипс *Океан*. Од филмске музике препоручује се Музика из филма *Под морем Мала сирена* (НП, 2004).

⁶⁰ Наставни програм предвиђа следећа дела: *Хајд на лево*; *Дуње ранке*; *Ја посејам лубенице*; *Зелени се јагодо*; *Коларићу Панићу*; *Пролећно коло*; *Разгранала грана јоргована*; *Гуске, патке*; *Лепи Анка*; *Дечја поскочица*; *Митку ноге заболеше*; *Вишњичица род родила*; *Божјића песма*; *Ој, Бадњаче, Бадњаче*; *Помози нам Вишњи Боже*. Затим на ред долазе дечје песме: *Патак* Ј. Битнец; *Ала веје, веје* Ст. Корунковић; *Мамино коло* Л. Прелаз; *Кока снела јаје* Ј. Горењшек; *Јесен* Ст. Корунковић; *Коњић* Д. Деспич; *Гјуми* Ф. Бегири; *Док месец сја* Батист Лили; *Пролећна песма* Ст. Корунковић; *Рибар* – Томерлин; *Блистај* Моцарт; *Несташни дечаки* – Ј. Маринковић; *Букварци* – Б. Станчић; *О гуски* – М. Тајчевић; *Петлић* – Е. Главник; *Сусрет* Д. Младеновић. У програму се налазе и 7 препоручених дидактичких игара: *Томерлин Имају ли карте сви*, *Тетка Метка*, *Телеграм*; *М. Петров Загонетка* и *Зецје ухо*; *Н. Вукомановић Чворац*; *Н. Хиба Лептир* и 7 бројалица: *Киша и мрав*; *Трепњица*, *Два се петла побие*, *Еци пеци пец*; *Елем, белеам, белбеић* и *Гусе, гусеница*. Највећим делом су оне и препоручене за свирање. Значајни су и модели који су препоручени, јер углавном је

Програм најпре препоручује низ народних дечјих песама за певање и играње као што су *Хајд на лево; Дуње ранке; Ја посејам лубенице; Зелени се јагодо; Коларићу Панићу; Пролећно коло; Разгранала грана јоргована; Гуске, патке; Лепа Анка* идр. Народне дечје песме прошле су кроз многе генерације. Реч је о савршено једноставним мелодијама које исказују ведар и живахни карактер који је красио наше предке и које су веома популарне код деце. Ове народне песме говоре нам о обичајима, веровањима, митововима, легендама. Зато их треба брижљиво чувати и даље пренести новим генерацијама, јер њима се развијају снажна национална осећања и изграђује прави однос према сопственој баштини. Такође, и за други разред предвиђене су обредне песме и разне песме о деци и за децу. Анализа препоручених дела која су препоручена Наставним планом за наставни предмет *Музичка култура*, како за први тако и други разред примарног образовања, показује да доминирају дела из српског културног опуса, што је врло значајно да се код деце раног узраста развија љубав према српској културној баштини. На тај начин дух вишевековног народног стваралашта, посебно из тешких периода ропства, уграђује се у свест и душе ученика чиме се развија љубав према својој нацији. Немоћан народ, без заштите државе у временима робства бранио се песмом. Стварањем

реч о песмама из народне традиције: *Ресаво водо ладна; С оне стране Дунава; Редом, редом; Фабрике бомбона; Лазара мајка карала; Синоћ је куца лајала*. Као и у првом разреду и у другом имамо препоручених композиција за слушање чији су аутори деца: *Дај ми крила један круг* Станко Бацковић; *Кравица Цица* Марина Весић, *Песма брату* Бранислава Попов, *Сад је већ велика* Мирела Поповић. Препоручене су и композиције за рад хорова: М. Бајшански *Ој, јаворе, зелен боре*; Д. Деспих *Скице из Зоо врта* *Пада киша*; Ј. Маринковић *Баци добре воље*; Народна *Разгранала грана јоргована, Ој, Бадњаче, Бадњаче и Помози нам вишињи Боже*; В. Илић *Коларићу панићу*; Мокрањец *Вивак*; К. Бабић *За свако чудо, Коњски реп и Врабац*; М. Шоуц *Сањалица Маца и Јесен*; П. Озгијан *Свитац*, Песма из Аустрије *Хајде да играмо*; М. Живковић *Горо, горо, бриљанова; Државна химна; Химна св. Саве*; З. Вауда *Дечјој Амбасди у Међашима и Птичји концерт*; Непознат аутор *Рођенданск*. И у другом разреду су препоручене одређене композиције за слушање. Неке се понављају из првог разреда а неке су нове: Химне су исте, а од народних песама нове су: *Чардаш; Ој Мораво; Коло из Стига; Банатско коло; Жижино коло; Дивна, Дивна; Ајде Като; На Божић; Нек свуд љубав сја*. Песме за децу: *Рођенданска* аутор непознат; *Пахуљице* З. Вауда; М. Илић *Бели Кад не буде крава*, Мађионичар, *Стајаћу на једној нози, Песма о одјеку*; А. Кораћ *Молимо за фину тишину, Радост Европе; Другарство* М. Субота; *Шапутање* Н. Херцигоња; *Заклео се бумбар* М. Шоуц; *Моја успаванка* Н. Радуловић; *Клепеће млин* немачка дечија песма; *Пролећна песма* народна из Пољске. Домаћи композитори: *Јежева кућа* З. Вауда; *Дечја соба* М. Живковић; *Народне загонетке* Н. Петин; *Молитва* Ј. Маринковић; *Свјати мученици* М. Топаловић. Страни композитори: К. С. Санс *Карневал животиња* (Кукавица и птице); Моцарт *Трећи став из сонате Ц-дур и Турски марш*; Шуман *Дивљи јахач*; Бетовен *За Елизу*; Ф. Рамо *Кокош*; Ж. Масне *Медитација*; Т. Сусато *Игра*; А. Понкиели *Игра часовника из опере „Џоконда“*; Ј. Штраус *Анина полка*; Н. Паганини *Капричо бр. 9*; Група „Екрипс“ *Киша и грмљавина и Јесења симфонија* Филмска музика; Музика из филма *Х. Манцини* тема из филма *Пинк Пантер* (НП, 2004

народне поезије и прозе чувао је свој дух и бранио свој идентитет, уједно га надограђујући.

Новембра 2004. године доноси се нови Првилник, који садржи одређене измене у односу на раније правилнике. Тако се као изборни наставни предмет за први и други разред основног образовања додаје *Од играчке до рачунара*. Основни циљеви овог наставног предмета су: Развијање моторичких способности уз коришћење материјала, прибора, алата, апарата, уређаја и раћунара; развијање креативности, логичког мишљења и способности комбиновања; упознавање и руковање играчкама и кућним апаратима и уређајима; упознавање са рачунаром и његовим деловима; развијање умења и вештина за коришћење материјала, прибора, алата, апарата, уређаја и рачунара.

За поље истраживања ове дисертације значајно је што се у овом Правилнику налази и Наставни план и програм за изборни предмет *Грађанско васпитање* – сазнање о себи и другима, за трећи разред основног образовања. Садржај овог наставног предмета подељен је у неколико целина: Подстицање групног рада, сарадње и договарање са вршњацима и одраслима; Уважавање различитости и особености, уочавање и превазилажење стереотипа везаних за пол, узраст, изглед, понашање, порекло; пријатељство и моралне дилеме у вези с тим; развијање моралног пријатељства и моралног расуђивања (крађа, лаж); појединац и заједница; правила које регулишу живот у заједници; права и одговорност, договарање; Заштита од насиља: ненасилно решавања сукоба; Развијање моралног расуђивања и развијање еколошке свести: брига о животињама и биљкама (НП, 2004). Анализа како садржаја који се препоручују за овај наставни предмет, као и сврха програма образовања који се наводи за њега, долази се до закључка да се у први план потенцира развој сопствене личности и задовољавање сопствених потреба. Тако се у Наставном програму за овај наставни предмет набрајају следеће области: Квалитетно образовање и васпитање, које омогућава стицање језичке, математичке, научне, уметничке, културне, здравствене, еколошке и информатичке писмености, неопходне за живот у савременом и сложенем друштву. Развијање знања, вештина, ставова и вредности које оспособљавају ученика да успешно задовољава сопствене потребе и интересе, развија сопствену личност и потенцијале, поштује друге особе и њихов идентитет, потребе и интересе, уз активно и одговорно учешће у

економском, друштвеном и културном животу и допринос демократском, економском и културном развоју друштва (НП, 2004). Међутим, иако је наставни предмет *Грађанско васпитање* углавном орјентисан на развој грађанских и индивидуалних вредности међу циљевима и задацима који се наводе у Наставном плану налазе се и садржаји који упућују ученике на националне вредности. У том смислу налазе се и садржаји који говоре о потреби развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина. Свакако доминанти су они садржаји који се препоручују Наставним планом а који се тичу усвајања, разумевања и развоја основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва; уважавање плурализма вредности и омогућавање, подстицање и изградња сопственог система вредности и вредносних ставова који се темеље на начелима различитости и добробити за све (НП, 2004).

У трећем разреду основног образовања по предметима који су предмет пажње за овај рад најпре се издваја *Српски језик*, где се као задатак, поред подизање опште писмености истиче „овладавање техником читања и писања на оба писма”, при чему се равноправно третирају оба писма и ћирилица и латиница, што свакако није добро за правилан развој националног идентитета код ученика. Препоручена лектира за књижевност показује да је опет највећим делом реч о делима из српске културне баштине.⁶¹ Тематика препоручених песама је различита, ту се налазе народне шаљиве песме попут *Женидба врапца Подунавца*, али и породичне песме као што је *Двије сеје брата не имале*. Реч је о једној од најлепших породичних

⁶¹ Наставним планом предвиђено је: Народна песме *Женидба врапца Подунавца*, *Двије сеје брата не имале* и *Обичајне народне лирске песме* (избор); Бранко Радичевић - *Циц*, Јован Јовановић Змај - *Пролећница*; Војислав Илић - *Први снег*; Григор Витез *Какве је боје поток*; Десанка Максимовић *Вожња*; Драган Лукић *Шта је отац*; Душан Васиљев *Зима*; Душан Радовић *Замислите*; Душан Костић *Септембар*; Бранислав Црнчевић *Љутило мече*; Љубивоје Ршумовић *Домовина се брани лепотом*; Добрица Ерић *Славуј и сунце*; Милован Данојлић *Љубавна песма*; Бранко Миљковић *Песма о цвету*; Мирослав Антић *Шта је највеће*; *Избор из поезије Душана Радовића*. Из народне епике препоручују се: *Марко Краљевић и бег Костадин*; *Вук и јагње*; *Езоп: Корњача и зец*, *народна приповетка: Свети Сава и сељак без среће и Ветар и сунце*; *Свијету се не може угодити*, као и народна бајка *Чардак ни на небу ни на земљи*. Такође, у Програму се налазе и епске приче домаћих и страних аутора. Од домаћих ту су: Десанка Максимовић *Прича о раку кројачу* Бранко Ћопић *Мачак отишао у хајдуке*; Стеван Раичковић *Бајка о белом коњу*; Бранко В. Радичевић *Самоћа*; Гроздана Олујић *Стакларева љубав*; Стојанка Грозданов-Давидовић *Прича о доброј роди*. Из из иностраног опуса као препорука су следећа дела: Арапска народна приповетка *Лав и човек*; Браћа Грим *Бајке* (избор); Максим Горки *Врапчић*; Оскар Вајлд *Себични џин*; Сун Ју Ђин *Свитац тражи пријатеља*; Пјер Грипари *Заљубљене ципеле*. Препоручене су такође и три драме: Душан Радовић *А зашто он вежба*; Александар Поповић *Лед се топи* и Јованка Јоргачевић *Никад два добра* (НП 2004).

песама која говори о сестринској љубави, са пуно осећања према брату, у којој се изражава чежња сестара да имају брата. Такође су присутне и познате обредне песме, као и песме најпознатијих српских писаца, од Змаја, Десанке, Душка Радовића, Илића, и др. Значајно је што се и у овом разреду обрађују познате народне епске песме, као што је *Марко Краљевић и бег Костадин*, која говори о хуманости и човечности Марка Краљевића, насупрот охолости и безобзирности бега Костадина, али шаље и поруку да „се вера не продаје вечеру”. Снажну васпитну поруку шаље и народна приповетка *Свети Сава и сељак без среће*. Посебно данас у временима конзумеризма када су људи а посебно деца стално незадовољни оним што имају, снажна је порука да је „срећа у нама” у раду, реду, поштењу, здрављу, умерености и честитости. Наравно да је тешко учити децу овим врлинама, када су им узор нешто друго, али улога образоватеља управо је у томе да децу воде ка правим вредностима. Као допунски избор, поред наведених дела, наставник и ученици слободно бирају најмање два, а највише још четири дела за обраду, научно-популарни и информативни текстови, избор из књига, енциклопедија и часописа за децу и сл. *Српски као нематерњи језик*. Један од задатака који се поставља пред ученицима јесте и да савладају једно српско писмо ћирилица или латиница у зависности од сличности са писмом матерњег језика.

Фебруара 2005. године објављен је нов Правилник о наставном плану и програму за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и за трећи разред основног образовања а који ће се примењивати са почетком школске 2005/2006. године. Када је реч о наставном предмету *Ликовна култура* поставља се мноштво различитих задатака, углавном методичке природе, међу којима је и развијање способности код ученика за препознавање традиционалне, модерне и савремене уметности. У препорукама за остваривање наставног програма, указује се да је потребно да се уз сваку целину програма покаже неко од уметничких дела или споменика културе. То „не морају увек да буду уметничка дела, него и предмети етно-културе која се односе на средину у којој ученици живе” (НП, 2005). Занимљиво је, посебно са аспекта анализе овог рада што се готово на идентичан начин у Наставном програму промовише равноправно латиница са ћирилицом. То видимо из програма где се наводи да је један од садржаја: Лепо писање са калиграфијом писање латиничких слова упоредо са ћиричким словима.

Писање латиничких и ћириличких слова у складу са калиграфским принципима (НП, 2005).

Један од наставних предмета у коме се налазе у великој мери области које садрже идентитетске елементе је *Музичка култура* за трећи разред. Национални садржаји, у овом наставном предмету посебно се налазе у препорученим композицијама за певање: Поред химни које су присутне у свим разредима (Државна химна, Светосавска химна и Школска химна) ту се налазе и 8 народних песама.⁶² За овај разред Наставни програм предвиђа широк репертоар различитих жанрова. Присутне су народне песме са различитим мотивима, такође и дечје песме, од којих су поједине народне неке домаћих аутора. За слушање у трећем разреду препоручују се следеће народне песме: *Расти, расти мој зелени боре; Домаћице од куће; Нишки вез – народно коло; Изгубљено стадо; Небо је тако ведро; Тихо ноћи; Чаробна фрула (избор) – Бора Дугић; Изгубљено стадо*. У програму даље, налазимо и препоручене песме за децу: *Молимо за фину тишину – Александар Кораћ; Ал је леп овај свет Стеван Мокрањац; Другарство Миња Субота; Шапутање Никола Херцигоња; Волим Новак Радуловић; Бумбаре и пчеле Станојло Рајичић и Успомена Радоња Вучековић. Расти, расти мој зелени боре*, стара је народна песма која је

⁶² Дођел Мара (црногорска народна песма); Фалила ми се прошена мома; С оне стране Дунава; Садила сам босиљак; Божићна песма – народна (Бијело Поље); Ој, јаворе, јаворе; Ја посадих; Вуче, вуче, бубо лења. Ту се налазе и дечје песме неке народне неке домаћих аутора: *Авантуре малог Јују; Рођенданска; Ловац Јоца Срђан Барић; Несташни дечаки Ј. Маринковић; Снег Стефановић; Шапутање Никола Херцигоња; и пет песама Б Станичића: Последњи цвет, Кукавица, Зово, Вејавица и Иде јесен* и једна песма из Енглеске *На слово; Волим да се купам*. Такође, препоручене су и 3 дидактичке игре (две страних и једна домаћег аутора): *Мамино коло* Л. Прелаз; *Кукавица Томерлин; Бака Мара С. Коруповић* (НП, 2005). У Наставном плану налазе се и два модела из народне традиције: *Фарба Мића врата и Лазара мајка карала*. За свирање Орфовим инструментима препорука је: *Иду, иду мрави; Полазак у школу* Б. Станчић; *На селу* П. Стоковић; *До врха је стигао* Стачић/Драгић; *Ерско коло; Под оном* црногорска народна песма; *Мој деда* М. Петров и *Блистај, блистај, звездо мала*. Као и у другим разредима предвиђене су песме чији су ствараоци деца и која су постала део националне баштине: *Зима* Милица Етински; *Зевак* Бојана Димовски, *Кокошка* Стеван Ћирић, *Шума* Андријана Ристић. Препоручене композиције за рад хорова су: Три химне које су поменуте, као и: *Пада киша* Дејан Деспић; *Вивак* Стеван Мокрањац; *Свитац* Петар Озгијан; *Коларићу панићу* Војислав Илић; *Мајка* Александар Кораћ; *Здраво војско* М. Илић Бели; *Лепо ти је рано уранити; Дуње ранке; Ал је леп овај свет* Стеван Мокрањац; *Вуче, вуче, бубо лења* Р. Граић; *Новогодишњи празник* М. Драгутиновић; *Дођи, врапче мали* Мерима Драгутиновић. Од иностраних композиција препоручено је 5 композиција: *Солмизација* Р. Роцерс (песма из филма „Моје песме, моји снови”) *Вивак* Јо сиф Це; *На Авињонском мосту* и *Канон* песме из Француске и *Кад си срећан* песма из Шведске. Када је реч о страним композиторима Наставни план предвиђа следеће композиције и ауторе: *Бумбаров лет* Николај Римски Корсаков; *Лептир* Га бријел Фор; *Игра шећерне виле* Петар Илић Чајковски; *Полонеза А-дур* и *Валцер а-тол* Фредерик Шопен; *На дрвеном коњу* Роберт Шуман; *Арија* Јохан Себастијан Бах; *Радечки марш* Јохан Штраус; *Годишња доба* и *Валцер цвећа* Петар Илић Чајковски; *Карневал животиња* Ка миј Сен-Санс; *Делфини* Музичка група Еклипс. И на крају имамо и препоручену музику из филма *Снежана* (НП, 2005).

записана у 19. веку а односи се на два стабла бора, од којих је један рукосад краља Милутина а други цара Душана и у којој се говори о Хиландару, светој лози Немањића, посебно о Светом Симеону и Светом Сави. Стога је несумљив њен значај за развој националног идентитета. *Домаћице од куће*, спада у обредне песме које су део нашег народног блага, део лирских народних песама. Поред митолошких, обредне песме спадају у најстарије наше народне песме. Садржај обредних песама везан је за магијска веровања и старе светковине. Тема обредних песама јесу природне промене у току године рађање, зрење, старење и умирање у природи. У овој песми аутор се обраћа домаћици да га прими у кућу а уједно је благосиља, добрим родом, породом и сличним благодетима које су красиле српске породице. Народно коло представља елемент нематеријалног културног наслеђа Срба и изразито је присутан у различитим сферама живота у Србији данас. Једно од таквих кола је и народно коло *Нишки вез*. Слушањем и играњем оваквих кола упознају обичаје свог краја, изглед ношње, као и неке необичне, можда заборављене речи из народног говора, чиме уче да поштују, негују, чувају и воле прави фолклорни мелос и традицију свог народа. У програму се налазе 6 композиција од посебног националног значаја: *Марш на Дрину* Станислав Бинички; *Хвали те* непознати аутор; *Свита кроз свемир* Александар Обрадовић; *II руковет* Стеван Мокрањец; *Расткова одлука* Славица Стефановић; *Јежева кућа* (дечја опера) Златан Вауда. Анализа дела која се препоручују указује на чињеницу да, без обзира што се као општи циљ поставља мултикултурализам ипак у највећој мери доминирају дела из српске културне баштине, посебно дела из народног усменог стваралаштва, што свакако позитивно утиче на развијање љубави према сопственој култури, а самим тим и на развој националног идентитета.

Још једна новина која је уведена овим Правилником, а реч је о наставном предмету *Народна традиција* у основне школе у Србији, има изузетан значај за национални идентитет. Један од пресудних разлога за формирање наставног предмета Народна традиција јесу алармантни извештаји различитих истраживача који упозоравају на убрзано одумирање многих важних елемената традицијске културе. Утицај модернизације, снажно промовисање нових вредности, од понашања, облачења изгледа и сл. потискује традиционалне вредности, које све мање постају доступне младима. Школа уз породицу може и треба да младе

нараштаје напаја духом традиције и тиме, снажно доприноси формирању представа о континуитету и укоренjenости. Из тих разлога неопходно је упознавање материјалне и духовне традицијске културе свог народа. Као непосредни задаци за овај наставни предмет пред ученике ставља се усвајање елементарних знања о разлици између фолклорног и актуелног окружења, и то кроз: упознавање са основним фолклорним текстовима у бајкама, легендама, причама, песмама, пословицама. Циљеви и задаци наставног предмета Народна традиција за први разред примарног образовања су: упознавање основних елемената дечјег фолклора, овладавање декоративним елементима најважнијих фолклорних празника, верских и сезонских, везаних за годишњи циклус и стицање елементарних знања о хлебу и биљкама (НП, 2005). У Наставном плану за овај наставни предмет налазе се и препоручени садржаји и активности, чији је избор у највећој мери препуштен учитељу, а препоручују се постојећи описи фолклорних игара и штампане збирке текстова дечјег фолклора. Тако рецимо учитељ препоручује ученицима да разговарају са баком о играма, обичајима одећи и сл, које су упражњавале кад су биле младе. Такође, да разговарају са декама и очевима о радовима и празницима, рецимо како се жање жито и прави хлеб, како се од грожђа прави вино, зашто се праве венчићи од ђурђевданских и других цвећа и сл.

Садржаји *Народне традиције* реализују се у корелацији са садржајима наставних предмета: Српски језик и књижевност, Историја, Музичка култура, Ликовна култура, Верска настава, Свет око нас. Значајно је да је предмет уведен од првог разреда основне школе као изборни и да се тематски прати све до четвртог разреда, што свакако утиче на формирање моралних норми код деце. Моралне норме које су пратиле кроз векове српски народ условљене су његовом историјском прошлошћу. Дакле, неопходно је упознати прошлост како бисмо изграђивали будућност. Традиција је присутна у развоју културе и представља неotuђив део континуитета сваке националне културе. Увођењем *Народне традиције* у образовни систем Србије учињен је велики корак у очувању народних обичаја који су основа националног идентитета.

За други разред у наставном предмету *Народна традиција* предвиђени су следећи циљеви и задаци: Усвајање знања о фолклорним празницима, биљкама и хлебовима кроз следеће- познавање разлике између отвореног и затвореног

простора ливада — кућа; познавање разлике између настањивог и ненастањивог простора - шта је најмањи услов да се нешто сматра домом; познавање различитих облика становања - пећина, кућа, село, варош, град; елементарно познавање структуре традиционалне куће. Дакле, садржији се надовезују на претходни разред и проширују знања о тим темама. Избор садржаја у другом разреду такође се препушта учитељу уз препоруку да се и даље користе постојећи описи фолклорних игара и штампане збирке текстова дечјег фолклора. Садржаји за овај изборни предмет могу се обухватити кроз следеће теме: Биљке - Како је посебност овог предмета у континуитету и развојности наставе, оно што је започето у првом разреду - рад са хлебовима и биљкама - наставља се и у другом, с тим што може добити за нијансу сложеније садржаје. На пример: ако су се у првом разреду сакупљале биљке да би се од њих правили венчићи, у другом разреду од сакупљеног биља могу се правити хербаријуми (НП, 2005).

Интегрисани наставни предмет *Свет око нас*, под тим називом, учи се само у првом и другом разреду, а у трећем и четвртном он се дели на *Познавање природе* и *Познавање друштва*. Општи циљ изучавања овог наставног предмета јесте „да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему” (НП, 2005). У посебним циљевима, који су истакнути Наставним програмом, указује се на: разумевање и уважавање различитости међу појединцима и групама; развијање одговорног односа према себи, другима, окружењу и културном наслеђу; као и чување националног идентитета и његово уграђивање у светску културну баштину. У наставним програмима могу се запазити врло конзистентне теме које упућују и на битне садржаје националног и грађанског васпитања. То су: у првом разреду, непосредно окружење - Моја околина, у другом разреду, насеље са околином - Моје место, у трећем разреду, природно и друштвено окружење - Мој завичај, и у четвртном разреду, Србија као део света - Моја домовина (ПНУ, 2005). Овде је свакако најзанимљивија тема Моја домовина, где се у њеној разради указује на основне карактеристике Србије: развој модерне српске државе, њен стратешки положај, природно-географске одлике, становништво, грађење демократских односа, очување националног идентитета и његово уграђивање у светску културну баштину. Такође, веома релевантан је и садржај тематске целине Осврт уназад-прошлост, где се указује на различите наставне садржаје, од прошлости породице

ученика и насеља у коме он живи до владара Србије, од Немањића до данас, укључујући српске устанке у XIX и светске ратове у XX веку.

Верска настава један је од обавезних изборних предмета, који има посебан значај за развој националне свести. Када је реч о верским садржајима, треба нагласити да се они изучавају и у другим наставним предметима, посебно у наставним предметима: *Српски језик*, *Музичко васпитање*, *Ликовно васпитање*, *Народна традиција*, *Свет око нас/Природа и друштво* итд. Наставни предмет *Верска настава* уведена је по конфесионалном моделу, за седам цркава и традиционалних верских заједница које живе у Србији.⁶³ У оквиру званичних докумената (Службени гласник РС – Просветни гласник, бр. 5/2001; бр. 4/2003) истиче се да је циљ Верске наставе упознавање ученика са вером и духовним искуством сопствене, историјски дате цркве или верске заједнице, као и потреба отвореног и толерантног дијалога и уважавања других религијских искустава, научних сазнања, филозофских погледа и свих позитивних искустава и достигнућа човечанства. Основни задаци *Верске наставе* су да ученицим пружи целовити религијски поглед на свет и живот, да систематски упознају своју веру у њеној доктриналној, литургијској, социјалној и мисионарској димензији, а све то у духу толерантног односа према другим религијама (ПГ. 4/2003). За припаднике православне вероисповести Верска настава дефинисана је као *Православни катихизис* који важи за све разреде примарног образовања. За српски народ вера има посебан значај јер Срби, који су поред јеврејског народа доказали да народ може да опстане и без државе али са вером нису без разлога смислили изреку „вера нас је одржала њојзи хвала”. Јеврејски народ је скоро двехиљаде године био изгнан из своје државе, али и у ропству снажно је чувао свој идентитет, заснован највећим делом на верском моменту, сваког дана међусобно се поздрављали са „Догодине у Јерусалуму” и дочекали су тај моменат. Слично је и са српским народом који је у петовековном турском ропству љубоморно чувао свој идентитет и опстао захваљујући њему. Православни поглед на свет, као специфични поглед на свет и живот заснива се на две димензије: Једна је историјска која обухвата настанак,

⁶³ Реч је о следећим црквама и верским заједницама: Српска Православна Црква, Римокатоличка Црква, Словачка Евангеличка Црква а.в, Реформатска Хришћанска Црква и Евангеличка Хришћанска Црква а.в, а традиционалне верске заједнице су оне које у Србији имају вишевековни историјски континуитет и чији је правни субјективитет стечен на основу посебних закона, и то су Исламска заједница и Јеврејска заједница.

развој и трајање хришћанстава, а друга је есхатолошка која је усмерена на будућност верујућих. У том смислу циљ наставе *Православног катихизиса*, која креће као изборни предмет од првог и наставља се у свим разредима примарног образовања јесте да учеоцима приближи ове две димензије православног погледа на свет, са намером да ученици упознају хришћански (православни) поглед на свет, у свим димензијама: доктрину православља, литургијски живот али и социјалну функцију религије. Наравно, овде није циљ само теријско усвајање знања већ практично деловање у стварном животу у складу са догматским порукама које усвајају. Када је реч о задацима које треба ученици да остваре изучавањем *Православног катихизиса* наводе се: развије отвореност и однос према Богу као другој и другачијој личности у односу на нас, као и отвореност и однос према другом човеку као икони Божијој личности, такође, другачијој у односу на нас, те да се између ове две релације оствари узајамно зависна веза (свест о заједници) (Просветни гласник, 2003). У првом разреду основне школе изучава се седам наставних тема.⁶⁴ Анализа наставних тема који су постављени пред ученике у првом разреду основне школе указује да ученици треба да остваре неколико циљева. Најпре да схвате себе као део заједнице, без које нема живота, и која чини саборност Бога човека и природе. Такође, да је у основи свега љубав, да је Бог пре свега љубав, и да се из Његове љубави према људима родио и Исус. Да разумеју значај молитве као начин комуникације са Богом као и значај доласка Христовог у свет. Посебно да разумеју значај Васкрсења, управо као израз Божије љубави, самим тим да љубав подразумева жртву.

У другом разреду основне школе, такође, изучавају се седам наставних тема.⁶⁵ Анализа ових садржаја који се у другом разреду препоручују Наставним планом и програмом показује да су они усмерени на важне обредне религиозне радње у којима се у највећој мери исказује чин вере, а то су пре свега Свето крштење и Васкрсење. Такође садржаји из Наставног плана за овај разред усмерени су и на пружање елементарних знања о службама у цркви, њиховој међусобној

⁶⁴ Реч је оследећим темама: Увод; Заједница као основ живота; Заједница љубави Бога, човека и природе; Неизмерна љубав Божја – Христос се роди!; Црква – заједница са Богом; Христова љубав према човеку и свету и Наша брига о свету (творевини Божјој) (НП, 2005).

⁶⁵ Наставним планом предвиђају се следеће области: Увод; Моје место у Цркви; Литургијске службе и њихов смисао; Живот у Цркви – лепота празника; Трпеза Господња; Света литургија – прослава васкрсења и Икона – прозор у вечност. (НП, 2005).

повезаности, као и о томе да свако у цркви има своју службу. Посебан акценат ставља се и на разумевања значаја литургије и причешћа.

У трећем разреду основне школе изучава се шест наставних тема.⁶⁶ Њихова анализа упућује на закључак да се циљевима и задацима верске наставе у трећем разреду основне школе, надовезују на претходна два разреда и да их шире и дубље објашњавају деци. Пре свега да ученици још дубље разумевају заједницу Бога и човека као заједницу љубави, да Бог воли човека и свет и све ствара из љубави, и да такав однос људи треба да имају према природи. Да човек мора бити одговоран и према себи и природи, јер су свет и околина дар који се приноси Богу. Такође се још више проширују знања о Светој литургији и Евхаристији као свету у малом. У четвртном разреду основне школе изучавају се, као и у претходном разреду шест наставних тема.⁶⁷ Посебно од тема које се изучавају у овом разреду значајно је разумевање крајњег циља који се налази у библијским порукама, јер из тог циља разуме се и значај врлинског живота. Тај циљ могуће је разумети из Христових порука, као и порука Светих апостола који су следили Његов пут. Самим тим од ученика се очекује да разумеју значај светитеља као водитеља и узора за Царство Небеско. Врло значајна тема *Верске наставе* у четвртном разреду је разумевање греха, који представља промашај циља, да је главни извор греха егоизам и самољубље, а да је пут превладавања греха кроз живот у врлинама. Један од циљева верске наставе јесте и развијање код деце моралних карактеристика. Морално васпитање у настави Православног катихизиса у млађим разредима основне школе има за циљ да код васпитаника развија побожност, оданост, покорност, послушност, одређене начине понашања према људима исте или других вероисповести, као и позитивне људске особине: веровање, духовност, покајање, човекољубље, благочестивост, богоумиљатост као и поштење, поштовање, праштање, пожртвовање, истрајност и остале моралне вредности и квалитете. Све те врлине, које савремени живот потискује, доприносе развоју личности са високим моралним карактером.

⁶⁶ Оне су: Увод; Бог ствара свет и човека; Бог нас воли; Заједница Бога и света кроз човека; Литургија –преображени свет; Човек и природа (НП, 2005).

⁶⁷ Реч је о следећим темама: Увод; Црква је наш избор; Христос нас све зове; Диван је Бог у светима својим; Значај врлинског живота и Са нама је Бог (НП, 2005).

Анализа наставних планова и програма о националним садржајима у наставним предметима за први циклус основног образовања у периоду (2000-2006) упућује на следеће закључке. Најпре у свим нормативним документима који су усвојени у овом периоду, а тичу се образовања, јасно се виде намере просветних власти да се примарни циљ образовања усмери ка развијању мултикултуралности, грађанских вредности као и сталног потенцирања развоја сопствене личности и задовољавања сопствених потреба у намери да се гради нов европски идентитет. Међутим када се анализирају садржаји у наставним предметима који су препоручују Наставним плановима и програмима, а који су предмет истраживања овог рада долази се до закључка да и даље већим делом доминирају садржаји са националним обележјима. Према томе, долази се до закључка да у Наставним плановима и програмима за први циклус примарног образовања доминирају садржаји који имају идентитетска обележја.

3.5. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Анализа првог Првилника који је донет већ 2001. показује, да се под изговором смањења градива у циљу растеређивања ученика, у појединим наставним предметима у свим разредима долази до избацивања по два или више дела, при чему нека од тих дела имају значајан родољубив и национални карактер. Посебно је то присутно у наставном предмету српски језик. Тако се у петом разреду избацује дело *Кадињача* (Славко Вукосављевић), у шестом разреду Ивана Брлић Мажуранић *Приче из давнине*, у седмом разреду *Пуста земља* Михајло Лалић, *Не окрећи се сине* Арсен Диклић и *Сутјеска* Душан Костић и у осмом разреду Зијо Диздаровић *Мајка* и Јован Цвијић *Охридско језеро* (НП, 2001). Од додатних дела укупно два, једно које има национално обележје. Реч је о делу *Одломак о одбрани Лознице* аутора Светлане Велмар-Јанковић, за шести разред, док је у седмом разреду додато дело из стране литературе *Мали принц* Антоан де Сент Егзипери. Конкретно по разредима Првилник уређује задатке и садржаје на следећи начин. У наставним програмима српског језика, за други циклус основног образовања све већа пажња посвећује се: континуираном учењу језика, књижевности и језичкој култури. Градиво се у свим областима постепено проширује и од ученика и наставника се све више захтева очекује. Сличне измене, у смислу скраћивања наставних садржаја налазе се и у наставном предмету Музичка култура за све разреде другог циклуса, с тим што овом приликом углавном бришу по једна или две композиције страних аутора, а то је и разумљиво јер су у овом циклусу углавном доминирале стране композиције.

Много веће интервенције извршене су у садржају за наставни предмет *Историја* у свим разредима другог циклуса примарног образовања. Тако се за 5 разред мењају садржаји програма и он обухвата следеће целине: Увод - подела прошлости, историја као наука и као наставни предмет, Праисторија - Централни Балкан у праисторији - верске представе човека праисторије, праисторијска налазишта на Централном Балкану; Стари век географски појам старог истока, најпознатије државе, структура друштва, веровање и култура. Овде се обрађује Грчка и Рим у старом веку и појава хришћанства, као и централни Балкан у Антици.

(НП, 2001). Анализа садржаја наставног предмета *Историја* за 5 разред, који се препоручују ученицима, показује да је тај садржај усмерен на шири план, који поред дубљег разумевања историје као науке и њене периодизације, обрађује две историјске целине: праисторију и Стари век. Дакле, очекује се да ученици стекну шири знања о овим периодима како би касније са њима повезали националну историју. Садржај програма за 6 разред односи се на Средњи век. У одељку Садржаји програма за VI разред врше се следеће измене и допуне: У пододељку Средњи век - Европа у раном средњем веку брише се тачка 5; У пододељку Средњи век - Српски народ и његови суседи у позном средњем веку бришу се тачке 12 и 13 У пододељку Средњи век - Српске земље у доба османлијских освајања додаје се нова тачка 1 која гласи: Исламски свет у средњем веку (НП, 2001). Овде се ради о периоду када се, по званичној историји, Словени досељавају на Балкан и почињу са организацијом своје државности. Без, улажења у питање око ове дилеме, чињеница је да су то важни идентитетски садржаји, који ученицима стварају могућност за развој националног идентитета. Анализа наставних планова за наставни предмет *Историја* за 5 и 6 разред показује да се у циљу растерећења ученика од превеликих наставних јединица, избацују садржаји који за национални идентитет имају посебан значај.

Наставни програм *Историје* за 7 разред обухвата период од 15 до 18 века (позни феудализам) и најпре се обрађује поглавље Успон Европе, географска открића, хуманизам и ренесанса. Потом следи поглавље са посебним националним призивом а то је Српски народ под страном влашћу од 16. до 18. века. У овом поглављу обрађују се следеће области: Турско друштво и држава од 16. до краја 18. века, Положај Срба у Турском царству, Пећка патријаршија, Хајдуци и ускоци, Ратови Аустрије и Млетачке републике против Турског царства Велика сеоба Срба, Срби у Аустрији, Војна крајина од 16. до краја 18. века, Срби у цивилној Хрватској и Славонији од 16. до краја 18. века, Срби у Угарској од краја 17. до краја 18. века (насељавање, привилегије, положај), Срби у Угарској од краја 17. до краја 18. века (Карловачка митрополија, култура, свакодневни живот), Дубровник, Срби у Далмацији и Боки Которској од 16. до краја 18. века (НП, 2001). Садржај, који се обрађује у овом периоду, који се највећим делом понавља из претходног правилника и који је коментарисан, односи се на изузетно тежак период српске историје, у коме

су Срби упркос свим притисцима и покушајима да нестану опстали. То свакако са поносом треба преносити генерацијама које се образују. Након поглавља Револуционарна-грађанска Европа, где се налазе садржаји Привредне и друштвене промене у Европи крајем 18. и у првој половини 19. века и технички проналасци, промене у начину производње, промене у друштву, раднички покрет) опет следи поглавље које има посебан значај за национални идентитет Срба: Национални покрети Српског народа у првој половини 19. века. У овом поглављу предвиђају се следеће области: Прилике у Београдском пашалуку у 18. и почетком 19. века, Буна на дахије, Први српски устанак до 1807., Први српски устанак од 1807. до 1813. године, Организација устаничке власти, Други српски устанак, Прва владавина Милоша Обреновића, Уставобранитељски режим и кнез Александар Карађорђевић, Цетињска митрополија, Стварање црногорске државе, Босна и Херцеговина у првој половини 19. века, Срби у Угарској у првој половини 19. века, Војводина у револуцији 1848/1849. године, Срби у Далмацији и Боки Которској у првој половини 19. века (НП, 2001). Историја као што је напоменуто, је наставни предмет који својим садржајима значајно ученицима пружа могућност да развијају свој национални идентитет. Садржаји који се препоручују Наставним планом и програмом за седми разред примарног образовања односе се на један од најславнијих периода српске историје и зато је врло значајно да се ученици са њим упознају и усвоје их.

Методски поступак, који се често користи приликом израде наставних планова, а који креће од општег плана и иде ка посебном поштује се и у изради Наставног плана за наставни предмет *Историја* за 8 разред.⁶⁸ Дакле, најпре се од

⁶⁸ Наставним планом предвиђене су следеће области: Свет у другој половини 19. и почетком 20. века. (Међународни односи крајем 19. и почетком 20. века, последице уједињења Италије и Немачке, подела колонија у Азији и Африци, улога Јапана као велике силе, нови империјалистички ратови и међународне политичке кризе. Политичке идеје - либерализам, демократија, национализам, социјализам) и такође важна област Балкан и велике силе (Хабсбуршка монархија, Аустро-Угарска нагодба, Османлијско царство, Русија, Источно питање, Сан Стефански мир, Берлински конгрес). Након тога се ученикова пажња усмерава на важно национално питање Србија и Црна гора и њихови суседи крајем 19. и почетком 20. века. Ово поглавље садржи следеће наставне јединице: Србија 1858-1878. године (владавина Михајла Обреновића и национална политика Србије, Уједињена омладина српска, добијање градова, ослободилачки ратови 1876-1878., делатност Светозара Марковића) Србија 1878-1903. године (стицање независности, развој привреде, оснивање политичких странака, проглашење краљевине, Тимочка буна, српско-бугарски рат, Устав 1888., политички живот у Србији), Србија 1903-1912. године (мајски преврат, завођење парламентаризма и грађанске демократије, појачан привредни развитак, царински рат), Црна Гора у другој половини 19. и почетком 20. века (територијално проширење и привредни напредак, државна управа, апсолутизам Николе Петровића, Устав и политичке борбе), Срби у Угарској у другој половини 19. и

ученика осмог разреда захтева да упознају Свет у другој половини 19. и почетком 20. века. За развој националне свести издваја се област *Балкан и велике силе; Источно питање; Сан Стефански мир и Берлински конгрес*. Посебно важно је да ученици разумеју како су се велике силе посебно, са запада односиле према Балкану и зашто нису дозволиле стварање балканског савеза и које су последице таквих одлука. Затим следи период до Првог светског рата, период стицања независности и економског и политичког јачање Србије. Потом следи поглавље Савремено доба, које има посебан идентитетски значај. Ту се најпре обрађује област Први светски рат и револуције у Русији; Први светски рат (1914-1918), главни фронтови, крај рата и његов карактер, стварање нових држава у Европи, Револуције у Русији, прилике у Русији уочи и у току Првог светског рата, Фебруарска револуција, Октобарска револуција и грађански рат, утицај Октобарске револуције на прилике у Европи (НП, 2001). Затим на ред долази период Србија и Црна Гора у Првом светском рату: ратовање Србије и Црне Горе као наставак одбрамбене и ослободилачке борбе, Церска и Колубарска битка, Србија и Црна Гора у Првом светском рату, повлачење преко Албаније, Мојковачка битка, Солунски фронт. Живот у окупираној Србији, Топлички устанак и његове последице; Југословенска идеја, предуслови за појаву југословенске идеје, први облици сарадње националних покрета југословенских народа, југословенска идеја крајем 19. и почетком 20. века, декларација о стварању Југославије током Првог светског рата (НП, 2001). О овим садржајима било је речи у ранијим анализама и свакако, не постоји дилема да су они један од најважнијих градививних елемената српског националног идентитета и да их са посебном пажњом и пијатетом треба уграђивати у свест ученика. Потом на ред долази

почетком 20. века (укидање Српске Војводине, Светозар Милетић и национални покрет војвођанских Срба, народно-црквена аутономија, положај осталих народности у условима мађаризаторске политике угарске владе), Положај Срба у Хрватској после Хрватско-Угарске нагодбе (борба за признавање националне посебности, народни покрет 1903., Хрватско-Српска коалиција), Босна и Херцеговина под аустроугарском влашћу (Аустроугарска управа, привредна политика аустроугарских власти, нерешено аграрно питање, међунационални односи и национална политика окупационих власти, покрет Срба и Муслимана за верску и просветну аутономију, анексија, Млада Босна), Суседни народи крајем 19. века (зачеци народног препорода Бугара, Румуна и Албанаца, борба за самосталну цркву, национални покрет за стварање државе уједињење Влашке и Молдавије и развој Румуније крајем 19. и почетком 20. века, економске и политичке прилике албанског народа, феудална анархија, зачеци препорода), Стара Србија, Рашка и Косовска област под турском влашћу у другој половини 19. и почетком 20. века (етнички и друштвени односи и прилике после младотурске револуције), Балкански ратови (супротности између балканских држава, балкански савез, успеси Србије и Црне Горе у Првом балканском рату, Други балкански рат, историјски значај балканских ратова). (НП, 2001).

поглавље које сагледава шири аспект тог времена: Свет између Првог и Другог светског рата; Прилике у свету после Првог светског рата; промене у међународним односима; Друштво народа; идеолошки, политички и државни системи у Европи између два светска рата либерализам, националсоцијализам, комунизам; Економске, културне и друштвене прилике у међуратној Европи (НП, 2001). Упознавањем са овим садржајима ученици имају прилику да шире своја знања из опште културе. Након тога, опет наставни садржај усмерава се на национални ниво и обрађује се поглавље Југославија између два светска рата, где се налазе следећи садржаји: Краљевина Срба Хрвата и Словенаца 1918-1929. конституисање државе; Видовдански устав; време парламентаризма; Краљевина Срба Хрвата и Словенаца 1918-1929.; Југославија 1929-1939.; Југословенска држава у кризи 1939-1941., спољни чинилац и југословенска криза; 25-27. март 1941. године (НП, 2001). Ови садржаји из ове области имају посебан идентитетски значај јер се односе на период стварање нације државе Краљевина Срба Хрвата и Словенаца, потом Југославије и зато је важно да се са њима ученици упознавају. Следеће поглавље у наставном предмету Историје за осми разред јесте Други светски рат, по већ успостављеном моделу најпре се иде на шири план (1939-1941, напад на Пољску, рат на Западу, 1941-1943. година, напад на СССР и рат на истоку до битке код Стаљинграда, Афрички фронт, рат на Пацифику, 1943-1945. година од Стаљинграда до краја рата. Након тога се ученикова пажња опет усмерава на национални ниво и Југославију у Другом светском рату. Ту се налазе следеће наставне области: Југославија 1941-1942. - априлски рат, разбијање и подела Југославије, устанци, окупациони системи, грађански рат, НДХ и колаборационистички режими Југославија 1942-1943; Југословенско ратиште и супротстављени оружани покрети до пада Италије 1943-1945; Борба за међународно признање, завршне операције, питање монархије и унутрашњег уређења; Последице и резултати Другог светског рата - логори, жртве, Холокауст, разарања, промене граница, прекомпоновање простора, технологије, тотални рат (НП, 2001). Као што је раније истакнуто, култура сећања има важну улогу у формирању националног идентитета, а овај период опет невероватног страдања, посебно српског народа, и једног од највећих геноцида који је учињен над српским народом, посебно од стране усташа, српски народ мора да памти и да се преноси младим генерацијама, на тај начин не само да се пружа отпор ревизији историје, у којој многи геноцидни народи настоје да „оперу” своју прошлост, већ се

и негује култ сећања чиме се и одаје права пошта невиним страдалим жртвама, прецима генерације која данас живи у Србији.

Опет по истом моделу долази поглавље Свет после Другог светског рата. Најпре се обрађује шири оквир, где се налазе поглавља: Супротности између великих сила, хладни рат и блоковска подела (1945-1989), узроци супротности између великих сила, питање мировних уговора, почетак хладног рата и стварање блокова. Затим опет ужи национални оквир, где се обрађују следећи садржаји: 1945-1948; Треће заседање АВНОЈ-а, избори 1945; проглашење Републике; Устав, обнова привреде, аграрна реформа и колонизација; први петогодишњи план; национализација, откуп и политика репресије према сељаштву; Спољна политика ФНРЈ 1945-1948; Стаљинова политика према Југославији; Резолуција ИБ-а, напади на Југославију, политички, привредни и војни притисак СССР-а и социјалистичких земаља, репресија према присталицама ИБ-а; Политика несврстаности и запостављање европске компоненте у спољној политици; Политички, економски, културни и друштвени развој 1948-1991; Устави, економске кризе, национални сукоби, природа југословенског комунизма (НП, 2001). Анализа садржаја који се предвиђају у Наставном плану историја за 8 разред указује на чињеницу да се ради о изузетно важним идентитетским садржајима, из посебно значајног периода у српској историји и да је изетно користан за формирање националног идентитета младих покољења.

Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања који је усвојен 2003 врши такође, одређене измене у наставним плановима и програмима. Тако се у делу Програма за предмет *Историја*, у одељку садржаји програма, мењају програмски садржаји за V и VI разред и у том смислу се најпре истиче да је циљ наставе историје да допринесе: културном напретку ученика; хуманистичком развоју ученика; разумевању историјског простора и времена; разумевању историјских процеса и токова и личности који су одредили развој људског друштва; развијању националног, европског и светског идентитета код ученика; развијању духа толеранције код ученика. И да ће ученик путем узрочно-последичних веза разумети историјске процесе и токове и личности које су одредиле развој људског друштва; познавати националну историју - политичку, економску, друштвену, културну; познавати

прошлост суседних народа и држава као и општу историју (НП, 2003). Садржај програма за пети разред углавном је исти као у претходном Правилнику (из 2001) и односи се на период од Праисторије до Старог века. Занимљива је литература која се за наставнике и ученике препоручује. Тако се за ученике препоручује: Густав Шваб, *Приче из класичне старине*, док за наставнике: Оничин Јабаланов, С. *Када је свет био другачији*, Машкин, Н. А. *Историја старог Рима*, .Струве, В. В., Калистов, Д. П. *Стара Грчка*. Папазоглу, Ф. *Историја хеленизма, Епоха Александра Македонског*, Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света и Оксфордска историја римског света, Аријес, И. Ф., Диби, Ж, *Историја приватног живота* и Срејовић, Д., Цермановић Кузмановић, А. *Речник грчке и римске митологије* (НП, 2003). Дакле, препоручује се учење једног периода историје углавном из страних извора што увек може изазвати одређене дилеме и упитности о аутентичности. Такође може се поставити питање, зашто се ученици само упознају са грчком и римском митологијом а не и српском, пре примања хришћанства о којој постоје многи извори.

Садржаји програма наставног предмета *Историја* у шестом разреду основне школе обухватају историјски период средњег века. Конципирани су у осам тематских целина које се односе на различита питања и садржаје из друштвене, културне, економске, политичке историје и историје свакодневног живота у средњем веку. Оваква концепција омогућава истовремену обраду садржаја из опште и националне историје. У Наставном програму истиче се да при конципирању тематских целина није био заступљен хронолошки принцип, али је он заступљен у предлогу садржаја за сваку тему. Веома је важно да се наставник при изради својих планова и програма придржава хронолошког принципа и да по том принципу направи структуру садржаја у оквиру тема. Овај принцип омогућава ученику да прати и разуме развојну линију средњег века у свим предложеним тематским целинама (НП, 2003). Оно што је важно, и свакако похвално, посебно из угла овог рада јесте препорука наставницима да у оквиру сваке тематске целине обраде и садржаје из локалне прошлости средњег века као и да прикажу шта до данас баштинимо из средњег века, водећи рачуна да буде усклађено са темом која се обрађује. У Наставном програму налази се и упуство за реализацију наставе ученика који припадају мањинским заједницама, где се између осталог каже:

„Припадници мањинских заједница у свакој теми могу да обраде и садржаје из прошлости своје заједнице водећи рачуна да ученицима пружи слику народа и државе које представљају

њихову матицу, али и слику средине у којој живе, како су и зашто населили те просторе, начин живота и значајне личности” (НП, 2003).

Ово подразумева да свака мањинска заједница треба ученицима да представи прошлост државе у којој живи и паралелно приказивање прошлости свога народа. Овај део може бити проблематичан за реализацију из разлога ако се зна да је Србија у својој дугогодишњој историји била у перманентном сукобу са суседима који су стално исказивали аспирације према српским територијама и користили сваку прилику за напад на српске територије. За реализацију овог програма опет се препоручује обимна литература, делом домаћих али и страних аутора.

Наредне године 2004. усвојен је нов Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. У делу Програма за предмет *Музичка култура*, у одељку садржаји програма, мења се програмски садржај за VI разред, где се међу задацима између осталог наводе и: да певају, по слуху и из нотног текста, народне и уметничке песме једногласне, двогласне и каноне, певају народне и уметничке песме, свога и других народа, по избору наставника, а према афинитету и могућности ученика (НП, 2004-а). У овом Правилнику мења се и садржај програма *Ликовна култура* за VI разред, где између осталих задатака налази и препорука да се у зависности од окружења школе, наставу што више одржавати ван учионице - школско двориште, парк, музеји, галерије, локални споменици културе. Такође, уколико је могуће организовати гостовања и посете локалних уметника, уметничких занатлија и мајстора неке од традиционалних вештина (НП, 2004-а). Тиме ученици се упућују на упознавање са локалном средином и значајним ствараоцима из свих области из локалне средине, што је посебно важно јер се развија љубав према свом крају и гради понос на крај из кога се потиче. Исте године (2004) доноси се још један Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. У делу Програма за предмет *Географија*, у одељку садржаји програма, мењају се програмски садржаји за V, VI и VII разред. Када се анализирају постављени задаци за овај наставни предмет, за све разреде ту се јасно може видети истицање у први план развој мултикултуралности. Тако се међу задацима налазе и следећи: упознавање основних географских одлика државне заједнице Србије и Црне Горе и земаља у непосредном окружењу, њихових асоцијација и интеграција;

развијању свести о превентиви, заштити и унапређењу животне средине; развијању националног, европског и светског идентитета; развијању толеранције, постојања и припадности мултиетничком, мултијезичком, мултикултурном свету (НП, 2004, - б). Садржај наставног градива за пети разред углавном се односи на физичку географију - ваздух, земља и сл.. У шестом разреду се пажња усмерава на становништво и насеља на земљи, те се тако у делу регионалне географије обрађује и лекција Државе на Балканском полуострву- ДЗ Србија и Црна Гора, Босна и Херцеговина и Хрватска, Македонија и Албанија. Такође, овде у упуству за остваривање програма налази се и део у коме се опет истиче важност мултинационалне сарадње: При излагању садржаја о државама треба указати на неопходност сарадње земаља у региону и на континенту, као и на потребу уважавања различитости и толеранције на свим нивоима. Садржај програма за седми разред односи се на регионалну географију Европе и света (НП, 2004-б).

Следеће године доноси се нов Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања у коме се у делу програма за предмет *Историја*, у одељку *Додатни садржаји из историје народности*, мењају програмски садржаји за школе на албанском наставном језику, за VI разред. Овај садржај има дванаест наставних јединица и то: Арбанаси њихово порекло и положај у Византији; Посебности привреде код Арбанаса; Друштвене групе код Арбанаса у средњем веку; Свакодневни живот - сличности и разлике са народима у окружењу; Покрштавање Арбанаса и утицај религије на свакодневни живот; Средњовековна култура Арбанаса; Сеобе Арбанаса; Народна традиција; Војска, оружје и начин ратовања Арбанаса у средњем веку; Прешевска долина у средњем веку; Османско царство, средњовековни споменици на овом простору (НП, 2005-а). Исте године (2005) доноси се још један Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, који је највећином делом индентичан са претходним, осим што се у Програму основног образовања и васпитања, у поглављу Изборни програми за VII И VIII разред основне школе после предмета *Домаћинство*, додаје нови изборни предмет Пројекат грађанин, који настоји да код ученика развија свест о грађанским вредностима. Тиме се јасно види намера нове власти да се у образовном систему грађанске вредности ставе изнад националних вредности. То се види и из циљева и задатака, као и из садржаја који су потенцирани и који се углавном односе на развој

комуникационих способности, истраживачких питања и сл. у циљу развоја свести о демократији, индивидуалности и посебности сваког ученика-грађанина (НП, 2005 – б).

У овом периоду 2006. године доноси се још један Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања у коме се у делу Програма за предмет *Српски језик*, у одељку садржаји програма, мењају програмски садржаји за VII и VIII разред. Анализа општих циљева и задатака, који се наводе у Наставном програму за овај наставни предмет, који су дати за оба разреда, показује да се у њима налазе и неколико значајних садржаја битних за развој националне свести. Тако се поред низа других задатака који се тичу уског стручних питања за учење српског језика, налазе и ови задаци: развијање љубави према матерњем језику и потребе да се он негује и унапређује; упознавање, развијање, чување и поштовање властитог националног и културног идентитета на делима српске књижевности, позоришне и филмске уметности, као и других уметничких остварења; развијање поштовања према културној баштини и потребе да се она негује и унапређује; васпитавање ученика за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, солидарности и других моралних вредности и развијање патриотизма и васпитавање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима (НП, 2006). Као што је познато настава српског језика одвија се путем две целине. Једна се односи непосредно на језик и граматику а друга на књижевност, која је за развој националне свести од посебног значаја, зато се и пажња у овом раду више усмерава на ову област. Увид у дела која се препоручују Наставним програмом у књижевности за седми разред показује изразиту доминацију дела из српске баштине. Од 25 наведених дела која се препоручују као школска лектира само су три из светске баштине и то: Ана Франк *Дневник* (одломак), А.П. Чехов *Чиновникова смрт* и Антоан де Сент Егзипери *Мали принц*. Кад је реч о домаћој литератури⁶⁹ дела која се препоручују настала су из пера познатих српских песника

⁶⁹ Јован Дучић *Подне*, Радоје Домановић *Мртво море*, Антоније Исаковић- *Кашика*, Јован Јовановић Змај *Кажми ми, кажми* (Ђулићи), Владислав Петковић Дис *Међу својима*, Десанка Максимовић *Крвава бајка*, Вељко Петровић *Јабука на друму*, Јован Стерија Поповић *Покондирена тиква* (одломак), Милан Ракић *На Газиместану*, Павле Угринов *Стара породична кућа*, Стефан Митров Љубиша *Кањош Мацедоновић*, Доситеј Обрадовић *Живот и прикљученија* (одломак), Пеђа Милосављевић *Потера за пејзажима*, Стеван Раичковић *Небо*, Иво Андрић *Прича о кмету Симану* (одломак), *Успаванка* ромска народна песма, *Љубавни растанак* народна лирска песма, *Иво Сенковић и ага од Рибника* народна епска песма, *Мали Радојица* народна епска песма. Мирослав

и садрже неколико тематских целина, У песмама попут *Мртво море*, *Подне*, *Стара породична кућа*, песници сликају природу и појаве у њој, исказујући своја осећања и шаљући поруку деци да воле природу, да је сваки део природе леп на свој начин, и да људи треба да буду у сагласју са природом. У Наставном плану налазе се песме са љубавним мотивима, попут Змајеве *Кажми ми, кажми* (Ђулићи) у којима се користе дивни термини за опис љубави (дика, снага, лане, благо) и који су ученицима, у ери поплаве насиља и те како потребни. Ту су и прича о храбрости оштроумности и племенитости као у причи *Кањош Мацедонових*, а уједно и подсећање на српске корене на приморју. Такође, у Програму се налазе и приче са шаљивим мотивима које исмејавају људске глупости. Наравно, посебно су значајне народне лирске и епске песме као што је *Иво Сенковић и ага од Рибника*, песма испевана у десетерцу из ускочког циклуса, која говори опет о јунаштву али и љубави сина према оцу, и која садржи митолошке мотиве борбе добра и зла, борбе слабијег и јачег, као што се среће у Библији борба Давида против Голијата. Тако и у овој песми, још увек дете, шеснаестогодишњи Иво Сенковић бори се против старијег и веома искусног ратника аге од Рибника и побеђује га. Порука је јасна, добро побеђује зло. Сва ова дела, која се препоручују, дела која граде српску културну баштину, значајна су и имају своје место и значај за српску националну свет. Али свакао се посебно издвајају два која код сваког Србина буде јака патриотска осећања и утичу на његов национални идентите. То су: *Крвава бајка* и *На Газиместану*. Песма, коју је Десанка написала још 1941, када је чула за стравичан злочин у Крагујевцу, никога не оставља равнодушним. Бајке су обично са срећним крајем, овде је реч о *Крвавој бајци*⁷⁰ зато што песникиња снажно упозорава на стравичан злочин, који не сме да се заборави и не сме да се понови. *На Газиместану* је такође родољубива песма која има значајних порука за све генерације. То је песма - споменик о страдању српских јунака који се нису двоумили када је требало отаџбину бранити али и порука новим генерацијама, да је отаџбина светиња увек и у свим временима.

Антић *Плави чуперак*, Стеван Сремац *Поп Тица и поп Спира* и Сава Немањић св. Сава у књижевности (избор из: Савиних списа, народног предања и ауторске поезије о св. Сави) (НП, 2006).
⁷⁰ Невероватно је, и то деца треба да знају и разумеју, да се у двадесетом веку у Европи која се поноси својом културом и традицијом, и која данас често Србији држи моралне лекције, деси један такав невиђени масакр у коме људи свесно и хладнокрвно, математички прецизно (сто за једног) убијају друге људе, међу њима и децу. Страдање крагујевачких ђака толико је сурово да превазилази страдања у бајкама и насловом *Крвава бајка* песникиња жели да му да призивук нечег невероватног и нестварног, а опет могућег и људског.

Поруке ових песама у временима „умреженог индетитета” сметају многим, па је то разлог што су ове две песме најчешће на мети одстрањивања из школских програма и уџбеника.

Када је реч о осмом разреду примарног образовања и наставном предмету *Српски језик*, такође се у делу *Књижевност*, препоручују двадесет и пет дела, од чега се само два однесе на светску баштину: Сергеј А. Јесењин *Песма о керуши* и Клод Кампањ *Збогом мојих петнаест година*. Анализа садржаја Наставног плана показује да се ради о делимима и ауторима из српске културне баштине. Наставни програм препоручује 25 дела.⁷¹ Књижевна дела која се препоручују за обраду у осмом разреду највећим делом спадају у ред изразито родољубивих дела која имају ванредан значај за српски национални идентитет. Тако песма-поема *Србија* Оскара Давича, једно од његових најлепших лирских остварења, где он домовину Србију назива мајком исказујући дубока патриотска осећања према њој. Али оно што је добро и што ученике треба учити, да прави интелектуалци не само да величају своју отаџбину, већ и указују на њене мане, што управо чини Давичо. Он говори о Србији и са позиције ожалошћеног човека који живи у земљи где има људи који се гуше у сиромаштву. Дакле и љубав према домовини али и прекор људима што домовина није боља. Без дилеме, једна од најпознатијих и најзначајнијих родољубивих песама је песма *Отаџбина* Ђуре Јакшића. У песми се исказује дубоко осећање љубави према својој отаџбини Србији, која је за њега идеал, неуништиви део прошлости. Српски народ вековима се борио за своју слободу против разних завојевача. Многи наши преци су у тој борби изгубили свој живот, а нови нараштаји нису и не смеју никада то да забораве. Вековна борба српског народа, непомирљивост са ропством и животом без слободе, довели су до тога да наш народ постане симбол отпора и пркоса завојевачима и насилницима. Посебно је снажна порука, коју песник

⁷¹ Оскар Давичо *Србија*, Ђуре Јакшић *Отаџбина*, Јован Јовановић Змај *Светли гробови*, Вук Ст. Карацић *Избор из Рјечника, о народним певачима*, Иван Горан Ковачић *Јама* (Х певање), Лаза Лазаревић *Све ће то народ позлатити*, Иван Мажуранић *Смрт Смаил-аге Ченгића* (Аговање), Симо Матавуљ *Пилипенда*, Љубомир Ненадовић *Писма из Италије* (одломак о Његошу), Прота Матеја Ненадовић *Мемоари* (одломак), Петар Петровић Његош *Горски вијенац* (писмо Селима везира и отпоздрав на писмо), Васко Попа *Очију твојих да није*, Милош Црњански *Сеобе I* (одломак), Добрица Ћосић- *Деобе* (одломак), Петар Кочић *Кроз међаву*, *Женидба Милића барјактара* народна песма, *Почетак буне против дахија* (одломак) народна епска песма, *Немушти језик* народна приповетка, Иво Андрић *Избор приповедака о деци*, Бранислав Нушић *Сумњиво лице*, Бранко Ћопић *Доживљаји Николетине Бурсаћа*, *Избор из савремене српске поезије и прозе* и *Избор из усмене књижевности српског народа и националних мањина* епске народне песме о ослобођењу Србије и Црне Горе; *народне љубавне песме* (НП, 2006).

упућује потенцијалним завојевачима, али порука која буду снагу отпора у сваком ко воли своју отаџбину Србију. Врло је значајна и поема *Јама*, коју Иван Горан Ковачић пише у првом лицу, има десет певања, а настала је 1944. године, када су сећања на стравичне усташке злочине још свежа, у којима песник диже глас против зла и злочине и то свакако треба памтити и путем образовања уграђивати у свест новим генерацијама. Тешко је из ових дела која се препоручују издвојити неко које има посебан идентитетски значај. Готово сва буде и развијају национални понос и осећање. Али свакако, дела *Србија*, *Отаџбина*, *Светли гробови*, *Јама*, *Почетак буне против дахија*, ниједног Србина који је национално оријентисан неће оставити равнодушним.

Овај Правилник уређује и наставни план за *Српски језик као нематерњи језик*. Као основни циљеви за овај предмет наводи се: Циљ наставе српског језика јесте да ученици продуктивно овладају српским језиком у оквиру предвиђене језичке и лексичке грађе, да упознају елементе културе народа који говоре тим језиком и оспособе се за споразумевање, дружење и зближавање са припадницима већинског народа и других националности (НП, 2006). Потом се у Правилнику разрађују садржаји за оба разреда (седми и осми). Када је реч о делима из српске баштине препоручених за лектуру у седмом разреду, оставља се могућност наставнику да изабере од два до четири.⁷² Реч је о делима из популарне књижевности без неких јаких српских националних мотива. Готово идентичан ситуација је и са препорученом лектиром за осми разред.⁷³ Према томе, само једно дело *Смрт мајке Југовића* из српске културне баштине има јак српски национални набој. Песма Мајка Југовића, је из Косовског циклуса и посвећена мајци која је у Косовском боју изгубила мужа и девет синова. Народни певач кроз карактер ове храбре жене истакао два узвишена људска осећања – материнство и патриотизам.

⁷² Литерарни текстови: С. Сремац *Поп Ђира и поп Спира*; И. Андрић *Књига*; А. Диклић *Салаш у малом риту* (одломак); Д. Ерић *Дечак с црвеном котарицом*; М. Антић *Плави чуперак*; С. Раичковић *Селидба*; А. Исаковић *Кашика*; Љ. Манојловић *Стрељање крагујевачких ђака*; Р. Асентијевић *Никола Тесла научник и проналазач*; Д. Јекнић *Књига*; Народна епска песма *Марко Краљевић укида свадбарину* Научно-популарни текстови и Текстови из листова за омладину (НП, 2006).

⁷³ Наставник и ученици бирају од следећих препоручених дела: Литерарни текстови: П. Кочић-Кроз *међаву*; Иво Андрић *Коса*; В. Петровић *Лена*; Д. Киш *Човек који је долазио из далека*; В. Царић *Бели вук*; И. Самаковлија *Дјечак Арон*; Б. Нушић *Сумњиво лице.*, Народна епска песма *Смрт мајке Југовића.*, Научно-популарни текстови. Текстови из листова за омладину (НП, 2006).

Правилник из 2006. године у знатној мери чини интервенције у делу Програма за предмет *Ликовна култура*, посебно у одељку који се односи на садржаје програма за VII и VIII разред. Занимљиво је, а посебно из угла ове дисертације, да су препоручена ликовна дела (слике и скулптуре), у највећој мери дела из светске културне баштине⁷⁴ што јасно показује намеру да се код ученика развија интеркултуралност. Свакако, да је развијање опште културе, која подразумева и шира знања и познавање светске баштине, пожељна и потребна, али такав тренд не сме ићи на уштрб сопствене баштине као што је то случај овде. У незнатној мери је број домаћих препоручених дела за анализу повећан кад је у питању *Ликовна култура* за осми разред, али и овде се примећује изразита доминација дела из светске баштине. Не постоји дилема да је код ученика потребно развијање интеркултуралности и ширење њихових видика о светској културној баштини. Међутим, то не сме бити на штету сопствене културне баштине јер се тако може код деце развити осећај инфериорности. Ученицима у овом наставном предмету пружа се могућност да анализом слика појединих српских манастира, шире и своја сазнања о њима, као што су слике манастира Сопоћани и Милешева. Такође, овим Наставним планом предвиђено је да ученици анализирају слику највећег византијског православног храма Свете Софије који је имао посебан значај

⁷⁴ *Михраб маузолеја у Сангди Рукаци, Капител у џамији у Алхамбри, Михраб из Мејдан-џамије у Кашану, 1226. године, Станица метроа у Паризу, око 1900, Хектор Гимар, Партеон, детаљ, 448-438. године пре нове ере, Св. Донат, Задар, IX век, Сахрана грофа Оргаса, Доменико Теотокопулос ел Греко (1541-1614), Катедрала св. Трипуна, Котор, 1166. година, Крштење Христово, Теодор Крачун (прва половина XVIII ВЕКА – 1781), Врата пакла, 1880-1917, Огист Роден (1840-1917), Ефеб из Маратонског залива, IV век пре нове ере, Праксител, Ахил (Дорифор), бронзана копија према статуи из 445. године, Поликлет Света Ана, Богородица и дете, Леонардо да Винчи (1452-1519), Хиле Бабе, Гране Халс (1580/81-1661), Веридба св. Катарине, око 1628, Питер Паул Рубенс (1577-1640), Менине, Дијего Родригез де Силва Веласкез (1599-1660), Баханалије, Тицијан (1487-1576), Бар у Фоли-Бержеру, Едуар Мане (1832-1883), Брод с робљем, 1839, Вилијам Тарнер (1773-1851), Добар дан, господине Курбе, 1854, Густав Курбе (1819-1877), Орачи, 1923-25, Рихард Јакопич (1869-1943), Дама у црном, 1907, Јосип Рачић (1885-1908), Тетка Лујка у врту, 1911, Мирослав Краљевић (1885-1913), Слика у атељеу, 1913, Иван Радовић (1894-1973), Новац краља Алфреда, IX век, Олтар у цркви Сан Амброђо у Милану, око 835. године, Чешаљ од слоноваче, Св. Јован Јеванђелист, око 1147. године, Ахил испраћа Брисејису, Помпеји, око 75. године, Наслон Тутанкамоновог престола, XIV век пре нове ере, Бронзани ибрик, VII век, Краљ помиче краљицу, 1944, Маркс Ернест (1891-1976), Распеће Христово, Студеница, 1209. година, Одривање Петрово, Христ пред Пилатом, 1300. црква св. Апостола у Пећи, Катедрала у Вормсу, Нотр-Дам-ле-Гранд у Поатјеу, XII век, Катедрала у Буржу, детаљ Св. Наум у Охриду, Богородица канцелара Ролена, Јан ван Ајк (1390-1441), Путовање мудраца у Витлејем, 1459-1463, Бенцо Госоли (1420-1497), Екстаза св. Терезе, око 1647, Лоренцо Бернини (1598-1680), Композиција у црвеном, жутом, плавом, 1920, Пит Мондријан (1872-1944), Композиција А-ХХ, 1924, Ласло Мохољ Нађ (1895-1946), Црвени и црни квадрат, 1914-15, Казимир Маљевић (1878-1935), Кратер, борови доносе поклоне Пандори и игра Сатира, Комичан призор, рељеф, Напуљ, Балет Конфете, детаљ, Балет L'air d'esprit, детаљ, Фонтана испред аудиторијума у Портленду, Орегон, Два клоуна (НП, 2006).*

за развој православља, који се након освајања од стране Турака све више претвара у џамију. Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања који је усвојен 2006. године врши одређене измене и у делу Програма за наставни предмет *Музичка култура*, у одељку садржаји програма за VII и VIII разред. Поред низа задатака који се тичу стручних питања за овај предмет налази се и онај у коме се равноправно истиче значај националног и интернационалног образовања јер се каже: упознавање културне баштине и савремена кретања у музичкој уметности свога и других народа (НП, 2006). Када се погледају обавезна препоручена дела за слушање и анализу у седмом разреду укупно 12, од тога су 9 из светске музике културне баштине⁷⁵ (НП, 2006). Дакле, опет изразита доминација интрекултуралног у односу на национално. Томе треба додати да се у Програму додаје да поред наведених композиција за слушање наставник слободно бира и друга музичка дела, из домаће и стране литературе, која омогућавају реализацију циљева и задатака предмета, а истовремено одговарају интересовањима и могућностима ученика. Наставним планом предвиђају се и три дела из српске музичке баштине: П. Коњовић *Велика чочечка игра из опере Коштана*, Д. Деспих *Вињете за дувачки квинтет*, и С. Атанацковић *Величаније Цару Лазару*. Ова дела, која су анализирана раније несумњиво је да својим значајем богате српску културну баштину и да су веома битна за развој националног идентитета.

Анализа Наставног програма за наставни предмет *Музичка култура* за осми разред, показује да међу препорученим делима већина потиче из страног опуса. У програму препоручују се обавезних 12 композиција од чега опет 9 из светске музичке баштине,⁷⁶ а само три српских аутора: С. Мокрањац *Ставови из Литургије*, С. Рајичић *На липару* (две песме по избору) и С. Христић *Ставови из Опела. На Липару*, први је вокални циклус у српској музичкој литератури за бас и оркестар

⁷⁵ В. А. Моцарт- *Концерт за виолину и оркестар бр. 1* (I став), Л. В. Бетовен- *Концерт за клавир и оркестар бр. 1 C-dur* (I став), А. Дворжак *Концерт за виолончело и оркестар h-moll* (III став), Б. Сметана- *Влтава*, Ј. С. Бах *Токата и фуга*, Г. Ф. Хендл- *Музика на води* (три става по избору), В. А. Моцарт- *Концерт за флауту и оркестар* (I став), Битлси- *Yesterday*, Џ. Гершвин- *Рапсодија у плавом*, М. Мусоргски- *Слике са изложбе у оркестарској и клавирској верзији* (избор), (НП, 2006).

⁷⁶ В. А. Моцарт- *Симфонија бр. 40 g-moll* (I став), Л. В. Бетовен- *увертира Егмонт*, К. М. Вебер *Концертино за кларинет и оркестар оп. 26*, Ф. Шопен *Полонеза As-dur*, Ђ. Росини *Арије Фигара и Розине из опере Севиљски бербери*, Ж. Бизе *Свита за оркестар Арлежанка* (два става по избору), С. Рахманинов *Прелид g-moll*, Е. Григ *Свита Пер Гинт* (два става по избору) и Џ. Гершвин *одломци из опере Порги и Бес*. Препоручена су и три српска аутора: С. Мокрањац *Ставови из Литургије*, С. Рајичић *На липару* (две песме по избору) и С. Христић *ставови из Опела* (НП, 2006).

где, Рајичић обрадио пет песама Ђуре Јакшића. Литургија и камерна музика која је на ту тему стварана има посебна значај за српску културну баштину. Као и у целокупном животу, тако и православном богослужењу, музика је одувек заузимала изузетно значајно место. Црквене песме, како народне тако и оне које стварају познати аутори по својој садржини, представљају одређену врсту молитве и израз су побожних осећања. Тако је музика у богослужењу и добила значајну улогу, јер црквеном песништву музика даје свечано рухо, појачава утиске, а све у циљу величања и слављења Бога. У литургијској композицији *Ставови из Литургије*, Мокрањац исказује своје унутрашње ставове према Литургији Св Јована Златоустог, али истовремено указује да је то дело истовремено посветио и српском народу. Литургију коју је компоновао „по српском народном напеву”, Мокрањац каже да је само посредовао у стварању циклуса литургијских песама: „Прави творац његове основе јесте српски народ. Ја сам га од српског народа позајмио, и сад га у скромноме уметничком руху опет предајем српскоме народу” (Мокрањац 1901, Према, Пено, В. и Весић, 2016, стр. 145.). Ситуација, што се тиче доминације дела из светске културне баштине нешто је ублажена када се погледају препоручене композиције за слушање за оба разреда, јер се ту налазе значајна дела из народне музике које изводе два ансамбла.⁷⁷ Наставни план предвиђа чак шездесет композиција за слушање, од Баха, Моцарта, Чајковског до забавне и цез музике. Такође, у Наставном плану налазе се и низ препоручених песама за певање и слушање, где се налазе химне које се изводе у свим разредима, потом низ народних песама које се понављају готово у свим разредима, потом низ духовних и староградских песама, канони. Нарочито треба истаћи песме из Првог светског

⁷⁷ Ансамбл Ренесанс: *Путничке мелодије скомраха, Садила мома крај море лојзе, Соко бира где ће наћи мира, Коло, Путничка мелодија ноћу и ансамбал Руковет: Браћо и господо, Заспала ми Царица Милица, Густа ми магла паднала, Банатски заплет, Креће се лађа француска, Кроз поноћ нему, Тамо далеко, Шано душо, Шано мори, Што се боре мисли моје*. Такође и позната дела српске духовне музике: С. Мокрањац *Акатист, Литургија, Опело*, М. Топаловић *Свјати мученици* (песме за резање славског колача), С. Христић *Опело*, Х. Добри *Хвалите имја Господне*, Ј. Маринковић *Молитва и На Велики петак*. Ту се налазе и дела домаћих композитора: И. Бајић *Кнез Иво од Семберије*, Д. Гостушки *Скерцо ин III*, Д. Девић *Вињете за дувачки квинтет*, Е. Јосиф *Смрт Стевана Дечанског* (одломак Balatta, Salmodia), В. Куленовић *Клавирски концерт* (одломци); Ј. Марић *Песме простора*, П. Милошевић *Симфонијета* (I став), С. Мокрањац *V руковет и VIII руковет*, А. Обрадовић *Кроз свемир* (одломци), С. Рајичић-Симонида, Ј. Славенски *Балкановонија* (одломак), К. Станковић *Српска национална песма* (Варијације на тему Што се боре мисли моје), Н. Херцигоња *Горски вијенац* (одломци), С. Христић *Прва свита из балета Охридска легенда*. (НП, 2006)

рата.⁷⁸ Поред песме *Тамо далеко*, свакако да је једна од најпознатијих песама која се често чује у Србији *Креће се лађа француска*. Песма тугованка, коју је написао пуковник Милосављевић 1917. године, у којој се описују страдања, патња и недаће српског народа и зато је њен значај за формирање националног идентитета код деце посебно важан. Може се дакле, закључити да се овим композицијама и песмама које се препоручују за слушање и посебно за рад хорова знатно побољшала ситуација са односом националног и интернационалног, у корист националног, што је свакако похвално и добро за јачање националног идентитета код ученика.

У посебном фокусу овог рада за други циклус примарног образовања је наставни предмет *Историја*, који нарочито садржи идентитетске садржаје. Правилник који је 2006 усвојен, када је реч о наставном Историја, где се, врши одређене промене у програмским садржајима за VII и VIII разред. Анализа овог Правилника показује да се у препорученим задацима за оба разреда између осталих налазе се и овај задатак: Задаци наставе историје су да ученици, уочавајући узрочно-последичне везе, разумеју историјске процесе и токове, улогу истакнутих личности које су одредиле развој људског друштва, и да познају националну и општу историју, политичку, економску, друштвену, културну, као и историју суседних народа и држава (НП, 2006). Анализа садржаја наставног предмета *Историја* за седми разред, који се препоручује Наставним планом, показује да се он односи на период од краја 15. века до 1878. године у општој и националној историји. Садржај је готово идентичан са претходним правилником те се овом приликом нече поново анализирати. Кад је реч о осмом разреду садржај се односи на период од краја 19. до краја 20. века. Констатација која је изречена за седми разред важи и за осми разред. Овај период, који се обрађује у седмом и осмом разреду период је страдања и период славе српског народа. Српски народ је како у

⁷⁸ *Што се боре мисли моје, Капетан Коча путује, Креће се лађа француска и Тамо далеко*. У Правилнику се налазе и препоручене Песме националних мањина, за сваку националну мањину по једна. Кад је реч о препорученим композицијама за рад хорова имамо чак 55 препоручених композиција од чега 31 су домаћих аутора и ту се налазе следеће песме: К. Бабић *Балада о два акрепа*, И. Бајић *Српски звуци*, З. Вауда *Мрави и Пахуљице*, С. Гајић *Тужна муха*, Д. Деспић *Киша, Огласи и Смејалица*, В. Ђорђевић *Вече врана*, В. Илић *Воденица*, Д. Јенко *Боже правде, песме из Бида*, Ј. Каплан *Жуна*, П. Коњовић *Враголан*, Ј. Маринковић *Љубимче пролећа*, М. Милојевић *Ветар, Младост и Муха и комарац*, С. Мокрањац *II руковет, X руковет, XI руковет, На ранилу, Пазар живине, Славска, Тебе појем, Химна Вуку*, Народна не седи *Цемо* (Караклајић), Б. Симић *Пошла ми мома на вода*, Т. Скаловски *Македонска хумореска*, М. Тајчевић *Додолске песме - I свита из Србије*, Шистек-Бабић *Ој, Србијо*, (НП, 2006).

даљој, тако и у ближој историји, прошао тешка искушења и страдања, увек био на правој страни историје. Својим херојским држањем пред надмоћнијим непријатељем и непристајањем на ропство, српски народ је доказивао свој прави национални идентитет, који је пре свега изражен у начелу „*за крст часни и слободу златну*”. Српски народ увек је био и остао веран овам начелу, које је постало један од најважнијих категоричких императива и стога га кроз образовне садржаје треба преносити наредним генерацијама. Посебно за развој националног идентитета значајни су садржаји у наставном предмету Историје за осми разред, где се обрађују историјске победе које је Србија остварила у Првом светском рату, којима се свет дивео и које се проучавају на многим универзитетима. Реч је о Церској и Колубарској битци. Такође, голгота српског народа током Првог светског рата, напуштање своје земље, прелаз преко Албаније и одлазак на Крф, а потом и Солунски фронт и ослобађање сопствене земље. Та жртва коју је поднео српски народ треба да буде трајна испирација младим генерацијама и значајно је што се обрађује кроз образовне садржаје.

У раздобљу од 2000. до 2006. године, особито након великих политичких промена, могу се јасно препознати намере нове власти да се у извесној мери потискују из наставних програма за други циклус примарног образовања национални садржаји и уместо њих се у први план промовишу вредности неолиберализма и западноевропских друштава, европског идентитета и глорификује транзиција у постсоцијалистичким државама источне и средње Европе. Пажљива анализа докумената, пре свега правилника који су у посматраном периоду усвајани, показује јасну намеру и жељу да се из садржаја наставних предмета и за други циклус примарног образовања потискују дела која имају изразит национални призвук. Такође, анализом самих наставних садржаја у наставним предметима који су предмет пажње овог рада, може се видети да су садржаји са националним обележјима и поред свих потискивања и даље у значајној мери присутни. Дакле, без обзира на снажну промоцију нове идеолошке матрице, у свим сферама друштвеног живота, па и у примарном образовању, анализа садржаја у наставним плановима и програмима за овај период, показује да и даље у највећој мери ти садржаји представљају израз српске националне баштине и самим тим позитивно су утицали на изградњу националног идентитета код ученика.

4. СРПСКИ И ЕВРОПСКИ ИДЕНТИТЕТ У РЕФОРМАМА ОБРАЗОВАЊА 2006-2020.

4.1. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА

Након исхода референдума у Републици Црној Гори, одржаног 21. маја 2006. године и разлаза са Црном Гором⁷⁹, Србија је наставила даље као самостална држава. Проблеми везани за јужну српску покрајину Косово и Метохију још су више продубљавани што је и резултирало (уз свестрану помоћ међународне заједнице, посебно већине земаља ЕУ) једностраним проглашењем независности Косова. Србија је и даље трпела притиске и уцене од стране Запада, али је и одлучно промовисала, стратешки циљ „Европа нема алтернативу”⁸⁰. Овакав политички императив, оних који су изабрани да врше власт, свакако јесте велики проблем јер се не говоре о „избору између две или више могућности”. Посебно што се око овако

⁷⁹ У којој мери је тај референдум био нерегуларан, и у којој мери је западна међународна заједница утицала на исход референдума, посебно се може видети из депеша Викиликса, а које посебно на систематичан начин објављује Миле Новаковић, у књизи *(Про)западни злочин над српским народом 90их година*, посебно у поглављу: Како је представник ЕУ Мирослав Лајчек растурио заједницу Србије и Црне Горе. Тако из депеше 06БЕЛГРАДЕ54- 2006-01-17 08:07:00- СЕНСИТИВЕ сазнајемо како је М. Лајчек био директно умешан у рад црногорских парламентарних структура и владе, спречавајући или блокирајући утицај опозиције у црногорском парламенту. 12 јануара 2005 Лајчек је посредством америчког конзулата у Подгорици одржао састанак са водећим црногорским политичарима ради имплементације референдума за издвајање Црне Горе из заједнице са Србијом. Шта више, директно је учествовао у раду црногорског парламента и владе. Свој прљави посао је обавио у тесној сарадњи са председником парламента Ранком Кривокапићем. Тада су се конкретно договорили да се закаже седница парламента са само једном тачком, референдума о отцепљењу, и да се након гласања (за које су обезбедили скупштинску већину унапред) седница парламента одмах распусти, да би се спречила „политизација и консеквентно узбуњивање народа!? Лајчек, који је присуствовао седници је оштро одбио предлог опозиције за стварање „Владе националног јединства“ и (ин)директно спречио да чланови црногорске опозиције из редова „српске мањине“ на било који начин учествују у власти. Сам референдум је тешко изманипулисан и на друге начине... На референдуму није дозвољено гласање црногорским држављанима који имају пребивалиште у Србији- истовремено је дозвољено гласање свима онима који имају пребивалиште у другим државама- што аутоматски „довукло“ сепаратистичке гласове из Албаније, Хрватске и БиХ. Такве манипулације су биле чак и против „високих стандарда“ ЕУ, ипак то водећим западним земљама и самој ЕУ није сметало да прихвате очигледно намештен и „дипломатско-обавештајно“ изманипулисани црногорски референдум о „отцепљењу“! (135-137) Novaković, Miodrag, *(Pro)zapadni zločin nad srpskim narodom 90ih godina*, Ванкувер:SRBski FBReporter, октобар 2014

⁸⁰ У многим изјавама званичника Србије могли су се чути овакве изјаве Посебно је тадашњи председник Борис Тадић то у многим приликама изјављивао. Blic, 17. 4. 2008. godine, Dnevnik, 24. 9. 2009. godine, Večernji novosti, 6. 1. 2010. godine.

важних вредносних и стратешких питања није покретала широка стручна расправа већ се та одлука прихватала безупитно.

Период од 2006 до 2020. године карактеристичан је и по томе што су власт у Србији, у овом периоду у два наврата, вршиле две различите коалиције. Најпре, као што је у претходном поглављу објашњено, 2000. године, након „демократских” промена, одговорност за вршење власти у Србији, преузео је ДОС, и та коалиција уз одређене промене била је на власти до 2012. године. Смена власти која је догодила 2000. од стране „демократске опозиције” – ДОСа, догодила се 2012. године и одговорност за власт у Србији преузела је Српска напредна странка у коалицији са Социјалистичком партијом. Како је о идеолошкој платформи ДОС-а било речи у претходном поглављу, фокус анализе за овај период усмерава се на идеолошки оквир СНС. Ова странка своју програмску платформу најсажетије изнела је у документу под називом „Бела књига – програмом до промена” октобра 2011. године. У том документу најпре се констатује да се Србија налази у условима дубоке економске, социјалне и политичке кризе, и да СНС нуди услове за излазак из кризе и развој Србије. Потом се истиче да је „Српска напредна странка политичка организација јасног демократског опредељења, чији је циљ спровођење државотворне политике, заштита виталних националних интереса, унапређење људских права, реалан и убрзан економски развој” (СНС- Бела књига, 2011). У циљу изградње модерног, демократског и просперитетног друштва у Програму се истиче да ће се Српска напредна странка залагати за остваривање општих начела која су набројана у 20 тачака. И у овом документу, потецнира се да је стратешки циљ Србије, улазак у Европу као и очување Косова и Метохије у оквиру Србије. Такође, у програму наводи се намера да се неекономско задуживања државе, којима ће се куповати социјални мир и опстанак постојеће коалиције на власти смањи, затим, развијати социјална сигурност, равноправност и солидарност, као основне вредности социјалне државе. Посебно се у Програму потенцира обећање да ће понудити запосленима и грађанима нови Закон о раду који ће одстранити многе понижавајуће норме које су супротне међународним конвенцијама и Европској социјалној држави. Такође, истиче се намера смањења корупције и борба против привредног криминала, као и равномерни регионални развој и раст животног стандарда грађана. Не улазећи дубље у анализу онога што је обећано у Програму и

онога што је реализовано у пракси, свакако да су нека обећања, попут повећања стандарда грађана, развој инфраструктуре и сл. релизована, али и да многа, попут смањења задуживања државе у иностранству, одлив младих из земље, развој домаће индустрије, развој пољопривреде, смањење увоза а повећање извоза и сл, нису, већ је негативан трен и повећан.

Посебно, за поље ове дисертације битна је тачка 16 из наведеног програма, која се тиче питања културе, науке и образовања. Ове области друштвеног живота, како се истиче у програму, представљају „залог за будућност”. У програму се потенцира да СНС „сматра да је очување српског културног идентитета један од најважнијих задатака државе, али ће уз развијање аутентичности културе Србије, она бити отворена према свим културама у Европи и свету. Култура у Србији је народна и национална. Она је основни носилац наше духовне и стваралачке посебности у породици светских народа” (СНС- Бела књига, 2011). Такође, између других циљева наводи се и да ће СНС основати посебан Фонд за очување културне баштине Србије као и заштите ћириличног писма и ширење јавне заступљености националног писма. Једно од предложених решења је доношење и примена новог Закона о употреби службеног писма у јавној употреби уз одређене пореске повластице. Када је реч о образовању, опет се констатује да је образовање у Србији је прошло пут многих неуспешних реформи које су резултирале нерационалним располагањем финансијских средстава намењених образовању и науци, неодговарајућој кадровској политици и одсуству жеље да се изврше корените и квалитетне промене које доносе резултат. У Програму истиче се и да ће СНС неговати образовни систем који ће одражавати хуманистичку традицију и који ће чувати народни идентитет и да ће посебну пажњу посветити унапређивању квалитета образовања и науке, обезбеђивању оптималних средстава за остваривање овог циља, јачању професионалних компетенција наставника, поправљању укупног друштвеног статуса запослених у овим делатностима. Посебно се истиче и намера да ће се посебна пажња посветити језику, писму, идентитетским предметима као што су географија, историја и књижевност.

Програм Социјалистичке партије изнова је презентован јавности 11. децембар 2010. године и он се у великој мери наслања на Програм из 1992. године. У Програму се истиче да су социјалисти следбеници оних који су вековима тежили

друштву слободних и једнаких, свих који су за свој идеал имали слободу, једнакост, солидарност и правду, да следе судбину радничког покрета у свету. Основна идеолошка платформа социјалиста је идеја демократског социјализма и утемељене на раду, хуманизму, слободи, социјалној правди, једнакости и солидарности, који тежи укидању владавине капитала над радом. СПС је партија демократске левнице која има трајно упориште у народу и визију прогреса свих грађана Републике Србије. Такође, се потецира родољубље и борба за слободу и независност определили су историју нашег народа и државе. Идеолошка платформа СПС заснива се како се истиче а идејама социјализма и демократије које су нераскидиво повезане у демократски социјализам и утемељене на раду, хуманизму, слободи, социјалној правди, једнакости и солидарности. Демократски социјализам, истиче се у Програму, је процес политичког, економског и социјалног ослобођења човека од сиромаштва, неправде, незнања и свих облика доминације и експлоатације и отуда обећање да ће СПС заступати најзначајније животне и радне интересе грађана, свих који живе од свога рада. Када је реч о образовању бесплатно образовање остаје трајни циљ социјалиста, које је остварено само на нивоу основног образовања. Такође, истиче се у Програму да сви грађани без обзира на социјално, национално или друго порекло, имају право на образовање и на слободан развој личности и стваралаштва и да држава зато мора знатно увећати средства за образовање на свим нивоима, јер је то услов за излазак из сиромаштва и убрзан развој.

Овај период карактерише, барем начелно, а време ће то касније демантовати, још бржи напредак у европским интеграцијама, што је додатно покренуло питање убрзања реформи, посебно имплементације промена у школском систему. Током овог периода донет је нови Закон о основама система образовања и васпитања (2009) и документ Правци развоја и унапређивања квалитета предшколског, основног, општег средњег и уметничког образовања 2010-2020. године, у коме се разматрају правци даљег развоја у школском систему Србије. Такође, приметно је, да је једна од најистакнутијих карактеристика промена у овом периоду, наглашено настојање да се коначно учини дисконтинуитет са оним претходним. Дисконтинуитет се, међутим, не односи само на политичке промене, већ и на вредносни дисконтинуитет са којим се школа суочава, односно, на сукоб различитих образовних вредности до кога образовна реформа доводи. Транзиција вредности,

као што стално потенцира у раду, представља један од најзначајнијих феномена скорашњих промена система образовања у Србији. Кључни недостатак тих реформских процеса јесте да оне нису уважавале искуства самих актера образовања, већ су спровођене с врха на доле. Као последица оваквих околности јавио се конфликт између традиционалне школске културе и вредности које одражавају нова друштвена очекивања од школе код наставника и ученика.

Искуство са реформама образовања у Србији у овом периоду показује да је промена вредносног оквира, које су садржане у политичким програмима странака које су биле на власти у посматраном периоду, један од најзначајнијих узрока, али истовремено и услова за успешно спровођење реформе. Стање које карактерише образовање у овом периоду могло би се дефинисати као прелаз од једног вредносног система ка другом. То је првенствено значило преиспитивање традиционалних школских вредности које су до тада развијане и креирање институционалног амбијента за изграђивање нових вредности у образовању. Другим речима, промена вредносног система и успостављење новог владајућег система вредности, које су традиционално афирмисане у школи и вредности које су се афирмисале у друштвеним доменима ван школе обележава школу у претходном периоду. Најважнији сукоб односи се на позиционирање школе између просветитељске и хуманистичке улоге, с једне стране и вредности карактеристичних за тржишну економију, с друге стране. Посмодернизам који се заснива на тржишној економији, где новац (профит) постаје врховна вредност, релативизује све друштвене вредности, посебно колективне (традицију, породицу, нацију) и убрзава глобализацијске процесе унифицирајући различите културе.

Образовне реформе које се даље настављају, углавном су концепиране по узору и моделу преузетим из Европске уније. У бројним документима Европске уније истиче се важност образовања и као циљ било је постављено да до 2010. године Европа буде најразвијенија економија у свету базирана на знању (Lisbon Strategy, 2000). У плановима развоја Европе до 2020. године важну улогу имају образовање и обука за остваривање дефинисаних приоритета: паметног (развој економије засноване на знању и иновацијама), одрживог (боље и ефикасније коришћење ресурса, еколошки боља и конкуретнија економија) и свеобухватног раста (висок ниво запослености, друштвена и територијална кохезија). Постављени

су циљеви: да се смањи осипање ученика из образовања (на 10%), да се повећа број особа узраста 30-34 године са терцијарним образовањем (на 40%), да се повећају издвајања за истраживања и развој на 3% БДП, да се повећа стопа запослености бар на 75% и смањи сиромаштво за 20 милиона људи. Све ово подразумева планско коришћење образовања и науке, развој нових компетенција и подстицање креативности и иновација (Лисабонска агенда, 2000; Стратешки оквир за европску сарадњу у образовању и обуци, 2009). Влада Србије је 2012. године усвојила *Стратегију развоја образовања у Србији до 2020.* године, као вид модернизације која се ослања на анализу стања образовања у Србији и давању визије како даље. У поменутој Стратегији, као кључне карактеристике образовања у Србији наведене су: 1. економско сиромаштво (немогућност школовања деце - због издатака за образовање многе породице у Србији су се жртвовале да би обезбедиле деци школовање; често и изван земље), 2. углед који је образовање у Србији уживало (учитељи и професори су били, све до сасвим нових времена, веома уважавани), 3. у одређеним периодима српска држава је веома смислено образовала младе људе на врхунским европским универзитетима с циљем да то што су тамо научили пренесу другима по повратку у земљу (СРОВ, 2012).

Национална баштина, култура која је вековима у њу уграђивана, у савременом друштву је оно чиме се људи и народи боре против новог колонијализма, који се пре свега одвија на пољу свести и културе. На светској сцени се „паралелно одвијају два процеса развоја – на једној страни је развој (материјалне) цивилизације, на другој развитак (духовног) варварства, деградације и примитивизма. То је управо добра слика целе ТНKK, али и целог модерног капиталистичког система, који почива на насиљу, лажи, похлепи” (Антонић, 2013, стр. 285). *Култура памћења* представља један од најснажнијих механизма националног идентитета; зато је стратегија новог колонијализма, кроз финансирање различитих невладиних организација, као и тзв. анационалних појединаца, највише на српским просторима усмерена на разарање те културе. Интелектуална самосвест и из њих изведени национални идентитет, чији темељи се граде са примарним образовањем, најснажнија су препрека на путу новог колонијализма. У овом периоду, јасно се може приметити да, као комплементарна активност, уз разарање културе памћења, интензивно је подстрекавана стратегија „клеветања” свих

националних вредности. Највише су у том процесу различитим врстама омаловажавања били изложени истакнути писци, уметници и научници, као и бројне друге историјске личности или догађаји, националне легенде и митови, који су имали и имају важну идентитетску улогу у свести српског народа. Готово да нема ниједне истакнуте личности српске културе, ниједног историјског догађаја, мита и легенде, који нису у последњих двадесетак или тридесет година, у свим сферама друштва па тако и у образовању, били изложени тој врсти диригованог омаловажавања, обезвређивања и клеветања.

„Све то је рађено са јасним крајњим циљем да се створи једна потпуно искривљена представа о томе да су све досадашње вредности српског народа безначајне, па је самим тим безвредан и досадашњи идентитет читавог српског народа, тако да је пожељно и неопходно спроводити различите стратегије и механизме преобликовања националне свести” (Кнежевић, 2010, стр. 52).

Анализирајући овај период (2006 - 2020), када је реч о образовању, може се закључити да утицај на образовање у Србији највећим делом имају људи из тзв. невладиног сектора. Просвета је потпуно политизована тако да на делу имамо недемократски начин одлучивања о кадровима и свим другим елементима образовног система. Реч реформа и реформисање најучесталије се користи у сектору образовања. Највише се реформисало основно и средње образовање, упркос чињеници да је основно образовање најквалитетнији део српског система образовања. Оцена, о реформама и реформисању образовања у овом периоду, коју исказује Милан Узелац која је у извесној мери радикалана и која је врло упозоравајућа можда на најбољи начин одсликава те реформе:

„Може се рећи реформе су успешно завршене и да је задатак постављен пред њихове поборнике испуњен у потпуности, изнад свих окупаторских очекивања. Око нас остао је пепео, понегде још тиња недогорело знање преведено у привид, и све су рећи они који верују да је могуће успостављање малих оаза знања каквих је било у средњем веку, а о чему је пророчки писао још почетком осамдесетих година Умберто Еко у свом изузетно луцидном футуристичком сценарију Средњи век је већ почео”(2019, стр. 86).

Сва истраживања која су рађена у овом периоду, посебно она које је радио Вујачић са сарадницима, показују да у перцепцијама кључних актера образовних промена у Србији преовлађују негативна искуства и ставови. Најзначајније замерке присутне у разговору са учесницима истраживања су: хаотичност и недовршеност промена, њихова недовољна прилагођеност актуелном образовном контексту, изневерена очекивања да ће промене прекинути негативне трендове у образовању и подстаћи његов развој, занемаривање потреба ученика, родитеља и наставника,

сукоб интереса школе и осталих актера. Наиме, у перцепцијама учесника истраживања, нарочито код наставника и директора школа, присутна су запажања да образовне промене „гурају” школу ка вредностима и циљевима који потичу ван саме школе и суочавају је са потребом да преиспита сопствени идентитет. Другим речима, учесници истраживања испољавају доживљај турбулентности, која је последица промене „стarih” вредности, које се све више оцењују као неадекватне, и транзиције школе ка „новим” вредностима, за чије усвајање постоји снажан подстицај од стране доносилаца одлука, послодаваца и академске заједнице (Vujačić i sar., 2011, стр. 56). До сличних закључака долази и Институт за педагошка истраживања. У испитивању о представама кључних актера о образовним променама у периоду од 2000. до 2010. године истиче се да промене у овом периоду карактерише: одсуство јасне стратегије, да се све одвијало пребрзо, да није постојала довољна контрола над процесом, да промене нису прилагођене контексту, да није било довољно ефикасне праксе информисања, политизација, дисконтинуитет и хаотичност као шири друштвени проблем. Такође међу учесницима постоји перцепција да су промене увођене некритичким преузимањем модела из других земаља, што је имплементацију често чинило парадоксалном или немогућом (Павловић, 2011).

На негативне последице преузимања и копирања страних искустава по образовни систем Србије, упозоравао је један од водећих педагога у Србији Емил Каменов: „није могуће пресађивати решења из туђих система васпитања и образовања на начин како је то учињено код нас (копирајући их и без довољно разумевања, зато што су таква, каква су)” (Каменов, 2006, стр. 14). У широј и стручној јавности, такође су присутна негативна реаговања, посебно просветних радника, на стратегију нове школске реформе. Посебно значајне критике могу се видети у бројним саопштењима Уније синдиката просветних радника Србије. Ово струковно удружење просветних радника одржало је више стручних расправа о реформама образовања у Србији и издало више саопштења али и зборника радова. Посебно су значајни зборници Ко и како вреднује образовање у Србији (2011) и Колико коштају илузије: Либерализација образовања у Србији (2014). У њима посебне се замерке упућују на законску регулативу, пре свега на Закон о основама система образовања и васпитања. Наиме, сматра се да закон није испунио разлоге

због којих је донет и да су неопходне његове измене. У складу са тим, неопходно је да образовни систем буде ослобођен политике, пре свега у делу састава школских одбора, статуса и овлашћења директора. У том смислу Унија синдиката просветних радника Србије донела је предлог измена и допуна Закона о основама система васпитања и образовања и презентovala га јавности под називом Програм за стабилан образовни систем у Србији. Такође, УСПР указује на чињеницу да иако се један од циљева савремене реформе, односио управо на процес деполитизације образовања (чувена 3д – принципа: демократизација, деполитизација и децентрализација) посебно у делу управљања и руковођења до његовог остваривања током овог периода није дошло. Сви показатељи указују на високу условљеност и повезаност образовних и политичких промена, што је у Србији и током претходних реформи био чест случај.

4.2. НОРМАТИВНИ ОКВИР ОБРАЗОВНИХ РЕФОРМИ

Имајући у виду најшири оквир, у овом периоду, уставно дефинисање образовања у Републици Србији, сада као самосталне и суверене државе, извршено је Уставом који је донешен 2006. године. Када је реч о образовању, право на образовање регулише се у члану 71. где се најпре каже свако има право на образовање. Основно образовање је обавезно и бесплатно а средње образовање је бесплатно. За образовну делатност, посебно када је реч о националном идентитету, значајан је и члан 10. којим се уређује језик и писмо и у коме се каже: У Републици Србији у службеној употреби су српски језик и ћирилично писмо.

У овом периоду (2006-2020), Влада Републике донела је два Закона о основама система образовања и васпитања: 2011. и 2019. На основу одредбе члана 112. став 1. тачка 2) Устава Републике Србије, дана 15. јула 2011. године, председник Републике, донео је Указ, о проглашењу Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања, а даном ступања на снагу истог, измењене су поједине одредбе, појединих чланова, до тада важећег Закона о основама система образовања и васпитања (Сл. гласник РС, број 72/09).

Влада Републике Србије је 15. 02. 2019. године донела Закон о основном образовању и васпитању. Најпре у члану 1 овог Закона каже се: Овим законом уређује се основно образовање и васпитање, као део јединственог система образовања и васпитања. Основно образовање и васпитање остварује се у складу са Уставом, законом којим се уређују основе система образовања и васпитања, потврђеним међународним конвенцијама, повељама, споразумима и овим законом. У члану члану 2 се указује на значај основног образовања. Основно образовање и васпитање је делатност од непосредног друштвеног интереса и остварује се као јавна служба. Образовно-васпитни рад у смислу овог закона обухвата наставу и друге облике организованог рада са ученицима (ЗОСОВ, 2019).

Влада Србије 2012. године усвојила је Стратегију развоја образовања у Србији до 2020. године, као вид модернизације која се ослања на анализу стања образовања у Србији са предлозима како даље. „Ова стратегија се бави утврђивањем сврхе, циљева, праваца, инструмената и механизма развоја система

образовања у Републици Србији током наредних десетак година; другачије речено, бави се покушајем да се обликује развој овог система на најбољи нам познат начин” (СРОС, 2012). Настојећи да сагледају околности које настају у окружењу Републике Србије, посебно у Европској унији, аутори Стратегије указују на неопходност промишљеног, организованог и квалитетног развој система образовања, као једног од кључних услова за развој Републике Србије ка друштву заснованом на знању. Аутори сматрају да СРОС треба да испуни две основне улоге: треба да буде основа на основу које ће се обликовати кључни законски, подзаконски и други документи у циљу функционисања и развоја образовања у Републици Србији. Друго он треба да чини основни стратешки инструмент којим се систем образовања у Републици Србији ефикасно и прихватљиво преводи из постојећег у жељено и оствариво стање након 2020. године. Ова Стратегија како су је замислили аутори треба да да одговор на следећа четири питања:

- 1) Какав треба и може да буде систем образовања у Републици Србији након 2020. године. Дакле, шта је визија пожељног а могућег будућег стања образовања да би на најбољи могући начин одговорио животним и развојним потребама грађана Републике Србије и друштва у целини до и након 2020. године (овај временски хоризонт се означава са „2020+”).
- 2) Којим стратешким политикама, акцијама и мерама се таква визија развоја образовања може остварити полазећи од његовог текућег стања (2012. година)?
- 3) Које односе и интеракције систем образовања треба да развија са другим националним системима (привреда, култура, наука, технолошки развој, јавне службе, администрација итд.) да би своју улогу остварио са највећим доприносима развоју друштва?
- 4) Којим путевима систем образовања у Републици Србији може постати (а) компетентан део европског простора образовања, посебно високог, и (б) привлачан за међународну сарадњу и пружање образовних услуга (СРОС, 2012).

Национални просветни савет, 19. јуна 2007. године донео је Правилник о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања. Измене које су учињене у овом правилнику а тичу наставног плана за други циклус основног образовања и

васпитања, посебно наставни план за V разред основног образовања и васпитања примењиваће се почев од школске 2007/2008 године, за VI разред почев од школске 2008/2009 године, за VII разред почев од школске 2009/2010 године и за VIII разред почев од школске 2010/2011 године. У овом Правилнику наставном предмету *Техничко образовање* промењен је назив у *Техничко и информатичко образовање*. Према наведеном правилнику о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања од V до VIII разреда, предвиђају се укупно тринаест обавезних наставних предмета, три обавезна изборна наставна предмета и осам изборних наставних предмета. У Правилнику потом налазимо на део који уређује програм обавезних изборних предмета (један од два) *Верска настава* и *Грађанско васпитање*.

Маја 2008. године, Национални просветни савет донео је нов Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања, а примењиваће се почев од школске 2008/2009 године. Према наведеном правилнику о наставном програму, утврђен је наставни програм за VI разред основног образовања и васпитања. Национални просветни савет дана 8. јуна 2009. године, донео је Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања, који ће се примењивати почев од школске 2009/2010. године. Према наведеном правилнику о наставном програму, између осталог, утврђен је наставни програм за VII разред основног образовања и васпитања.

У току 2010. године Национални просветни савет, доноси два Правилника о наставном плану и програму примарног образовања. Најпре, нов Правилник, о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања. У њему се пре свега када је реч о обавезним наставним предметима мењају садржаји наставног програма *Свет око нас*. *Свет око нас* у I разреду односи се само на непосредно окружење – Моја околина, а у II разреду – Моје место, насеље са околином. Овај Правилник настоји да прецизно дефинише и циљеве и задатке ескурзије.

Исте године (2010) Просветни савет доноси Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, за осми разред, а који ће се

примењивати почев од школске 2010/2011. У току 2010. године Просветни савет доноси још један Правилник. У њему се налазе измене које се тичу трећег разреда основног образовања у домену облика васпитно-образовног рада, који се сада остварује: редовном наставом, додатном наставом, наставом у природи (Настава у природи организује се за ученике од првог до четвртог разреда, у трајању од 7 до 10 дана, уз писмену сагласност родитеља, за најмање 80% ученика одељења) и додатним радом. Такође, у овим изменама правилника врше се измене у садржају наставног предмета Природа и друштво. Наставни предмет *Природа и друштво* у трећем разреду представља програмски континуитет интегрисаног наставног предмета Свет око нас из прва два разреда основног образовања и васпитања.

Просветни савет 2013. године доноси нов Правилник о допуни Правилника о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања, а примењује се од школске 2013/2014. Оно што је новина у овом Правилнику а што има могуће врло негативне последице по српски национални идентитет, јесте увођење у наставни програм у поглављу за матерњи језик за припаднике националних мањина и Босански језик. У Правилнику о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања, најпре у одељку Обавезни наставни предмети назив и наставни програм предмета *Српски језик*, замењује се новим називом и наставним програмом предмета *Српски језик и књижевност*. Нов Правилник о изменама Правилника о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања који је те године усвојен уз напомену да ће се примењивати од школске 2016/2017. године. Овде је првенствено реч о промени назива предмета *Верска настава* и том смислу се у члану 1 каже: У Правилнику о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања наставни програм предмета *Верска настава, Православни катихизис, Католички вјеронаук и Евангеличко-лутерански вјеронаук Словачке евангеличке цркве А.В.*, замењује се новим наставним програмом предмета *Верска настава - Православни катихизис, Верска настава – Католички вјеронаук и Верска настава - Словачке евангеличке цркве А.В.* ”,

Године 2017, опет уз напомену да ће се примењивати од школске 2018/2019. усвојен је нов Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног

образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања. Циљеви који се постављају у новом Правилнику за пети разред основног образовања и васпитања углавном су усмерени на развој људских права, грађанских слобода развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, развој толеранције и уважавање различитости и сл. Као и други правилници и овај Правилник регулише садржаје и циљеве, како обавезних изборних тако и других изборних предмета. Нове измене за пети али и шести разред доносе се 2017. године, када је усвојен Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања, а примењиваће се на ученике који пети разред уписују почев од школске 2017/2018. године. Овде су битне измене у члану 2. У делу: Наставни програм за пети разред основног образовања и васпитања, где се наставни програм предмета *Техничко и информатичко образовање* замењује наставним програмом предмета *Техника и технологија*.

Просветни савет је у току 2017. године када је реч о новим правилницима био изузетно плодоносан. Тако је те године донешен још један Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања, а примењиваће се на ученике који уписују први разред основног образовања и васпитања почев од школске 2018/2019. године. У овом правилнику најпре је изложен план наставе и учења за први циклус основног образовања, где је прецизно регулисан број часова за сваки обавезни и изборни предмет, по разредима. Такође, имамо извесне измене у облицима образовно-васпитно образовног рада, где поред редовне наставе имамо и Пројектну наставу (обавезну за све ученике) са по 1 часом недељно, 36 часова годишње. Наредне године 2018. године усвојен је Правилник о измени и допунама Правилника о наставном програму за пети и шести разред основног образовања и васпитања а примењује се почев од школске 2018/2019. године, за пети а за шести разред примењује почев од школске 2019/2020. године. Правилник најпре прецизно регулише обавезне и изборне предмете као и број часова са којима су заступљени у настави. Правилник предвиђа по 1 час недељно за оба разреда за додатну, допунску наставу и слободне наставне активности.

4.3. ДРУШТВЕНИ ЦИЉЕВИ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА

Једна од важних порука које се налазе у међународним документима које се баве образовањем, посебно UNESCO-а, јесте да образовање у свим националним државама има задатак да негује културу народа и да развија национални идентитет сопственог народа, на оним вредностима које су у складу са међународним стандардима а огледају су у неговању сопственог језика, вери, обичајима, једном речју традицијом. Међутим, ове препоруке нису у довољној мери уважаване од политичких актера који су дошли на власт у овом периоду. Промена идеолошке основе у српском образовању, која је наступила са променом политичке структуре, утицала је да се као примарни циљ образовања у овом периоду истиче *мултикултурализам*. Наравно, овако постављен стратешки циљ, није могао, одстранити потребу да образовање негује и развија националне вредности. То се може видети готово у свим нормативним актима који су и у овом периоду усвајани. Тако, Законом о основама система образовања и васпитања из 2017. године дефинисано је осамнаест циљева образовања и васпитања, а један од њих је:

„Развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине.” До сличног закључка долази и анализом документа под називом Националном оквир образовања и васпитања („Службени гласник РС”, број 98/2017) ”

У овом документу посебно се наглашава, да у време глобализације када долази до потискивања националних вредности а наметање глобалних вредности, један од примарних задатака образовања јесте да се „очекује да кроз образовање особа постане грађанин света, а да притом сачува свој национални идентитет, свој језик, своју културу, друштвену, моралну и духовну баштину.” (Исто)

У свим правилницима који су усвајани у овом периоду, такође, се указује на важност неговања културе српског народа и развијања националног идентитета, али се истовремено снажно промовишу грађанске вредности. Анализа правилника који су усвајани у овом периоду, показује да се као циљеви образовно-васпитног рада у примарном образовању стављају промовисање вредности грађанско-демократског друштва. Тако у првом Правилнику, делу у коме се дефинишу циљеви образовања и васпитања као општи циљеви и задаци истичу су: Квалитетно

образовање и васпитање које омогућава стицање језичке, математичке, научне, уметничке, културне, здравствене, еколошке и информатичке писмености, неопходне за живот у савременом и сложенем друштву; Развијање знања, вештина, ставова и вредности које оспособљавају ученика да успешно задовољава сопствене потребе и интересе, развија сопствену личност и потенцијале, поштује друге особе и њихов идентитет, потребе и интересе, уз активно и одговорно учешће у економском, друштвеном и културном животу и допринос демократском, економском и културном развоју друштва (НП, 2006). Дакле, по први пут јасно се може видети промоција либералног индивидуализма који промовише развој индивидуалних вредности и сопствене личности.

Анализа циљева и задатака који су препоручени у Програму, опет показује да у низу општих циљева који се наводе само се у једном потенцира „развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина” (НП, 2006). Сви остали циљеви и задаци наставе усмерени су на развој грађанског друштва и индивидуалног развоја ученика. У том смислу навод се следећи задаци: омогућавање укључивања у процесе европског и међународног повезивања; усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва; уважавање плурализма вредности и омогућавање, подстицање и изградња сопственог система вредности и вредносних ставова који се темеље на начелима различитости и добробити за све; развијање код деце и ученика радозналости и отворености за културе традиционалних цркава и верских заједница, као и етничке и верске толеранције, јачање поверења међу децом и ученицима и спречавање понашања која нарушавају остваривање права на различитост; поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву (НП, 2006).

Анализа закона и других докумената о основном образовању и васпитању из овог периода, показује да у њима постоји начелна намера да се трага за неком равнотежом између националних и наднационалних вредности. Најпре у Закону о основама система образовања и васпитања из 2009. године јасно се потенцира да је основно образовање и васпитање делатност од непосредног друштвеног интереса и

остварује се као јавна служба. Образовно-васпитни рад у смислу овог закона обухвата наставу и друге облике организованог рада са ученицима. Право и обавезност на основно образовање регулише се члановима 4, 5, 6, 7 и 8. Свако лице има право на бесплатно и квалитетно основно образовање и васпитање у јавној школи. Ученик јавне школе може бесплатно да користи књиге, школски материјал, превоз, исхрану, као и смештај када је то потребно, у складу са законом (члан 4). Основно образовање и васпитање обавезно је и остварује се у складу са законом. Припремни предшколски програм остварује се у складу са законом и део је обавезног образовања и васпитања (члан 5). Родитељ, односно други законски заступник ученика има право да за своје дете изабере основно образовање и васпитање у јавној или приватној школи, односно образовање код куће или на даљину, у складу са Законом (члан 8). У Закону се такође опет јасно каже (у члану 12) да: Образовно-васпитни рад остварује се на српском језику и ћириличком писму, док се за припаднике националних мањина образовно-васпитни рад остварује се на језику и писму националне мањине (ЗОСОВ, 2009). Као и у претходном Закону, када се анализирају циљеви образовања и васпитања и у овом Закону, јасно се види настојање да се у образовном процесу афирмишу наднационалне, посебно европске вредности а минимизирају националне вредности. Опет од шеснаест циљева који се истичу само се један (14.) односи на колективне вредности, и то националног културног идентитета српског народа: формирање ставова, уверења и система вредности, развој личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности држави Србији, поштовање и неговање српског језика и свог језика, традиције и културе српског народа, националних мањина и етничких заједница, других народа, развијање мултикултурализма, поштовање и очување националне и светске културне баштине (ЗОСОВ, 2009). Неоспорно је, да глобалистички тренд краси мултикултурализам и анационализам, а слаби патриотске вредности. Међутим, забрињава чињеница да се у поменутом Закону не истичу вредности патриотизма које су кључне за развој националног идентитета. До сличних закључака долази се и када се погледају општи исходи и стандарди који се наводе у Закону. Тако наглашава се обавеза система образовања и васпитања да ученике оспособи за десет исхода: знање, учење, тимски рад, управљање, однос према информацијама, комуникација, употреба науке и технологије, свет као целина, однос према променама, предузетнички приступ и јасну оријентацију ка остварењу

циљева и постизању успеха) (ЗОСОВ, 2009). Дакле, ни у једном исходу се не наводи важност поштовања вредности своје нације, потреба да се чува и брани отаџбина и друге идентитетске вредности. Одговорна образовна политика, не сме тако да се односи према својим идентитетским вредностима, већ мора да води бригу о образовању као основном стубу националног идентитета.

Овакав тренд регулисања циљева и задатака образовања и васпитања, и у ком правцу се они усмеравају (националном и(или) наднационалним) види се и када се анализира *Закон о основном образовању и васпитању* из 2019. године. У члану 21 овог Закона наводе се укупно 18 циљева основног образовања и васпитања. Анализа тих циљева показује да су они углавном усаглашени са циљевима образовања који су у складу са новом агендом која промовише улогу и значај знања у савременом друштву, посебно у складу са одрживим развојем. У том смислу истиче се значај целовитог развоја ученика, развијање ненасилног понашања и успостављање нулте толеранције према насиљу, развијање свести о значају одрживог развоја, заштите и очувања природе и животне средине и еколошке етике, заштите и добробити животиња, развијање компетенција за сналажење и активно учешће у савременом друштву које се мења, развијање кључних компетенција за целоживотно учење и међупредметних компетенција у складу са развојем савремене науке и технологије и развој свести о себи, стваралачких способности, критичког мишљења, мотивације за учење, способности за тимски рад, способности самовредновања, самоиницијативе и изражавања свог мишљења развијање компетенција за разумевање и поштовање права детета, људских права, грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном друштву као поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавање различитости. (ЗОСОВ, 2019). Према томе, анализом ових циљева може се закључити да од осамнаест циљева који се наводе у Закону о основном образовању само један (16.) односи се на развијање националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа. Ову констатацију потврђује нам и анализа исхода који се наводе и који се очекује да ученици након завршетка основног образовања стекну. Од четрнаест исхода који се наводе, опет само један (12.) односи на у исвесној мери

на свест о националној припадности, јер се каже: имати развијено осећање припадности сопственој породици, нацији и култури, познавати сопствену традицију и доприносити њеном очувању и развоју. Дакле, опет се може закључити да је правац који је зацртан, у коме се мало пажње посвећује националним вредностима, а у складу са идеологијом (неолибералном) од које се не одступа, промовишу се индивидуалистичке и интеркултуралистичке вредности. Пројектовани циљ који се од образовања очекује, може се видети и увидом у наставне планове и програме за поједине предмете. Тако рецимо, анализа задатака наставе *Географије*, које Правилник поставља пред ученике седмог разреда, показује да од тринаест које се помињу, три су посебно релеватна за истраживање овог рада: упознавање основних географских одлика своје државе и држава у непосредном окружењу, њихових асоцијација и интеграција, развијање националног, европског и светског идентитета и развијање толеранције, постојања и припадности мултиетничком, мултијезичком, мултикултурном свету (НП, 2010). Дакле, инсистирање на припадности мултиетничком, мултијезичком, мултикултурном свету.

Потискивање националних садржаја, из појединих наставних предмета, довело је до велике полемике и оштрог реаговање просветне јавности. Посебно је, изазвао покушај, избацивања, од стране креатора наставног програма, песама Десанке Максимовић *Тражим помиловање* и *Крваве бајке*. Крвава бајка, подсећа на страшан злочин који су управо Немци починили. Слично је и са збирком Тражим помиловање, где песникиња наступа изразито родољубиво, води дијалог са Душановим Закоником и српском средњовековном културом. Овај период карактерише и притисак LGBT лобија да се у наставним програмима промовише право на различитост у погледу сексуалне оријентације. У име права овог дела популације, захтева се измена уџбеника најеминентнијих научника да би се, чак *post-mortem*, њихови научни ставови усагласили са садашњим ставовима LGBT лобија. „Системски се доводе у питање не само вредносни обрасци по којима су генерације социјализоване, већ и непорециве научне чињенице. То је атак идеологије на науку најширих размера” (Šuvaković, 2018, str. 199). Тако рецимо, повереница за заштиту равноправности Невена Петрушић дала је Министарству просвете и науке РС, Националном просветном савету и у Заводу за унапређење

квалитета образовања и васпитања Препоруку 649/2011, која у својој тачки 8. експлицитно тражи

„Увођење афирмативних и тачних приказа истополне сексуално-емотивне оријентације, трансродности, трансполности и интерсексуалности у све уџбенике (како природних, тако и друштвених наука), укључујући и примере LGBTIAQ појединаца/појединки као део историјских, али и савремених демократских друштава” (Исто, стр. 199).

На ову новину која се упорно намеће српском образовању, упозорава Слободан Антонић. Анализирајући документ под називом *Образовни пакет* за основну и средњу школу, чије су ауторке Љиљана Богавац и Душица Попадић, лауреаткиње „Лабриса – најстарије ЛГБТ организације у Србији” он указује да се ту отворено, посебно на странама 348–350 пропагирају хомосексуални односи. На страни 348 имате и, очигледно одобравајућу и охрабрујућу, илустрацију две лезбејке које се љубе држећи се за задњице. Ту је и илустрација младог геј мушкарца који другом младићу доноси цвеће. „Младић сам, свиђа ми се друг из одељења, стоји едукативно питање на истој страници, а потом следи одговор. „Прати своја осећања и потребе, немој да их се плашиш или стидиш, заљубљеност и љубав су драгоцене осећања” (2017, стр. 347).

Одговорност образовне политике у условима наметања идеологије глобализма и информационих технологија, за очување националног идентитета добија на значају. Оно што се у Србији око просвете дешава последњих двадесетак година, део је глобалног процеса урушавања националних и државних система образовања у оквиру Новог светског поретка. Један од чланова Уније синдиката просветних радника Србије и уредник зборника „*Колико коштају илузије*”, Драган Матијевић, о томе каже: „Ако је неко смишљао сценарио за уништавање једног народа, бољи од овог није могао смислити – упропаштавање образовања и демографско нестајање. Или, што је говорио Кисинџер, не верујем у теорију завере, али што сам старији то сам више параноик ” (Матијевић, 2014, стр. 8). Анализирајући реформе образовања у овом периоду Драгољуб Петровић сматра да оне представљају наставак једног курса који је започет са комунизмом, а који се тиче потискивања српског националног идентитета.

„На својим реформским почецима комунисти су почели да из школе потискују народну поезију, тј. народну традицију – да би од „српске митоманије”, говорили су, одбранили остале народе и народности, а данас се показује да су се променили само „реформатори”, да су они дошли из неког другог света и намерили су да из школе изагнају последње трагове српског памћења, оне који се тичу Св. Саве и прве и последње српске речи која се с Косова

откинула и за вечност остала у српској паметарници. И то се чини с јасном „мотивацијом”: ако Косово више није у Србији, треба што пре заборавити да је оно тамо икада и било” (Петровић, 2021).

Анализирајући овај период у развоју српског друштва и образовне задатке и циљеве које образовање добија у овом периоду, оправдано се може поставити питање да ли образовање има задатак да доприноси стварању новог идентитета или чувању постојећег? Познато је да национални и културни идентитет „динамичка и противуречна аналитичка категорија: то значи да није једном за свагда дат, да настаје и да се мења у противуречним друштвено-историјским околностима и да се одржава уз одговарајуће унутарење напетости” (Коковић, 2005). Период након 2000, посебно након 2006. године је период у коме се институционализовано образовање налази пред новим идентитетским изазовима који редефинишу однос према културним коренима, култури сећања и релативизују утемељеност појединца у колективитет, како групни и национални. образовање у овом периоду, обележено је унутарњим напетостима у процесу преиспитивања досадашњег, вековима грађеног идентитета и намере да се гради нови пројектовани европски идентитет. Та напетост, са једне стране намере нове власти са новом идеологијом да промовише нови национални и културни идентитет, и становништва са укоренењем потребом да чува вековну културну баштину и своје сопство довела је до разутемељења идентитета у многим сферама живота, посебно у познавању сопствене историје. Наиме, према резултатима испитивања ИПСОС Стратеџик маркетинга (2010) који је резултате разутемељења идентитета пратио у равни препознавања државних симбола дошло се до сазнања да: „половина грађана не зна распоред боја на српској застави, а око 77% не зна речи химне „Боже правде”, 81% грађана нема неопходна знања о историји и да чак 81 одсто нема интересовања да зна више” (Петрушић, 2011, стр. 38). Оваква, могло би се рећи трагична појава о српском идентитету грађана Србије, пре свега је последица великих дисконтинуитета који су се дешавали у српској историји посебно новијој, када су се често мењали називи држава, симболи и сл. То је довело до тога да у српском друштву, посебно након „демократских промена” не постоји јасно сагласје око питања националног идентитета.

Друштвени циљеви, који се пројектују у наставним плановима и програмима у сваком периоду па и у овом, свакако су условљени не само националним циљевима

и потребама већ и глобализацијским изазовима. Глобализација, као шири светски процес и транзиција у којој се дешавају промене бивших социјалистичких земаља пре свега изазива кризу националне државе и суверености, односно слабљење вредности везаних за националну државу и јачање глобалних политичких вредности. Сходно томе, намећу се бројна питања везана за национални идентитет, верска опредељења, очување традиције и културе у наставним програмима и плановима. У том контексту, промене у школи, које се посебно дешавају у овом периоду, усмерене су ка мењању традиционалне улоге школе, школског образовања и васпитања. У том смислу школа, као примарна установа за васпитање и образовање, где се националним вредностима давао примат, све више добија задатак да оспособи и припреми појединца за доживотно учење које се наставља након стицања формалног образовања. Значајне промене у школи везане су за примену флексибилнијих планова и програма, примену разноврсних облика и метода учења и поучавања (активне методе, искуствено учење и др.) које су усклађене са индивидуалним стиловима учења ученика. У суштини, промене у школи заснивају се на концепту развојности и васпитљивости људских бића, а међу термилошким одређењима истичу се она која упућују на дискурсе, потенцијале и промене. Посебно се у први план истиче компетентност. Сматра се да конструкт компетентности чини адекватну основу за повезивање индивидуалног развоја са значењима друштвеног дискурса. Школа има задатак да истовремено формира и припрема личност за живот, у светлу актуелних глобалних промена од ње се очекује да континуирано и начелно подстиче развој компетентности као опште способности и њених конститутивних аспеката – самокомпетенције и социјалне компетенције.

Начин приказивања прошлости, односно како се сећамо, чега се и колико сећамо, знатно зависи од приоритетних политичких вредности, односно доминатне идеологије. Управо се кроз однос друштва према прошлости најбоље огледа идеологија владајуће гарнитуре у датом временском периоду. Доминатна неолиберална идеологија, успостављена „демократском” револуцијом, настоји да традиционалне вредности, посебно засноване на светосавским и косовским идеалима одбаце као назадне, а као модерне и пожељне промовишу се оне вредности које доприносе стварању новог европског идентитета. Према томе, као

доминтни општи друштвени циљеви образовања у овом периоду поставља се стварање нових вредности које су у складу са глобалним вредностима заснованих на неолибералној идеологији са циљем прибижавања Србије Европској унији. Неолиберална идеологија подразумева де(кон)струкцију традиционалног система вредности а то подразумева и де(кон)струкцију образовања. Анализирајући образовне реформе у Србији, током овог периода, јасно се може видети да су оне оптерећене бројним противуречностима и конфликтима. Најпре, приметно је огромно неслагање између креатора образовних реформи и просветних радника око динамике промена. Док је власт углавном заговарала брзе, радикалне и свеобухватне промене, међу просветним радницима преовлађавало је мишљење да промене треба спроводити умереном брзином, постепено и да је неопходно мењати мање системске делове, а не целокупан систем одједном. Такође, на чему је већина образовних радника инсистирала, јесте потреба да се најпре донесе јасна стратегија о системским променама образовања, као и консензус о томе које би вредности и праксе требало задржати а шта мењати. Дакле, који то вредносни циљ образовањем желимо да у наредном периоду остваримо. Такође, неслагање се јавило и око тога да ли промене реформама образовања треба да буду прилагођене могућностима и потенцијалима српског образовања, или неким апстрактним принципима по узору на туђа искуства. Патриотизам и родољубље постале су анахроне, превазиђене вредности и готово непотребне вредности. Унификација култура у процесу глобализације и транзиције намеће потребу да се у сваком, па и српском образовању уложи додатно ангажовање у циљу очувања сопственог националног идентитета. Образовање за правилан однос према националној баштини, која је темељ националног идентитета, у актуелним условима друштвених промена има посебну важност, јер наша традиција и култура представљају знак наше препознатљивости у глобалном свету. Са друге стране очување традиције и културних вредности и формирање колективних идентитета (породични, религијски, национални) са којима се појединци идентификују, значајно је са аспекта личног развоја сваког појединца, јер на индивидуалном нивоу развија осећање сигурности, безбедности и припадности коју појединац добија када се везује за заједничко дело својих предака, у знатној мери се увећава, када се појединац идентификује са националним вредностима.

4.4. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Први Правилник који се непосредно односи на први циклус примарног образовања у овом периоду донет је 2010. године и и њему се пре свега када је реч о обавезним наставним предметима мењају садржаји наставног програма *Свет око нас*, за први и други разред. У Наставном програму најпре се дефинишу општи циљеви за овај наставни предмет где се између осталог каже: Основна сврха изучавања интегрисаног наставног предмета *Свет око нас* јесте да усвајањем знања, умења и вештина деца развијају своје сазнајне, физичке, социјалне и креативне способности, а истовремено спознају и граде ставове и вредности средине у којој одрастају као и шире друштвене заједнице. Такође, наглашава се да је општи циљ интегрисаног наставног предмета *Свет око нас*, да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему. (НП, 2010). Свет око нас у I разреду односи се само на непосредно окружење Моја околина, а у II разреду Моје место, насеље са околином. На овај начин заступљена је концепција завичајног принципа, што свакако представља добар пут за развој колективних, а самим тим и националног идентитета.

Анализа садржаја наставног предмета *Свет око нас* за први разред, који је прописан Наставним планом, указује да он обухвата, како природно-географске садржаје, тако и оне које се тичу друштвене тематике. Дакле, садржај је подељен у две целине, већу која се односи на Живу и неживу природу и мању Ја и други. У овој другој целини налазе се области: Ја као природно и друштвено биће; Задовољавање својих потреба и осећања уважавајући потребе и осећања других; Амбијент у коме живим: дом, улица, школа, насеље; Групације људи у окружењу и моје место у њима: породица, рођаци, суседи, вршњаци, суграђани. Празници и обичаји; Дечја права, посебно уважавање различитости и права других (НП, 2010). Према томе, садржај овог наставног предмета у највећој мери усмерен је на развој индивидуалних особина ученика и разумевање његовог места у средини у коме живи. Слична ситуација је и са наставним садржајима за други разред који се такође могу поделити на две целине: Жива и нежива природа и кретање у простору и времену,

а друга целина односи се на друштвену активност људи и односи се на људску делатност и станиште где човек живи.

Правилник из 2010, који је предмет ове анализе, садржи и део који прецизно регулише остваривање наставе у природи и екскурзије у првом циклусу основног образовања и васпитања. Не постоји дилема, посебно данас у временима рачунара, друштвених мрежа и игрица, у којима су деца превише „заробљена”, да настава у природи има велики значај за ученике који се посебно огледа у три аспекта: а) здравствени који се пре свега одвија кретањем у природи, удисањем чистог ваздуха, што свакако подиже здравствени имунитет деце; б) социјални, који се огледа у јачању социјалних веза међу ученицима и развијању колективног духа путем излета и заједничког дружења на екскурзијама и настави у природи; и в) образовно-васпитни. Настава у природи пружа могућност да деца на лицу места практично виде и провере теоријска знања. Према томе, овим обликом наставе ученици побољшавају своје здравствено стање али негују љубав како према природи тако и према свом завичају и отаџбини уопште. То се јасно види и када се погледају циљеви наставе у природи који се наводе: развијање еколошке свести и подстицање ученика на лични и колективни ангажман у заштити природе; социјализација ученика и стицање искустава у колективном животу, уз развијање толеранције и одговорног односа према себи, другима, окружењу и културном наслеђу и развијање позитивних односа према националним, културним и естетским вредностима (НП, 2010).

Екскурзије, такође, имају са једне стране образовно васпитне циљеве али и важну улогу у развоју патриотизма и љубави према својој домовини. Одласком на екскурзију, а у основној школи екскурзије се реализују у оквиру своје домовине, ученици имају прилику да се уживо упознају са историјским и духовним наслеђем домовине којој припадају. То се јасно види када се анализирају задаци које се у Наставном плану истичу, а које треба екскурзије да остваре: продубљивање, проширивање и обогаћивање знања и искустава ученика, оспособљавање за решавање проблема, повезивање и примењивање знања и умења, развијање љубави према отаџбини, њеној историји, култури и природним лепотама, неговање позитивног односа према националним, културним, етичким и естетским вредностима, спортским потребама и навикама (НП, 2010. Наравно, међу задацима наведени су и они који би се могли сврстати у област грађанских вредности:

уважавање плурализма вредности и родне равноправности и неговање солидарности, хуманизма, другарства и осећаја заједништва (НП, 2010).

У току 2010. године Просветни савет Републике Србије доноси још један Правилник. У њему се најпре регулишу облици васпитно образовног рада (редовна, допунска, настава у природи и додатни рад) број недељних и годишњих часова. Овај Правилник, у Наставном програму основног образовања и васпитања за трећи разред посебно уређује садржај наставног предмета *Природа и друштво* за први циклус примарног образовања. Као општи циљеви и задаци за овај наставни предмет наводе се: Основна сврха изучавања интегрисаног наставног предмета *Природа и друштво* јесте да усвајањем знања, умења и вештина деца развијају своје сазнајне, физичке, социјалне и креативне способности, а истовремено спознају и граде ставове и вредности средине у којој одрастају, као и шире друштвене заједнице. Преко интерактивних социјалних активности они упознају себе, испољавају своју индивидуалност, уважавајући различитости и права других, уче се како треба живети заједно. Усвајање цивилизацијских тековина и упознавање могућности њиховог чувања, рационалног коришћења и дограђивања и развијање еколошке свести и разумевање концепта одрживог развоја (НП, 2010). У прва два разреда примарног образовања ученици изучавају садржаје које су непосредно везани за непосредно окружење у којем ученици живе и где се школа налази, у наставном предмету *Свет око нас*. Тако се у првом разреду садржај градива односи на *Моју околину* а у другом се проширује на *Моје место*, дакле насеље са околином. У трећем разреду, сада у наставном предмету *Природа и друштво*, даље се, по принципу спиралних кругова, градиво проширује на *Мој завичај*, где се налазе садржаји везани за природно и друштвено окружење региона коме школа припада. У четвртном разреду садржај градива обухвата државу Србију и носи назив *Моја домовина*.

Наставним планом се затим детаљно уређује наставни садржај за трећи разред. Садржај програма наставног предмета *Природа и друштво* за трећи разред креће се у релацији Природа ↔ Човек ↔ Друштво, и најпре се креће са наставном лекцијом *Мој завичај*, где се ученици упознају са природним карактеристикама краја у коме живе чиме се и развија љубав према свом крају. Посебно идентитески је важно поглавље *Наше наслеђе*, где се обрађују следеће наставне јединице: Како

откривамо прошлост (сведоци ближе и даље прошлости), Трагови прошлости: материјални, писани, усмени и обичајни, Чувамо и негујемо остатке прошлости. Потом поглавље Некад и сад: Одређивање ближе и даље прошлости - живот у породици, школи, насељу, завичају, Мој завичај и његова прошлост – културна и историјска: начин живота, производња и размена добара, занимања, одевање, исхрана, традиционалне светковине, игре, забаве, Ликови из наших народних песама, приповедака и бајки – повезаност догађаја из прошлости са местом и временом догађања, Знаменити људи нашег краја - просветитељи, песници, писци, сликари, научници (НП, 2010). Ова два поглавља свакако имају посебан значај за развој код ученика осећаја љубави како према својој свом завичају тако и шире према својој домовини. Посебно тиме што се деца упознају са знаменитим људима из свог краја, који су својим делима задужили тај крај и који деци могу бити прави узор који би пожелели да следе. Након поглавља које се односи на физичку средину опет следи поглавље које има не само сазнајни већ и идентитетски значај код ученика. Реч је о поглављу *Људска делатност*, опет највећим делом усмерена на крај у коме ученици живе. Ту се налазе следеће лекције: Становништво нашег краја - сличности, разлике, суживот; производне и непроизводне делатности људи и њихова међузависност; Село и град, сличности и разлике - њихова повезаност, зависност и међуусловљеност; Саобраћајнице у окружењу - понашање на саобраћајницама, прелазак преко улице, пута, кретање дуж пута, истрчавање на коловоз, коришћење јавног превоза, вожња бициклом, игра поред саобраћајница; именовање и препознавање на географској карти; Међусобни утицаји човека и окружења - начин на који човек мења окружење, утицај на здравље и живот кроз правила понашање која доприносе одрживом развоју (НП, 2010). За поље дисертације, значајно је истаћи да без обзира што је садржај наставног предмета *Природа и друштво* за трећи разред усмер на област *Мој завичај* Наставни план предвиђа лекцију која је усмерена на грађанска и индивидуална права, самим тим и развој индивидуалног идентитета. Реч је о лекцији *Дечја права*, где се ученици упознају са својим правима, и правима у групи, и како живети у складу са њима.

Нових правилника којим би се уређивали наставни планови и програми за први циклус основног образовања у овом периоду није било до 2016. године. Правилник, који је усвојен те године првенствено се односи на *Верску наставу* и

доноси одређене измене у назививима. Наиме, након постигнутог договора између традиционалних цркава и верских заједница извршене су одређене измене из претходном Правилника за први и други разред, тако да се у новом Правилнику „Верска настава, Православни катихизис, Католички вјеронаук и Евангеличко-лутерански вјеронаук Словачке евангеличке цркве А.В.“, замењује се новим наставним програмом предмета „Верска настава – Православни катихизис, Вјерска настава – Католички вјеронаук и Верска настава – Словачке евангеличке цркве А.В.“ (НП, 2016). Оно што је важно истаћи да је у основи Верске наставе налазе садржаји који код ученика развија љубав према правим вредности и врлинама, а такође и љубав према својој вери која је у основи националног идентитета.

Наредне године 2017. донет је нов Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања. Овим Правилником утврђује се план наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програм наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања. Анализа циљева основног образовања и васпитања који се наводе у овом Правилнику, такође, показује да као и у претходном Правилнику, од укупно осамнаест, само се један (16.) извесној мери односи на национални идентитет јер се у њему каже: „развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине” (НП, 2017). Програми наставе и учења засновани су на општим циљевима и исходима образовања и васпитања и потребама и могућностима ученика првог разреда. Они су највећом мером усмерени на процес и исходе учења, у највећој мери на развој компетенција код ученика. Када се погледају општи циљеви који су наведени види се да су највећим делом садржаји усмерени на развој грађанске оријентације, интеркултуралности и индивидуалности.

По предметима који су у фокусу овог рада то је регулисано на следећи начин:

Српски језик је један од наставних предмета који у свом програму за све разреде има међу највише идентитетских садржаја. И у овом Правилнику се поред

других циљева, који се тичу упознавања књижевног језика у циљу правилног изражавања, указује на значај овог предмета за формирање идентитета, јер се између осталог указује на значај и улогу језика у очувању националног идентитета, као и значај тумачења одабраних књижевних и других уметничких дела из српске и светске баштине, ради неговања традиције и културе српског народа и развијања интеркултуралности (НП, 2017). Дакле, одмах се да приметити да се подједнак акценат ставља на неговања традиције и културе српског народа и развијања интеркултуралности. Као што је уобичајено овај наставни предмет садржи две целине: Почетно писање и читање и књижевност.⁸¹ За област књижевност, препоручена су познате песме са различитом тематиком. Налазе се шаливе песме попут *Ја сам чудо видео*, у којој народни песник спаја неспојиво -туку се пуж и во, миш се дружи са мачком, жаба роде служи и сл., или *Хвалисави зечеви* где Десанка исмејава лажно кићење храброшћу. Ту се налазе и познате дечје песме које свако дете још пре поласка у школу научи, као што су *Зима, зима, е па шта је, ако је зима није лав*, или *Ау што је школа згодна, Није лако бити дете* и сл. Наравно сада их још више, колективно их певајући, усвајају и трајно памте. У Наставном плану налазе се и народне приче разумљиве деци тог узраста попут *Свети Сава и ђаци*, где Свети Сава на мудар начин објашњава деци да се крађа не исплати, што свакако са једне стране има васпитни карактер а с друге стране деца развијају знања и љубав према Светом Сави најзначајнијем српском просветитељу. Врло поучна је и народна прича *Голуб и пчела* која деци шаље поруку да треба чинити добра дела – „чини добро и добру се надај” јер добро се добрим враћа. Поучна је и народна прича *Деда и репа* која децу учи о солидарности и помагању без обзира на разлике. У програму се налазе и народне басне које такође шаљу поруке или о лукавству *Лисица и гавран*, као и о тврдоглавости и инату што води у невољу *Два јарца* и сл.

⁸¹ За први разред препоручена су следећа дела: Народна песма *Ја сам чудо видео*, Јован Јовановић Змај *Зимска песма*, Војислав Илић *Пролетња зора*, *Воја Царић*, *Пролеће*, Мира Алечковић *Ветар сејач*, Десанка Максимовић *Првак*, *Хвалисави зечеви*, *У гостима*, *Ливадско звонце*, Гвидо Тартаља, *Китова беба*, *Мрави*, *Постеља за зеку*, Бранко Топић *Јежева кућица* (читање у наставцима), Душан Радовић, *Јесења песма*, *Срећна Нова година*, Љубивоје Ршумовић, *Ау што је школа згодна*; *Дете*, *Деца су украс света*, Стеван Раичковић *Цртанка*, Бранислав Лазаревић *Сликар*, Перо Зубац *Добар друг ти вреди више*, Драгомир Ђорђевић *Није лако бити дете*. А ту су дела из прозе: Народна прича, *Свети Сава и ђаци*, Народна прича, *Деда и репа*, *Голуб и пчела*, Народна басна *Лисица и гавран*, Доситеј Обрадовић *Два јарца*, *Две козе*, Лав Николајевич Толстој *Два друга*, Драган Лукић *Јоца вози тролејбус*, Игор Коларов, *Дум-дум Оливер и његов бубањ*, Ђуро Дамјановић *Дан кад је јутро било слово*, Весна Ћоровић Бутрић *Ноћни ћошак* и Јован Јовановић Змај *Песме за децу* (избор) (НП, 2017).

Анализа обавезне литературе која се у Наставном плану за овај наставни предмет наводи, јасно указује да је осим једног дела Лав Николајевич Толстој - *Два друга*, сва остала из српске културне баштине. То је свакако јако значајно јер се тиме деца од самог почетка, од првог разреда упознају са изворном српском баштином и на тај начин граде позитиван однос према њој. Деци овог узраста занимљиве су и лако их усвајају загонетке. Значајно је што Наставни план за први разред углавном препоручује загонетке српских аутора, као што су Десанка Максимовић, Брана Цветковић и Григор Витез. Поред загонетки деци се препоручују посебно за извођене неколико драмских текстова, опет српских аутора, као што су: Гвидо Тартаља *Зна он унапред*, Душан Радовић *Тужабаба*, Александар Поповић *Неће увек да буде први*, Бора Ољачић *Први дан у школи*. (НП, 2017). У препорукама за реализацију наставног програма, учитељима се сугерише да са ученицима обрађују знамените личности из српске културе, попут Свеог Саве и Вука Караџића, а такође и знамените личности из завичаја. Овим садржајима даје се додатна могућност да се код деце почетног школског узраста развија љубав према делима из српске културне баштине.

Свет око нас је такође наставни предмет у првом разреду примарног образовања који садржи одређене идентитетске садржаје.⁸² Програм је конципиран

⁸² Да је у пракси, односно у ученицима, који су, како је раније наглашено највешим делом у домену страних издавача, другачије показује истраживање које су спровеле Данијела Василијевић, Марина Семиз и Жана Бојовић, о уделу националних садржаја у ученицима о природи и друштву првог, другог, трећег и четвртог разреда основне школе. Ово истраживање је показало да у ученицима првог разреда нису идентификовани садржаји који буде национална осећања, што је недопустиво; нема историјских тема, нити информација о симболима и обележјима Републике Србије, нема ни помена о националној културној баштини, важним личностима, као и географским појмовима домовине, док су категорије Обичаји и традиција и Опште информације заступљене само у ученику једног издавача следеће резултате. Анализа ученика Свет око нас првог разреда основне школе је показала да укупно учешће садржаја о националном идентитету, схваћеном у ширем смислу, у просеку износи 5,49%, Установљен је сличан распоред на ранг-листи заступљености различитих категорија националног идентитета у ученицима различитих издавача; у врху листе су садржаји из домена категорије Породица (њихово учешће у укупном садржају је 2,66%). Солидарност и заједништво имају удео у укупном садржају 2,14%. Религијске теме (0,34%) идентификоване су у оквиру лекције Празници и обичаји. У истој лекцији се налазе и садржаји о обичајима и традицији. Просечан удео садржајних јединица ове категорије је 0,17%...Просечно учешће садржаја о националном идентитету у ученицима *Свет око нас* за други разред основне школе је нешто веће него у ученицима првог разреда и износи 6,37. Значајна дисперзија резултата истраживања забележена је у ученицима природе и друштва трећег разреда основне школе; удео националних садржаја у различитим ученицима креће се од 2,69%, преко 4,55%, до 15,21%. У односу на претходне разреде, запажена је тенденција благог раста просечног удела ученичког садржаја којима се подстиче и снажи национални идентитет (7,46%) ученика трећег разреда основне школе. Тек у четвртог разреда ученици имају на располагању нешто више садржаја од националног значаја – њихов просечан удео у ученицима *Природа и друштво* износи значајнијих 38,67%, и то захваљујући историјским садржајима. Ученици се први пут суређу са историјским темама, тачније

из неколико целина. Најпре се налази област *Ја и други*, која је важна за развој личног и колективног идентитета јер је чине следећи садржаји: Основна осећања - радост, страх, туга и бес; Основне животне потребе - дисање, храна, вода, спавање и потреба за тоалетом; Сличности и разлике по полу, старости, способностима и интересовањима (НП, 2017). Дакле, ова прва област, која је предвиђена Наставним планом углавном је усмерена на развој индивидуалног идентитета, јер ученици упознајући различита осећања и разне потребе које поседују развијају свет о коме ко сам ја. Друга област *Породични дом, школа*, са садржајима: Групе људи, породица, школска заједница, разред, одељење, суседи; Права и обавезе чланова група; Правила понашања појединаца и групе; Празници – породични и школски, подстиче развој колективног идентитета (НП, 2017). Овим садржајима ученицима се пружа могућност да развијају свет о коме да припадају одређеним групама, да нису сами и да је моред личног ја важно и колективно ми. Следећа поглавље предвиђено Наставним планом област је која се односи на везу природних и друштвених појава и процеса. Она садржи неколико целина: Здравље и безбедност, човек ствара, оријентација у простору и времену и разноврсност природе (НП, 2017). Ови садржаји пружају могућност ученицима да правилно разумеју значај правилног односа према природи и везу између природе и човека. Приметно је такође, да се и у овом случају, у наставном предмету *Свет око нас*, не пропусти прилика да се укаже на потребу развијања мултикултуралности код ученика. Тако се у упуству за реализацију овог наставног предмета, које је део садржаја Програма каже: код свих ученика треба развијати осећај богатства у различитостима међу припадницима различитих националности указивањем на постојање људи који славе другачије празнике, имају различите обичаје, културу становања, исхрану, и сл. (НП, 2017). Према томе овде се ученици упућују на разумевање разлика које постоје између Ми и Они.

Наставни предмет *Ликовна култура* за први разред основног образовања, како се у Наставном плану наводи има за циљ: да се ученик, развијајући стваралачко мишљење и естетичке критеријуме кроз практични рад, оспособљава за комуникацију и да изграђује позитиван однос према култури и уметничком наслеђу

прошлошћу Србије, и то углавном на фактографски начин. Данијела Василијевић, Марина Семиз, Жана Бојовић, Национални идентитет у уџбеницима о природи и друштву Иновације у настави, XXXIV, 2021/2, стр. 27–43

свог и других народа (НП, 2017). Према томе, и у овом наставном предмету указује се на потребу развијања позитивног односа према култури и уметничком наслеђу како свог тако и других народа. Дакле, и национално и мултикултурално. За развој националног идентитета значајно је што се у упуству за реализацију садржаја који се препоручују, а који се првенствено односе на развој креативности код деце, указује да се они реализују путем обележавања и украшавања обичајних и верских празника из своје традиције.

У многој већој мери идентитетске садржаје налазимо у наставном предмету *Музичка култура* за први разред. Наравно, у складу са доминатном идеологијом која је успостављена у овом периоду и овде јасно се наглашава потреба за уважавањем како националног тако и мултикултуралног наслеђа. То се види најпре у општем циљу који се наводи за овај предмет где се каже: Циљ учења предмета *Музичка култура* је да код ученика развије интересовање и љубав према музици кроз индивидуално и колективно музичко искуство којим се подстиче развијање креативности, естетског сензибилитета и духа заједништва, као и одговорног односа према очувању музичког наслеђа и културе свога и других народа (НП, 2017). У наставном предмету *Музичка култура* предвиђење је слушање али и извођење музике према способностима ученика. Препоручене композиције за слушање на најбољи начин показује како су заступљени национални садржаји. Препоручено је чак 50 композиција за слушање од чега 37 је из српске културне баштине, а 13 из светске. Кад је реч о домаћим ауторима ту су најпре Химне: Светосавска химна, Државна химна и Школска химна.⁸³ За слушање и извођење музике у првом разреду примарног образовања Наставним планом најпре су предвиђене познате народне песме, народне игре кола, које се и слушају певају и играју. Потом следе песме за децу прилагођене узрасту деце и које имају образовни и васпитни катрактер, како

⁸³ Потом следе народне песме *Ерско коло*, *Васино коло*, *Копачица винограда*, *Синоћ кад је пао мрак*, *Кад те видим на сокаку староградска*, *Ој Бадњаче*, *Бадњаче*, *Чаробна фрула* Бора Дугић. Песме за децу *Како се прелази улица* Бранко Милићевић, *Седмица Миња Субота*, *Ивин воз* Влада и Гиле, *Ал је леп овај свет* Стеван Ст. Мокрањац и Александар Кораћ, *Учимо да бројимо* Бранко Милићевић, *Слон лепотан Дондолан* Драган Лаковић, *Бубамара* Никола Вукомановић, *Заклео се бумбар* Мирко Шоуц, *Страшан лав* С. Барић, *Успорите поред школе* хор Чаролија, *Пажљивко* хор Чаролија, *Другарство* Драган Лаковић, *Све је пошло наопачке*, *Јануарске звезде*, *Успаванка за Аћима* Миодраг Илић-Бели, *Успаванка* Бранко Милићевић, *Најлепша мама на свету* Александар Кораћ, *Пролеће у шуми* децја песма из Финске, *Кад си срећан децја песма*, *Деца су украс света* Миња Субота, *Лептирићу шаренићу* децја песма, *Ишли смо у Африку* Миња Субота, *Нек свуд љубав сја* децја песма из Белгије. Затим домаћи композитори : *Медведова женидба* Л. Димитријевић, *Смејалица* Дејан Деспић, *У Будиму граду* Стеван Ст. Мокрањац и *Песма о одјеку* Миодраг Илић-Бели (НП, 2017)

се прелази улица, или која су дани у недељи, или успорите поред школе. *Ивин воз* једна је од најпопуларнијих дечјих песама коју деца радо слушају уз коју и играју, као и веселу песмицу *Слон лепотан Дондолан*. Ту се налазе и дечје песмице, које деца уче и радо слушају и пре поласка у школу, посебно *Кад си срећан, Деца су украс света, Лептирићу шаренићу, Ишли смо у Африку* и др. Наставним планом предвиђено је да се деца још од првог разреда упознавају са српском духовном музиком, слушајући познате композиције на текстове које су прилагођени том узрасту попут: *У Будиму граду*, коју компоује Мокрањац, или са песмом *Медведова женидба*, коју је написала Десанка Максимовић, а музику компоновао Л. Димитријевић. Препоручене композиције за слушање које потичу из српске културне баштине, а са којима се ученици срећу од првог разреда, подстичу ученичку љубав према културном ставаралаштву народа коме припадају и тако позитивно утичу на развој националног идентитета код њих. Исти је случај и са препорученим делима за певање. Ту се опет налазе три химне које се и певају, потом опет следе народне песме и песме познатих српских аутора који су писали песме намењене деци и које су ушле у антологију српске књижевне баштине.⁸⁴

Певање песама, индивидуално или групно, има снажан и образовно-васпитни значај али је и један од најбољих начина да се код деце трајно усаде одређени садржаји, посебно национални. Певање буди емоције, посебно када се певају песме из националне културне баштине, и то ће свакако остати највећим делом трајна црта људског карактера. У истом Наставном плану налазе се и дванаест препоручених композиција за свирање на дечјим инструментима, које су све из српске националне баштине: *Иде мали меца* Д. Марковић, *Пада Снежак* Станиша Коруновић, *Ен тен тини*, *Боц, боц иглицама*, *На крај села жута кућа*,

⁸⁴ *На крај села жута кућа*, *Ми идемо преко поља*, *Игра коло*, *Ја посејам лан*, *Јеж*, *Ситна је киша падала*, *Божих*, *Божих благи дан*. Затим Дечје песме: *Коњ има чет'ри ноге* Зорислава М. Васиљевић, *Петлић* Емил Главник, *Зец копа репу* Зорислава М. Васиљевић, *Пекарчић* Љ. Шкарица, *Јежева успаванка* Никола Вукомановић, *Саобраћајац* Надежда Хиба, *Рођенданска песма* непознати аутор, *Авантуре малог Ју Ју* Петар Бергамо, *Ау, што је школа згодна* Миња Субота, *Није лако бубамарцу* Арсен Дедић, *Брате Иво* непознати аутор, *Букварци* Божидар Станчић, *Ускршња песма* Светлана Милић, *Ивин воз* Александар Кораћ, *Звук и тон* Зорислава М. Васиљевић, *Телефонијада* Јован Адамов, *Деда Мразе, не скрећи са стазе* Александар Кораћ, *Први снег* Божидар Станчић, *Пада снежак* Станко Коруновић. Ту су и Музичке игре које се и певају и играју: *Рибар* Владимир Томерлин, *Иде маца поред тебе* Зорислава М. Васиљевић, *Зец и репа* Зорислава М. Васиљевић, *Песма у колу* словачка народна песма, *Берем, берем грозђе*, *Васино коло*, *Медвед бере јагоде*, *Коларићу панићу*, *Плива патка преко Саве*, *Дуње ранке*. Затим Бројалице: *Мачка*, *Ишо меда у дућан*, *Лептир и цвет*, *Два се петла побише*, *Еци пеци пец*, *Ен тен тини*, *Ко ко ко ко да*, *Ластавица*, *Бумбари*, *Дечак и птица* (НП, 2017).

Плива патка преко Саве, Пишем, пишем петнаест, Магарац и кукавица, Добро јутро, добар дан Татјана Дробни, *Ресаво, водо ладна, Ми идемо преко поља, Фабрика бомбона* Мирјана Живковић (НП, 2017). Будући да је традиционална народна музика кључан елемент у развијању националног идентитета ученика у основној школи, похвално је што се у овом Наставном плану налазе значајан број народних песама, попут *Ресаво водо ладна* или *Ми идемо преко поља* које опевају лепоту Србије. Све ове композиције су лаке за свирање, где деца уз текст песме које певају уједно и уче да свирају, усвајајући културну баштину свог народа. Посебно су деци примамљиве и лако усвојиве музичке игре које се и певају и играју, оне трајно остају уграђене у свест деце које они потом преносе новим генерацијама.

Правилник из 2017, када је реч о првом циклусу примарног образовања дефинише и циљеве и задатке наставног предмета *Грађанско васпитање*. У претходном Правилнику (2016) дефинисани су циљеви и садржај за Верску наставу те се овде дефинишу само за *Грађанско васпитање*. Наставним планом су најпре дефинисани општи циљеви за овај предмет где се између осталог каже: Циљ учења програма *Грађанско васпитање* је подстицање развоја личности која је одговорна према својим правима и правима других, отворена за договор и сарадњу и спремна да активно учествује у животу школске заједнице, уважавајући принципе, процедуре и вредности демократског друштва (НП, 2017). Као што је више пута речено у овом раду, за разлику од *Верске наставе* која, упознавајући ученике са верским садржајима, а будући да је вера основ националног идентитета, самим тим је она усмерена већим делом на развој националног идентитета. Наставни предмет *Грађанско васпитање* својим садржајем углавном је усмерен на образовање за демократију и грађанско друштво. Слично као и у наставном предмету *Свет око нас*, односно *Природа и друштво* и у овом наставном предмету посматрајући по разредима садржај се развија по моделу спирале. Дакле, имамо стално надограђивање на градиво из предходног разреда. У првом разреду садржај је најједноставнији и он се обрађује у оквиру области *Људска права*. Градиво у другом разреду усмерено је на област које носи назив *Демократско друштво*. За трећи разред предвиђају се садржаји који треба да ученицима помогну да разумеју трендове и карактеристике Процеса у савременом свету. У четвртом разреду садржај наставног предмета *Грађанско васпитање* треба да помогне ученицима да

разумеју значај грађанског активизма. Јасна намера која се препознаје јесте подстицај, најпре развијање индивидуалног идентитета (ко сам ја), а потом и развијање свести о својим правима и њиховом кршењу у демократском друштву.

Још један део у овом Правилнику може потенцијално бити важан за идентитетске садржаје детета. Реч је о упуству за ваннаставне активности, које се налази у овом Правилнику. Као што је наглашено школа има и образовни и васпитни карактер, који се реализују како у самом наставном процесу тако и разним ваннаставним активностима које се такође могу реализовати у школи. У упуству се каже: Школа је у обавези да својим Школским програмом и Годишњим планом рада предвиди различите активности у складу са својим ресурсима и просторним могућностима. Поред организације излета, посета изложбама и сарадње са локалном самоуправом, ученицима треба понудити већи број друштвених, техничких, хуманитарних, спортских и културних активности. Те активности могу се реализовати по програму које је сама школа развила, али могу се користити и програми који су претходно донети као изборни. Реч је о наставним предметима: *Чувари природе*, *Рука у тесту*, *Народна традиција* (НП, 2017). У свим тим активностима ученици развијају осећај да припадају колективу, да се боре или навијају, у спортским такмичењима за своју школу, да представљају своју школу или средину када се такмиче, и тако се развија колективни идентитет, а то јесте основа и за национални идентитет. Један од изборних предмета, који ученици могу да бирају је наставни предмет *Народна традиција* која је директно повезана са национални идентитетом. О значају овог наставног предмета за национални идентитет било је речи раније, а у овом Правилнику није мењан садржај овог наставног предмета из претходног Правилника.

Као што је поменуто у делу о нормативним актима за овај период, 2018. године Просветни савет доноси нов Правилник о програму наставе за други разред основног образовања и васпитања. Овај Правилник, када је реч о општим циљевима које треба да се наставом остваре код ученика другог разреда, наводи укупно осамнаест циљевима. Анализа тих циљева који се наводе показује намеру да се код ученика развијају како опште грађанске вредности тако и националне. У том смислу се потенцирају следећи циљеви: развијање позитивних људских вредности; развијање компетенција за разумевање и поштовање права детета, људских права,

грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном друштву; развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрастне равноправности, развој толеранције и уважавање различитости, развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине (НП, 2018). Тај општи курс који је заузет види се и у наставним предметима, као обавезним тако и изборним. Тако се опет као општи циљ наставе и учења Српског језика наглашава важност разумевања сопствене културне баштине ради очувања традиције, али и развијања интеркултуралности. Када се анализира област Књижевност и дела која су препручена, види се да су то углавном дела прилагођена деце узрсту са тематиком из свакодневног живота. Из поезије поред две народне препоручено је и осам прича домаћих аутора уз Пушкина и његову причу *Бајка о рибару и рибици*. Потом следи проза где опет имамо препоручене две народне приче и једну басну, *Бик и зец* и *Коњ и магарац*. Затим следе приче пет домаћих аутора, где посебан значај имају Доситеј и Десанка Максимовић. Наставни планом предвиђа се и обрада драмских текстова, укупно четири и избор из енциклопедија о знаменитим личностима. Овде се опет обрађује лик и дело Доситеја као и Николе Тесле. Такође, препоручује се и упознавање ученика са знаменитим личностима из њиховог завичаја. Препоручена лектира у шест целина поред Андерсонових басни углавном су домаћи аутори, Десанка Максимовић, Ршумовић и др.

Наставни предмет *Свет око нас* за други разред основног образовања својим садржајим усмерен је на упознавање непосредне околине у оквиру које се школа налази. Свакако, битан предуслов да ученици заволе свој крај, своју околину, као део домовине, јесте њихово упознавање, чиме се развија љубав према крају и домовини. Анализа исхода очекиваних да се остваре путем изучавања овог наставног предмета показује да су они углавном усмерени на развој и личног и колективног идентитета. У том смислу у Наставном програму истиче се: По завршетку разреда ученик ће бити у стању да: идентификује групе људи којима припада и своју улогу у њима; ствари права и изврши обавезе у односу на правила

понашања у групама којима припада; се понаша тако да уважава различитости других људи, препозна грб, заставу и химну Републике Србије и примерено се понаша према симболима. (НП, 2018). За национални идентитет посебно је важно што Наставни план предвиђа упознавања ученика са симболима Републике Србије, као што су грб, застава и химна.

Наставни предмет *Музичка култура*, са својим садржајима који углавном извиру из народног стваралаштва је веома значајан за развој националног идентитета ученика. Музика и песме које се уз музичку пратњу изводе, одувек су код Срба имале ванредан значај за развој националног идентитета. Анализа Наставног плана којим се регулишу циљеви и задаци за овај наставни предмет, показује да су они углавном исти као у претходном. То важи и за препоручене композиције које су исте као и у претходном Наставном плану, и које такође највећим делом потичу из српске културне баштине и снажно утичу на развој националне свести и националног идентитета.

Један од изборних наставних предмета који за национални идентитет, који такође има посебан значај јесте *Народна традиција*. Када се анализира садржај који је препоручен за овај наставни предмет у трећем разреду примарног образовања долази се до закључка да је он за разред усмерен на локалну традицију и да се он наслања на знања из претходних разреда. Препорука је да се овај садржај реализује путем изучавања старих заната који су били карактеристични за ту средину. Познато је да модернизација и масовна индустријска производња потискује старе занате за које има све мање потребе, и које се постепено заборављају. Стицањем знања о њима код ученика се развија свест као и начину живота њихових предака, али и свест о континуитету.

С обзиром на то да религија сваког народа значајно обележава како колективни тако и индивидуални идентитет, природно је да су задаци, садржаји и начин њихове реализације у функцији васпитања и развијања националног идентитета, који истовремено није у супротности са прокламованим европским вредностима. Имајући у виду да се на простору Републике Србије присутне различите верске заједнице, које су у програму министарства одређене као „цркве и традиционалне верске заједнице”. У циљевима и задацима *Верске наставе* који се односе на традиционалне верске заједнице, поред очувања и неговања властитог

националног идентитета, видно је наглашено уважавање других религијских искустава, поштовање других људи као својих ближњих, сузбијање егоцентризма и екстремног индивидуализма, развијање сопствене одговорности за друге, за свет као Божју творевину. С тим у вези, експлицитно је наглашено да верска настава традиционалних цркава треба да: развија тежњу ка одговорном обликовању заједничког живота са другим људима из сопственог народа и сопствене цркве или верске заједнице, као и са људима, народима, верским заједницама и културама другачијим од сопствене; изгради способност за дубље разумевање и вредновање културе и цивилизације у којој живе, историје човечанства и људског стваралаштва у науци и другим областима; изгради свест и уверење да свет и живот имају вечни смисао, као и способност за разумевање и преиспитивање сопственог односа према Богу, људима и природи (НП, 2018).

Анализа националних садржаја за први циклус основног образовања у периоду (2006-2020) упућује на неколико основних закључака, који у основи афирмишу поменуте вредносне оријентације. Прво, општи циљеви и задаци наставних предмета који су анализирани *Српски језик, Природа и друштво*,⁸⁵ *Музичко и Ликовно васпитање, Грађанско васпитање, Верска настава и Чувари традиције* концепирани су у складу са општим циљевима васпитања и образовања у Републици Србији, која је утемељена на новом идеолошком матрицом неолибералном и грађанском. Дакле, општи циљеви који се наводе у духу су образовних промена на нивоу европских интеграционих процеса. Структура и обим садржаја анализираних наставних предмета, који представљају темељ за даљу „васпитну надградњу”, у већој или мањој мери, прилагођени су истакнутим циљевима и задацима наставе. Међутим, када се погледају препоручени садржаји анализираних, по свом обиму и структури, више су примерени васпитању у духу националног идентитета. Оваква структура садржаја наведених предмета значајно

⁸⁵ Како би размотрили однос глобалних и националних историјских догађаја у настави Природе и друштва, аутори Банђур и Благоданић спровели су анализу садржаја уџбеника за природу и друштво са посебним фокусом на три национална историјска догађаја Србије - Косовска битка, Први и Други светски рат. Спроведена анализа показала је да основни текст и сликовни елементи у анализираним уџбеницима за *Природу и друштво* нису довољно у функцији разумевања односа глобалних и националних историјских догађаја. Утврђено је да се систем историјских појмова доминантно гради путем следа историјских догађаја, што може довести до тога да ученици схвате разлоге историјских промена искључиво као функцију протока времена. У тумачењу добијених резултата аутори истичу да „концепција историјских садржаја у наставном програму за природу и друштво вероватно је у великој мери утицала на описана решења аутора уџбеника“ (Bandur, Blagdanić, 2014, стр. 818).

је условљена узрастом ученика и резултат је примене основних дидактичких сазнања о распореду и структурирању наставних садржаја по циклусима образовања. Претежна заступљеност садржаја из националне културе и историје у наведеним предметима не умањује њихов значај и могућност за формирање европског идентитета указујући на место појединих догађаја и дела у контексту укупних европских и цивилизацијских достигнућа. У делу програма изборних предмета, са аспекта проевропских вредности, нарочито су од значаја садржаји и активности наставе *Грађанског васпитања*.

Са аспекта развоја националног идентитета у делу изборних наставних предмета посебно су од значаја *Верска настава* и *Чувари традиције*. Нарочито треба нагласити да су евентуалне противуречности различитих религија у Републици Србији узете у обзир у формулацији циља и задатака *Верске наставе* у којима се, поред очувања националног идентитета, инсистира на уважавању других религијских искустава, поштовању других људи као својих ближњих, сузбијању егоцентризма и екстремног индивидуализма, развијању сопствене одговорности за друге, што у суштини представља и морални темељ свих традиционалних цркава. На крају треба нагласити да формирање националног идентитета и проевропских вредности представља процес, који се реализује на свим нивоима унутрашње структуре васпитања, когнитивни, емоционални и конативни и са интензитетом који је примерен узрасту одређеног нивоа образовања.

4.5. НАЦИОНАЛНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Анализа нормативних докумената који су овом периоду усвојени, а који регулишу наставне планове и програме примарног образовања показује да је већи број Правилника донет за други циклус примарног образовања. Национални просветни савет 2007. године доноси Правилник који се првенствено односи на наставни програм за пети разред основног образовања. Анализа општих циљеви образовања и васпитања који се наводе у Правилнику за пети разред, показује да, од укупно шеснаест само се један (14.) односи у извесној мери на значај формирања националне свести. У њему најпре се истиче да је циљ овог наставног предмета, формирање ставова, уверења и система вредности, који доприносе развоју личног и националног идентитета. Такође, развијање свести и осећања припадности држави Србији, поштовање и неговање српског језика и свог језика, традиције и културе српског народа, националних мањина и етничких заједница, других народа. Наравно, наглашава се развијање мултикултурализма, поштовање и очување националне и светске културне баштине (НП, 2007). Остали циљеви углавном се односе на развој различитих компетенција у циљу развијање способности за улогу одговорног грађанина, за живот у демократски уређеном и хуманом друштву

Када се анализирају наставни предметима који су у фокусу пажње овог рада национални садржаји у великој мери налазе се у наставном предмету *Српски језик*. Међу задацима који се за овај наставни предмет наводе, два се односе на неговање и развијање патриотизма и националне културне баштине и они су формулисани на следећи начин: „Да стиче основна знања о улози и значају језика у националној култури и изградњи националног идентитета и да стиче основна знања о месту, улози и значају језика и књижевности у српској и светској култури, негује љубав према српском језику и књижевности” (НП, 2007). Међутим, анализа књижевних дела препоручених у Наставном плану за пети разред, показује да је реч о делима која потичу из српске културне баштине, а самим тим да су највећим делом национално усмерена. Тако када је реч о лирици, за лектиру се препоручују осам

дела и сва су из српске културне баштине.⁸⁶ Препоручена лирика изузетно је значајна за формирање националног идентитета код ученика јер са једне стране ту се налазе песме у којима се указује на значај рада, говори се о породичним односима, о врлинама и манама људи. Ове песме значајне су јер су сликовите, пуне осећања, а посебно што се у њима указује на значај породице што је посебно важно данас када је ова примарна заједница у великој мери урушена. О важности песама *Домовина*, *Моја отаџбина* за формирање националног идентитета код ученика, било је речи раније и не постоји дилема о њиховом великом значају за српски национални идентитет. *Певам песму* дело је Милице Стојадиновић, која у својим песмама, надахнута националним мотивима и историјским догађајима, исказује велику љубав према својој домовини, због чега је сама себи додала псеудином Српкиња. Инспирисана најзначајнијим догађајем у српској историји, Косовском боју, и најтрагичнијој жени тога времена Мајци Југовића, ауторка пише о ноћи након боја и стрепњи и тузи мајке јер јој се синови не враћају из боја. Стога и ова песма има ванредни значај за формирање српског идеентитета. Ученици петог разреда интелектуално су зрелији и дубље могу разумети снажне поруке из епских песама. Овде се углавном препоручују епске песме преткосовског циклуса, као што је народна песма *Свети Саво*, у којој Сава објашњава значај изградње задужбина манастира, то се управо у овим временима отимања територија посебно показује важним. Народне песма *Женидба Душанова* шаље снажну поруку о храбрости и јунаштву и посебно важну поруку „Тешко свуда своме без својега”! Народни песник у шаљивој народној причи говори о мудрости Ере, обичног сељака који је

⁸⁶ Народна песма: *Вила зида град*; Народне лирске песме о раду (избор); народне лирске породичне песме (избор); Бранко Радичевић *Певам дању, певам ноћу*; Милица Стојадиновић *Српкиња Певам песму*; Душан Васиљев *Домовина*, Алекса Шантић *Моја отаџбина*; Војислав Илић *Зимско јутро*; Милован Данојлић *Шљива*; Десанка Максимовић *Сребрне плесачице* и Пеђа Трајковић *Кад књиге буду у моди* (НП, 2007). Када је у питању Епика препоручена су 11 дела од тога само једно Антон Павлович Чехов *Шала*, које није из српске културне баштине а стала су управо израз српског ставаралаштва: Народне песме: *Свети Саво*, *Женидба Душанова* (одломак о савладавању препрека заточника Милоша Војиновића), *Еро с онога свијета*; *Дјевојка цара надмудрила*; Милован Глишић-*Прва бразда*; Стеван Сремац- *Чича Јордан* (одломак), Бранко Ћопић- *Поход на Мјесец*; Иво Андрић-*Мостови*; Данило Киш- *Дечак и нас*; Горан Петровић- *Месец над тепсијом* (први одломак приче *Бели хлеб од претеривања* и крај приче који чине одељци *Можеш сматрати даси задобио венац славе* и *Мрави су вукли велике трошице тишине* (НП, 2007). Када су у питању драмска дела која се препоручују 3 сва су из српског културног миљеа Бранислав Нушић *Кирија*, Душан Радовић *Капетан Цон Пиплфокс* и Љубиша Ђокић *Биберче*, а то исто важи и за научно популарне и информативне текстове Вук Ст. Карацић *Моба и прело*, Доситеј Обрадовић *О љубави према науци*, М. Петровић Алас *У царству гусара* (одломци) Милутин Миланковић *Успомене, доживљаји, сазнања* (одломак) (НП, 2007).

надмудрио агу и његову жену, чиме песник шаље поруку да и тешким условима, у ропству, не сме да се клоне духом, да постоји излаз а то је мудрост и да оптимизам треба да краси човека у свим временима.

Из садржаја који Наставни план предвиђа треба издвојити и драмска дела која такође потичу из српске културне баштине и имају важан индентитетски значај. Најпре ту се налази одломак из дела *Живот и обичаји народа српскога* Вука Ст. Карацића, део *Моба и прело*. Данас у временима егоизма и индивидуализма подсећање деце на старински српски обичај међусобног помагања у сеоским домаћинствима мобу, који је подразумевао помоћ у пословима за које је потребна већа радна снага и заједнички рад, несумњиво поред образовног има и велики васпитни карактер јер се деца уче солидарности и саборности, а то су важни српски идентитетски садржаји. То важи и за прело, где су се посебно жене уз песму дружиле и радиле. Значајно је и дело Доситеја Обрадовића *О љубави према науци*, где учиници из његове аутобиграфије сазанају о значају образовања које отвара видике. Такође, ученици петог разреда кроз литратуру имају прилику да уче о великим српским научницима Аласу и Миланковићу. Милутин Миланковић спада у ред једних од најзначајнијих научника светских размера и врло је значајно да се ученици са његови радом и доприносом науци упознају, јер се тиме свакако развија и гради национални понос.

Наставни план за пети разред за наставни предмет *Српски језик* предвиђа и одређена дела за област која се зове Домаћа лектира. Већина од тих дела која се препоручују Наставним планом потичу из српског националног корпуса и изузетно су битна за формирање националног идентитета. Посебно то важи за епске народне песме из преткосовског циклуса о Немањићима и Мрњавчевићима. Наставни план предвиђа за обраду и избор из народних бајки и шаливих народних прича, Имајући у виду да у бајкама, а то посебно важи за народне шаливе приче, народни песник говори о животним искуствима у коме добро увек побеђује, несумњиво су оне посебно важне за упознавање ученика са народном баштином, и самим тим развој националног идентитета. Анализом препоручених дела која се налазе у овом Правилнику за наставни предмет *Српски језик* за пети разред, показује да се у њему такође препоручују познати српски ствараоци чија су дела значајна за српску културну баштину, самим тим и национални идентитет. Препоручена су следећа

дела: Бранислав Нушић *Хајдуци*; Избор ауторских бајки Гроздане Олујић; Ивана Нешић *Зеленбабини дарови* (одломци)); Игор Коларов *Аги и Ема*; Избор из савремене поезије за децу, чији су аутори Александар Вучо, Мирослав Антић, Драгомир Ђорђевић, Владимир Андрић, Дејан Алексић идр. (НП, 2007). У наставном плану се препоручује и избор три дела за допунски избор лектире од једанаест дела која се наведена од чега су седам из домаћег опуса а из страног четири дела.

Ликовна култура један је од наставних предмета који је предмет анализе овог рада, јер и он такође у неким елементима садржи идентитетске садржаје. Општи циљеви се углавном понављају из претходних правилника и они се како је речено крећу ка намери да ученици у развоју кративног стваралаштва упознавају и развијају позитиван однос према уметничком наслеђу и културној баштини свог и других народа. Садржај који се препоручује Наставним планом усмерен је на уметничко наслеђе из праисторије, а важно је за развој националног идентитета што се у садржајима за овај предмет налази си овај: уметничко наслеђе – значај праисторијског наслеђа на простору Србије и у свету (НП, 2007).

У много већој мери идентитетски садржаји налазе се у наставном предмету *Музичка култура* за пети разред примарног образовања. И за овај наставни предмет, као што се углавном за све наставне предмете када је реч о општим циљевима, потенцира се важност упознавања и чувања музичког наслеђа и културе како свог тако и других народа. Садржај за пети разред обухвата период од праисторије до Старе Грчке и Рима. Наравно, поред најстарије музичке баштине која се односи на светску културу предвиђени су и садржаји који обухватају најстарију фолклорну музичку традицију из Србије. Као и у другим разредима и за пети разред Програм предвиђа најпре композиције за слушање. Поред обавезних химни, налазе се двадесет и девет препоручених композиција од којих су девет из српског културног миљеа.⁸⁷ Изабране композиције за слушање различите су тематике. Препоручене су

⁸⁷ Народне песме и игре, Ј. Јовичић *Војвођанска свита*, С. Стевић *Бела вило* (избор), *Коледарска песма*, *Играј, играј Лазаро, Лазаричка, Крстоноше крста носе Крстоношке, Орач оре равно поље Краљичка, Додолска песма и Човек и музика*. Док су остале композиције (20) из светског опуса. Слична ситуација је и са препорученим композицијама домаћих и страних аутора. Програм предвиђа 11, композиција домаћих аутора и чак двадесет и осам страних. Од домаћих композитора ту се налазе: С. Мокрањац *II руковет и V руковет*, П. Коњовић *Велика чочечка игра из опере Коштана*, М. Тајчевић *Балканске игре* (избор), С. Христић *игра Грлица, Биљана платно белеше* из балета *Охридска легенда*, Љубица Марић, *Бранково коло*, Љубица Марић *Праг сна*. Вера Миланковић

неколико обичајних песама попут коледарских, које спадају у групу најстаријих српских народних (обредних)⁸⁸ песама и певане су посебно око зимске краткодневице најчешће пет дана пре Божића. Један од обредних обичаја, наслеђених од предака који се и данас практикује у Србији је *Лазарица*. Радостан празник који се везује за Лазареву суботу у народу позната и као *Врбица*. Крстоношке песме такође представљају обредни комплекс литија-крстоноша који је непосредно повезан са сеоском славом-заветином. Обичај је познат по ношењу крстова пољима и селом, а његова сврха била је повезана са спречавањем елементарних непогода, пре свега суше и града. Поворке носе крстова обилазећи записе а то су сакрални објекти, попут светог дрвета и сл. Слично Лазарици и *Краљички обред* игра је и песма у којој се исказују жеље да ономе коме су или чему упућене све буде здраво и срећно, све родно и плодно. Ведрина и оптимизам који зраче из ових песама благотворно делују на људе, те их радо слушају. *Додолски ритуал* и певање песме са циљем призивања кише потиче из предхришћанског времена и представља један од најстаријих традиција словенских народа. То су обредне, ритуалне песме, које, за разлику од осталих обредних лирских песама, нису везане за одређени датум у години или празник, већ су извођене приликом великих летњих суша. Нема сумње да су све песме, ритуали и обичаји део вековне традиције српског народа и зато их треба чувати и преносити наредним генерацијама и свакако је важно, са аспекта развоја националне свести, што се обрађују кроз наставне садржаје. Наставни план предвиђа и композиције за певање и свирање, где се примећује да се налазе познате домаће народне песме које одражавају дух народног стваралаштва и које су веома битне за развој националног идентитета, а само су четири народне песме из Русије, Финске, Данске и Италије. Реч је о следећим композицијама: Народне песме и игре, *Густа ми магла паднала*, *Ајде, Јано, Банатско коло*, *Повела је Јела*, *Девојачко коло*, *Ти једина*, *У ливади под јасеном*, *Пред Сенкином кућом*, *Ми смо деца весела*, *Коларићу, панићу*, *Овим шором*, *јагодо*, *Девојчица платно бели овако*, *Шетња*, *Дечје песме* *Бајоне*, *Срећна Нова*

Сењачка рапсодија и Трио, Бора Дугић *Чаробна фрула* (избор), *Игра скакаваца и Месечина* (НП, 2007).

⁸⁸ Садржај обредних песама везан је за магијска веровања и старе светковине. Има их (мање или више) код свих словенских народа, а обред се састојао у прослави и дочеку новорођеног Сунца као малог Бога (Божића), пореклом од Сварога (зато Сварожић) под именом Коледа, Колинда, Кољада и сличним дијалектолошким разликама.

свој деци света (НП, 2007). Ако се додају и композиције за свирање на Орфовим инструментима *Вишњицица род родила, Дивна, Дивна, Дед` поиграј, медо* и дело Миодрага Илића Белог *Све је пошло наопачке*, онда се јасно види да у том делу доминирају дела из српске националне баштине која су вековима градила српски национални идентитет.

Током 2008. године Просветни савет доноси нов Правилник у коме се пре свега регулише наставни план и програм за шести разред основног образовања. Анализа општих циљева и задаца програма образовања за шести разред показује да од дванаест који се наводе у Наставном плану опет само један експлицитно се односи и указује на важност потребе образовања за национални идентитет: „развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина” (НП, 2008). Највећим делом остали циљеви усмерени су ка европским интеграцијама јер се у њима истиче допринос образовања за укључивање у процесе европског и међународног повезивања; усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва; уважавање плурализма вредности и омогућавање, подстицање и изградња сопственог система вредности и вредносних ставова који се темеље на начелима различитости и добробити за све (НП, 2008). Дакле, у складу са успостављеном идеологијом од образовног система се очекује да снажно подржава европске интеграције и код младих гради нов европски идентитет.

Овакав зацртан тренд приметан је и када се анализирају циљеви и задаци наставног предмета *Српски језик* за шести разред. Наставни програм за овај предмет у општим циљевима истиче да се опет начелно тежи ка равнотежи националних и европских вредности, и у том смислу истиче се: „упознавање са одабраним књижевним делима националне и светске културне баштине”(НП, 2008). Са друге анализа задатака који су постављени у Наставном плану за овај наставни предмет, упућује на закључак, да је и у овом случају у већој мери нагласак дат на развијање љубави према матерњем језику, патриотизму и поштовању властитог националног и културног идентитета. Када се анализира садржај предмета који је дат у Наставном плану, посебно препоручену лектуру види се да, када је реч о лирици, највећим делом (од шеснаст препоручених дела) четранест су из српске лирике а

само два из светске. Углавном реч је о делима која изражавају дух српске народне културе.⁸⁹ Најпре препоручује се за обраду народна песма *Највећа је жалост за братом*, у којој се говори о љубави сестре према брату која је највећа од свих, а то јесте део српске традиције. Такође, ученици се упознају и са обичајним и породичним лирским народним песмама, које су генерације и генерације преносиле са колена на колено градећи и богатећи српску културну баштину. Једна од најлепших патриотских песама је и песма *Моја отаџбина* Алексе Шантића, која је написана 1908, када се догодила Анексиона криза у Босни и Херцеговини, и у којој песник исказује своја снажна осећања према отаџбини пуна бола и љубави, и где се препознаје и осећа бол и ране које осећа српски народ. Посебно се снажна порука налази у задњој строфи. Једну од најлепших песама о Светом Сави, о најзначајнијем чину у његовом животу, монашању испевао је Војислав Ивић. И овде како то често бива у српским песмама, најјача порука налази се у задњој строфи где песник шаље поруку да ће Свети Сава вечно живети у српском народу. Родољубива песма из Косовског циклуса *Наслеђе*, Милана Ракића, на директан начин приказује значај наслеђа, предака на савременике. У песми Ракић исказује понос, повезујући прошлост и садашњост, које он у песми изједначаује. Указујући да су наши преци живели у много тежим условима и опстајали Ракић деци шаље поруку „све се може кад се хоће”. Наслеђе као мотив прожима и Десанкину песму *О пореклу*. Најважнија порука ове песме је да порекло обликује животе садашње генерације, да људи јесу то што јесу само укупном прошлости која је иза њих. Тиме се буди понос у свакоме из ове земље, а понос је везан за славу историје од које треба деца да уче и сами на тај начин постају храбрији. Наставни план предвиђа и дела значајних српских аутора са различитим животним причама. Од родољубиве, социјалне песме Вељка Петровића *Ратар* у којој песник изражава саосећање према тешком животу људи, неправдама и сиромаштву. Песме Јована Дучића *Село*, дескриптивна песма сонет у којој Дучић кроз описе детаља из природе исказује осећања и расположења. У

⁸⁹ Народна песма: *Највећа је жалост за братом*, *Породичне народне лирске песме* (избор), Обичајне народне лирске песме *свадбене* (избор), Ђура Јакшић *Вече*, Војислав Илић *Свети Сава*, Алекса Шантић *Моја отаџбина*, Милан Ракић *Наслеђе*, Јован Дучић *Село*, Вељко Петровић *Ратар*, Десанка Максимовић *О пореклу*, Мирослав Антић *Плава звезда*, Добрица Ерић *Чудесни свитац*, Стеван Раичковић *Хвала сунцу, земљи, трави*, Милован Данојлић *Шљива*, Бранислав Нушић *Аутобиографија*, Петар Кочић *Јаблан*, Светозар Ћоровић *Богојављенска ноћ* (одломак), Исидора Секулић *Буре* (одломак), Иво Андрић *Аска и звук*, Бранко Ћопић *Чудесна справа*, Стеван Раичковић *Бајка о дечаку и Месецу*, Гроздана Олујић *Златопрста или Седефна ружа* (избор), Светлана Велмар-Јанковић *Улица Филипа Вишњића* (одломак) (НП, 2008).

предивној описној лирској песми *Плава звезда* Мирослав Антић шаље ученицима поруку да имају снове, да верују у снове, јер су снови чудесни и у њима је све могуће. Свако има своју плаву звезду, поручује Антић, коју сам мора пронаћи и коју треба да следи. О сновима говори и Добрица Ерић у песми *Свитац*, шаљући поруку деци да свако од њих има свог свица, анђела чувара, кога треба пронаћи.

За српски национални идентитет, посебан значај имају епска књижевна дела која су вековима стварана и усменим путем преношена из генерацију у генерацију. Када је реч о епизи, овај Правилник предвиђа шеснаест дела за обраду, од чега су само су два из светске баштине осталих четрнаест из српске, од тога пет народних епских песама које дубоко задиру у српско народно биће и на најбољи начин изражавају то биће. Свакако посебно треба истаћи следећа дела која се препоручују Правилником: Народна песма: *Смрт мајке Југовића*, Епске народне песме о *Косовском боју* (избор), Народна песма *Марко Краљевић укида свадбарину*, Епске народне песме о Марку Краљевићу (избор), Народна приповетка *Мала вила* (НП, 2008). Дакле, реч је о народним песмама које су обележиле српску културну баштину и тешко је рећи која је значајнија. Једна од најзначајних народних песама из косовског циклуса јесте и песма *Смрт мајке Југовића*, о којој је било речи у претходном поглављу. Епске народне песме о Косовском боју заузимају централно место и спадају међу најуспелијим остварењима српске епике. Оне опевају све најважније детаље око Косовске битке, од доласка Турака, догађаја око саме битке и након ње. Два централна мотива доминирају у овим песмама херојска погибија и мотив издаје. Од епских песама ученицима се нуди избор из народних песама о Марку Краљевићу којих има највише у нашој народној епској поезији. О њему је испевано око тристотине песама. У народној поезији, Марко је најомиљенији лик и највећи јунак, у којима је народни певач описао особине наших предака. У неприхватљивој али историјски наметнутој ситуацији, у којој је и народ и Марко турски вазал када се поставља питање не само како преживети него и како сачувати људско достојанство и витешку част народни певач у Краљевићу Марку види и описује заштитника слабих и нејаких, борца против неправде. У Наставном програму налази се и српска народна бајка која слика лепу причу о љубави, али и погаженој датој речи која се претвара у патњу. Порука која се деци шаље јесте да често почињемо да ценимо нешто тек онда када изгубимо. У препорученој

допунској литератури, дата је могућност да наставник са ученицима бира од препоручених једанаест дела, од тога четири из српске а седам и светске културне баштине. Из српске културне баштине препоручују се Б. Ћопић *Орлови рано лете*, Данило Киш *Вереници*, Слободан Селенић *Очеви и оци* (одломак). И на крају када је реч о драмским делима која се препоручују за анализу у шестом разреду сва три Коста Трифковић *Избирачица*, Бранислав Нушић *Алфабета*, Петар Кочић *Јазавац пред судом* (одломак) су из српске културне баштине. Реч је о значајним делима у којима аутори описују згоде и незгоде обичних људи, ругајући се њиховим манама и величајући њихову досетљивост, а то јесу карактерне особине које красе српски национални идентитет.

Наставни предмет *Ликовна култура* за шести разред, такође, нуди одређене садржаје који доприносе развоју националног идентитета, јер од задатака који су набројани (укупно девет) један се тиче подстицања развоја националне, у овом случају више локалне свести, јер се у њему (редни број шест) каже: подстицање интересовања и стварање потребе код ученика за посећивањем музеја, изложби, као и за чување културних добара и естетског изгледа средине у којој ученици живе и раде (НП, 2008). Упознавањем културне баштине, овде је првенствено акценат стављен на крај у коме се школа налази, ученици се упознају са својим прецима који су својим делима задужили како локалну тако и ширу заједницу, а самим тим развију свест о континуитету и значају културне баштине. Анализа оперативних задатака датих за остваривање овог програма, од укупно осам у два се могу препознати они који су значајни за развој националне свести то су: развијају љубав према ликовном наслеђу (редни број четири) и развијају индивидуално истраживање односа ликовних елемената на примерима националног и светског ликовног уметничког наслеђа (редни број осам) где се подједнако инсистира и на „светско и наше”. Поглед на препоручени избор ликовних дела и споменика културе за анализу у предмету *Ликовна култура* за шести разред показује да од четрдесет и седам препоручених садржаја тридесет и једно су из светске баштине, а само шеснаест из српске, од чега можемо посебно издвојити препоручену фреску из Милешева *Анђео на Христовом гробу*, Милешева 1228. године.

Наставни план, када је реч о *Музичкој култури* такође нуди у великој мери ученицима националне садржаје. Опет, начелно, и у овом наставном предмету

препознаје се тежња ка равнотежи националних и наднационалних елемената без инсистирања на примату националног. Ову констатацију потврђује и општи циљ програма где се јасно каже да је задатак: упознавање музичке традиције и културе свога и других народа (НП, 2008). Када је реч о композицијама које Правилник предвиђа за певање, поред химни препоручено је седамнаест композиција од тога су седам из српског опуса као што су: Избор народних песама из различитих крајева Србије: З. Вауда *Бржимир и Бржимирка и Лептирова успаванка*, С. Мокрањац *Повела је Јела, Ој, за гором*. Такође, у Наставном плану налазе се песме чији су ствараоци деца. Реч је награђеним композицијама са дечјих конкурса (НП, 2008). Од препоручених композиција за слушање свих једанаест су из српске културне баштине.⁹⁰ Слушајући композиције из различитих крајева Србије, ученици имају прилике да се упознају са различитим језичким и културним миљејима у Србији, чиме буде и љубав према културном богатству које Србија поседује. О *Руковетима* (пета и осма) Мокрањца, *о Маришу на Дрини*, духовној композицији *Оче наш*, било је речи раније. Овом прилоком чини се осврт најпре на композицију *Гимнастика за два цванцика*, коју је компоновао К. Бабић, на шаљиву песму коју је написао Милован Глишић, а која је прво извођење 1883. у Београду. У свакодневном животу, посебно у народним обичајима песме су код Срба имале важну улогу. Управо ова композиција као и композиција *Сватовске шаљивке* Р. Петровића исказују дух свадбарских обичаја на један шаљив начин исписујући тиме културну традицију српског народа, која је градила српски национални идентитет.

Средњи век (до турског освајања) у развоју српске државности обично се сматра „златним веком” и стога упознавање ученика са овим период има посебни значај за развој националне свести, а управо је то задатак Историје за шести разред основног образовања. У оперативним задацима који су дати у Правилнику, од једанаест за развој националне свести посебно су важни следећи задаци: стицање знања о српским средњовековним државама; стицање знања о личностима које су обележиле средњи век у општој и националној историји; упознавање културног

⁹⁰ Народне песме и игре, Избор песама из различитих крајева Србије, С. Мокрањац *Пета руковет*, *Осма руковет*, Ј. Маринковић *Оче наш*, С. Бинички *Марш на Дрину*, М. Милојевић *Муха и комарац*, М. Тајчевић *Седам балканских игара* (избор), К. Бабић *Гимнастика за два цванцика*, Д. Радић *Гунгулице* (избор), Р. Петровић *Сватовске шаљивке* (НП, 2008).

наслеђа Срба у средњем веку (НП, 2008). Анализа садржаја наставног предмета *Историја* за шести разред показује да се најпре обрађује област која се односи на општи контекст, односно стицање општег знања о средњем веку и најзначајнијим државама из тог периода, да би се потом прешло на национални ниво. Дакле, од једанаест оперативних задатака који се препоручују само се три директно односе на национални идентитет. До сличних закључака долази се и ако се погледају садржаји програма. Најпре се ређају садржаји из Опште историје средњег века (укупно 8) од општих обележја средњег века до византије и ислама. Потом следи садржај који се тиче Срба у средњем веку - Срби и њихово окружење у раном Средњем веку.⁹¹ Генерално посматрано може се закључити да у наставном предмету *Историја* има у извесној мери садржаја који нагињу европском индентитету, међутим ипак већим делом, што је сасвим разумљиво, преовлађују садржаји који шире знања о националној култури и важним историјским догађајима и тиме снажно подстичу формирање националног идентитета.

Примат наднационалних вредности у односу на националне посебно се може препознати у наставним садржајима *Географије* за шести разред. И у овом наставном предмету када је реч о општем циљу који треба да се оствари, понавља се идеолошка констатација која је заузета у овом периоду а која се односи на потребу стицања знања како о светским тако и националним вредностима и достигнућима. Овако опште постављени циљ конкретизује се оперативним задацима, где опет од шеснаест постављених задатака четири се односе на оно што је поље истраживања овог рада: Упознају најважније међународне организације и интеграцијске процесе у Европи и свету, као и њихов значај за политички, економски и културни развој; разумеју значај и домете међународних организација у очувању мира и безбедности и развијању пријатељских односа међу народима;

⁹¹ Словени и њихово насељавање Балканског; Јужни Словени према староседеоцима и суседима; насељавање Бугара и Мађара и настанак њихових држава; Срби од VII до XII века; Покрштавање Срба и других Јужних Словена и њихова рана култура; Потом опет следи шири контекст Европа у средњем веку, 86 препоручених садржаја, да би се опет пажња усмерила на Србе и њихово окружење у средњем веку: Србија у XII и почетком XIII века; Успон српске државе у XIII и почетком XIV века и Византија Палеолога; Српско царство; Друштво у држави Немањића; Крај српског царства; Постанак и развој средњовековне босанске државе; Средњовековна култура Срба. На крају препоручује се садржаји који се тичу српских земаља и њиховог окружења у доба османлијских освајања: Турци Османлије и њихова освајања на Балкану; Моравска Србија и њена улога у борби против Османлија; Држава српских деспота и околне земље; деспот Ђурађ Бранковић и слабење Србије; пад Цариграда и пропаст Византије, пад Смедерева, сеобе Срба у Угарску, слабење и пад Босне, Зета за време Балшића и Црнојевића (НП, 2008).

поседују осећање социјалне припадности и привржености сопственој породици, нацији и култури, познају традицију и учествују у њеном очувању; познају и поштују традицију и идентитет других народа, заједница и социјалних група (НП, 2008). Од ових четири, три су задатка који више потенцирају наднационални контекст а само један који је окренут националном. Још је то израженије када се погледају садржаји програма где се јасно види да од свих препоручених садржаја само се један тиче Србије и то у оквиру Држава на Балканском полуострву заједно са Црном Гором, Босном и Херцеговином, Хрватском, Словенијом, Македонијом, Албанијом, Бугарском и Грчком. Дакле општи поглед на овај наставни предмет показује да се у њему далеко више обрађују наднационални садржаји него национални.

Правилник који је усвојен 2008. године за шести разред примарног образовања регулише и програм за изборни наставни предмет *Верска настава*. Имајући у виду значај вере за национални идентитет, свакако да се овој области посвећује посебна пажња у овом раду. Наравно, Правилник најпре даје опште циљеве и задатке верске наставе који су заједнички за све традиционалне верске заједнице. Они су углавном исти из претходних правилника с тим што се посебно наглашава да упознавање сопствене вере треба да се одвија уз уважавање других религијских погледа на свет. Када је реч о *Православном катихизису* у Наставном плану за овај предмет наводе се четири оперативна задатака која треба да се остваре: Ученици треба да уоче да је слобода кључни елеменат у разумевању Тајне Христове; науче да се слобода поистовећује с личношћу, односно да се личност поистовећује с љубављу према другој личности; запазе разлику између приказивања живота Христовог у православној иконографији и западној ренесансној уметности, историје човечанства и људског стваралаштва у науци и другим областима и изгради свест и уверење да свет и живот имају вечни смисао, као и способност за разумевање и преиспитивање сопственог односа према Богу, људима и природи (НП, 2008). Из оперативних задатака посебно треба обратити пажњу на значај разумевања слободе и љубави. Јер правилно разумевање слободе, а она јесте један од кључних елемената хришћанства, ствара се добар темељ за развој индивидуалног али и националног идентитета. То исто важи и за разумевање љубави која је посебно важна за развој колективног идентитета где се сопствена личност развија

поистовећивањем с љубављу према другој личности. После близу педесет година Српска православна црква и настава *Православног катихизиса* посебно добијају на значају, како у погледу васпитања, тако и образовања деце млађег школског узраста. Кроз наставу Православног катихизиса ученицима се пружа могућност да разумеју своју веру како у погледу догматских поставки и порука али и њену социјалну функцију, која је одувек имала велики значај у друштву.

Још два наставна предмета за шести разред, који су предмет анализе овог рада су *Грађанско васпитање* и *Свакодневни живот у прошлости*. Наставни предмет *Грађанско васпитање* које, као што је познато највећим делом је усмерен на подстицања код ученика развој демократије и грађанских вредности што се опет понавља у општем циљу који треба да се оствари изучавањем овог изборног наставног предмета. Садржаји су углавном исти као и у претходном Наставном плану. Значајно више националних идентитетских садржаја налази се у изборном предмету *Свакодневни живот у прошлости*. То се најбоље види кроз циљеве и задатке који се пред ученике постављају. Тако се између осталог у Наставном плану за овај предмет истиче значај упознавања ученика с начином живота људи у прошлости, чиме се проширује знање из области опште културе што ученицима даје могућност да боље разумеју свет и време у коме живе и тиме развију свест о континуитету и укорењености (НП, 2008). И овај наставни предмет концепиран је по моделу од општег ка посебном. Наиме, ученици се најпре упућују да путем садржаја упознају свакодневни живот најпре у Европи, потом у Средоземљу, да би се потом спустили на национални ниво упознавајући свакодневни живот у прошлости Србије. Идеја овако концепираног наставног предмета је да ученици након упознавања са садржајима, уз помоћ наставника компарацијом анализирају сличности и разлике у животу различитих народа у прошлости. Посебно на формирање националног идентитета код ученика утиче правилно разумевање прошлости српског народа, а овом приликом акценат је посебно усмерен на упознавање са улогом и значајем грбова и застава у прошлости српског народа, који и тада као и данас, су представљали важне идентитетске карактеристике српског народа.

У току 2010. године Просветни савет доноси два правилника о основама система образовања и васпитања у којима се одређује наставни програм за други

цикус основног образовања. Најпре Правилник у који се прецизно регулише начин остваривања екскурзија од петог до осмог разреда. У упуству које се налази у Правилнику најпре се дају упутства како могу да се оргинзују екскурзије, да оне треба да се релизују у скаду са наставним програмом са циљем да се ученици упознају како са природним лепотама своје земље тако и са значајни привредним друштвима о којима уче у појединим наставним предметима. Несумљиво је да се путем упознавања са лепотама и вредностима своје земље развија и љубав према домовини. Правилник препоручује низ локалитета које треба током екскурзија обићи у Србији.⁹² У упуству се налази даље препорука шта треба у појединим градовима, посебно Београду посетити. Треба истаћи да екскурзије нису само забавно-рекреативног карактера, како се понекад схватају, већ имају значајан образовни и васпитни карактер. Током екскурзија ученици на лицу места могу да виде оне садржаје о којима теоријски уче, да упознају лепоте али и историјске знаменитости Србије које граде историјску вертикалу Србије. На тај начин се још више продубљује љубав према својој домовини и уздиже национална свест.

Правилником који је донет 2010. године дефинисан је наставни план и програм за седми разред. Када је реч о наставном предмету *Српски језик*, осим намере да се ученици упознају са почецима писмености код Срба и Старословенским писмима глаголицом и ћирилицом, као и Старословенским споменицима са српског тла, пред њима се постављају и други задаци. Од двадесет и два задатака наставе коју треба да оствари настава српског језика за седми разред четири су посебно битна за формирање и развој националног идентитета: развијање љубави према матерњем језику и потребе да се он негује и унапређује, упознавање, развијање, чување и поштовање властитог националног и културног идентитета на делима српске књижевности, позоришне и филмске уметности, као и других уметничких о стварења, развијање поштовања према културној баштини и потребе да се она негује и унапређује и развијање патриотизма и васпитавање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима (НП, 2010). Дакле, у овим задацима јасно

⁹² Обилазак праисторијских, античких, средњовековних, нововековних и локалитета савременог доба: Лепенски вир, Винча, Сирмијум, Виминацијум - војни логор, Гамзиград - царска палата, Медијана, Студеница, Турђеви Ступови, Жича, Милешева, Сопотани, Градац, Грачаница, Високи Дечани, Раваница, Лазарица, Љубостиња, Манасија, Каленић, Сремски Карловци, Крушедол, Ново Хопово, Врдник, Смедеревска тврђава, Голубац, Нишка тврђава, Петроварадинска тврђава, Орашац, Топола, Ћеле-кула, Таково, Тршић, Бранковина, Враћевшница, Текериш, Струганик, Шумарице (НП, 2010).

се препознају они који се тичу потребе чувања и неговања властитог националног идентитета. Када је реч о књижевности и лектири која је препоручена осим Пушкина *Волео сам вас*, у Правилнику се налазе три народне и дванаест песама српских аутора. Од којих посебно за јачање и чување српског националног идентитета имају песме: *Плава гробница* Милутин Бојић, *Крвава бајка* Десанка Максимовић и *Светогорски дани и ноћи* (избор) Миодраг Павловић. О Крвавој бајци било је речи раније. Плава гробница, песма коју је Милутин Бојић написао 1917, а објављена у збирци *Песме бола и поноса*. Ова збирка настала је у току рата и инспирисана је голготом српског народа. Песма посвећена српским јунацима и подсећа генерације Срба на страшно српско страдање, када су се Срби и у мору сахрањивали, укупно 4.847 српских војника. Испирисан посетом Светој Гори Миодраг Павловић, описује дане и ноћи у Светој Гори али и промишља однос човека према Богу. Од епских дела препоручено је двадесет и једно дело (три страних аутора а једанаест домаћих и седам народна) од тога посебно значајна за национални идентитет издвајамо Епске народне песме посковског тематског круга, Епске народне песме о хајдуцима и ускоцима (избор) и Свети Сава *Писмо игуману Спиридону*. Потом следе препоручене драме три обавезне од којих се посебно издваја *Бој на Косову* (одломак) Љубомира Симовића. Затим једанаест допунских (четири страних и седам домаћих аутора) од којих наставник бира три. Наставним планом предвиђени су и научно популарни и информативни текстови (НП, 2010). Анализа препоручених садржаја, за наставни предмет Српски језик за седми разред, такође показује да без обзира на постављен општи циљ, развијање националних и грађанских вредности, препоручени садржаји посебно у лектири, показују да су већим делом заступљена дела из српске културне баштине која дају значајан допринос у развоју националног идентитета код ученика.

Када се анализирају циљеви и задаци за наставни предмет *Српски као нематерњи језик* који су дефинисани Наставним планом и програмом у њима се између осталог налази и задатак да: упознају елементе културе народа који говоре тим језиком и оспособе се за споразумевање, дружење и зближавање са припадницима већинског народа и других националности (НП, 2010). Препоручена литература садржи једанаест дела и то су углавном позната дела српских аутора, али која описују догађаје из свакодневног живота без неких националних мотива. У

наставном предмету *Ликовна култура* за седми разред основног образовања, највећим делом препоручени садржаји су из светске културне баштине. Избор ликовних дела и споменика културе који се препоручују подељени су у четири целине са педесет дела од којих само пет из српске културне баштине од којих се посебно могу издвојити: *Распеће Христово, Студеница, 1209. година и Одрицање Петрово, Христ пред Пилатом, 1300. године црква св. Апостола у Пећи* (НП, 2010). Дакле, анализа садржаја наставног предмета *Ликовна култура* за седми разред показује изричиту доминацију садржаја из светске културне баштине, али се у ту налазе неколико врло битних дела из српске културне баштине која су важна за формирање националног идентитета.

Наставни план и програм за наставни предмет *Музичка култура* у седмом разреду, препоручује низ садржаја који ученике усмеравају ка националним вредностима. Наравно у програму налазе се и дела из светске културне баштине. Анализа општих циљева који се налазе у Програму где се показује да: ученици треба да се упознају са делима из светске музичке баштине. Наставни план такође, предвиђа низ дела из српске музичке баштине, која су од посебног значаја за национални идентитет. У Програму за овај наставни предмет препоручују се дела за обраду која прате народне обичаје као и црквена музика. Анализа препоручених композиција за певање и свирање, показује опет намеру да се тежи ка некој равнотежи између домаћих и страних композиција. Након обавезних химни, следе композиције из народног опуса, које су опште познате и које се често и у српским домаћинствима слушају и певају, попут песме *Шано душо, Све тичице запеваале и Наджњева се момче и девојче*. И духовне композиције које се препоручују Наставним планом, такође су радо слушане у свакој српској породици, посебно за време божичних празника, када се с љубављу и усхићењем певају *Божиху, Наша радости и Помози нам драги Боже*. Свакако, без дилеме, већина Срба је у свом животу радо слушала и запевала понекад неку од староградских песама, као што је *Ајде Като, ајде злато* или *Што се боре мисли моје*. Све ове песме извиру из дубине народног бића, одсликавају карактер српског човека и зато су се вековима љубоморно чувале и преносиле с генерацију на генерацију. Та културна баштина, несумњиво снажно доприноси развоју националног идентитета. У историји српског народа Балкански ратови и Први светски рат заузимају значајно место. У том

смислу песме које је народ стварао у тим тешким временима, које су му помогле да се издржи та времена ширећи веру и оптимизам, да је слобода Србије близу, заузимају једно од централних места које граде српски идентитет, уз песме везано за Косово и Метохију. Управо овај Наставни план предвиђа одеређен број песама насталих у тим временима као што су *Капетан Коча путује*, *Креће се лађа француска* и *Тамо далеко*. О значају тих песама било је речи раније. Потом следе канони, три и сва су страних аутора. На ред долазе песме награђене на Фестивалу дечјег музичког стваралаштва и то су углавном песме националних мањина од албанских до ромских, као и избор савремених популарних песама. Када је реч о препорученим композицијама Наставним планом предвиђају се тридесет и једна композиција домаћих аутора и осамнаест страних композиција.

Наставни предмет *Историја*, у свим разредима, а то је случај и у седмом разреду, у великој мери испуњен је садржајима националног усмерења. Из садржаја најпре се види да је он усмерен на шири контекст Новог века са карактеристикама везаних за европске државе. Потом следи поглавље, за које се може рећи да је од посебног значаја за српски национални идентитет, а носи назив: Српски народ под страном влашћу од XVI до XVIII века.⁹³ Ови садржаји били су присутни и у ранијим разредима примарног образовања у настави Историје. Наравно, како су у овом узрасту (седми разред) ученици и интелектуално зрелији са много више знања и информација, сада се пружа могућност да о овим догађајима из српске прошлости, који су изузето важни за српски идентитет, ученици и путем предавања, али и дијалога дубље анализирају ове садржаје. Рецимо наставна јединица *Положај Срба у Турском царству* има за циљ не само да ученици стекну информације о томе већ да дубље разумеју циљ и последице исламизације, као и католичавање и унијаћење српског становништва, како и зашто се јавља рајински менталитет и сл. Посебно је значајно да разумеју улогу и значај Пећке патријаршије за опстанак Срба. Важна наставнина јединица је и *Дубровник између Млетачке републике и Турског царства*,

⁹³ Турска освајања, држава и друштво од XVI до XVIII века; Положај Срба у Турском царству; Српска православна црква; Срби у ратовима Аустрије и Млетачке републике против Турског царства; Сеобе Срба; Срби под хабзбуршком и млетачком влашћу; Почети грађанске класе код Срба; Опет потом следи поглавље Доба револуција везано за Европу и свет од краја XVIII века до седамдесетих година XIX века и Берлинског конгреса (НП 2010).

културни и привредни значај Дубровачке републике, чиме се пружа могућност деци да стичу знања о некадашњим српким градовима где се неговала српска култура.

Након поглавља Доба револуција, везано за Европу и свет од краја XVIII века до седамдесетих година XIX века, до Берлинског конгреса, садржај предмета поново се усмерава на српски простор у поглављу Нововековне српске државе Србија и Црна Гора до међународног признања 1878. године.⁹⁴ О Првом и Другом српском устанку, било је доста речи раније. Поред дубљег разумевања повода и узрока ових устанака и најважнијих битака, Иванковцу, Мишору, Делиграду, Чегру из Првог и битке на Љубићу, Палежу, Дубљу из Другог српског устанка, посебно је важно да ученици схвате значај заједничког ратовања Срба и Руса у Првом устанку. Такође, и значај Начертанија и других српских националних програма, као у Самој Србији тако и у другим српским крајевима под туђом влашћу. Општи утисак, који се намеће, када се анализирају задаци и садржаји наставног предмета Историја за седми разред основног образовања да се у њема налазе садржаји битни за формирање националног идентитета. Овај садржај из српске прошлости изузетно је важан за формирање и развој српске нације и стога би требало наставници да му посвете посебну пажњу.

Највећи део садржаја наставног предмета *Географија* за седми разред примарног образовања посвећен је светским питањима. Такође, може се приметити да је задатак који је постављен у последњем поглављу, *Свет као целина, Савремени политичкогеографски процеси у свету, Неоколонијализам, интеграције и глобализам, Формирање политичке карте света*, јако сложен и значајан, а да је за његову реализацију предвиђено само два часа. Када је реч о изборним предметима, ту се налази и изборни предмет *Свакодневни живот у прошлости*, који се такође делом односи на националне садржаје. И за седми разред је предвиђен исти поступак обраде који креће од општег ка посебном, од упознавања живота људи у прошлости Европе да би се опет дошло до упознавања начина живота људи који су

⁹⁴ Српска револуција 1804-1835; повод и узроци устанка; вође, вожд Карађорђе Петровић и кнез Милош Обреновић; Први српски устанак; заједничко ратовање Срба и Руса, Букурешки мир и пропаст устанка; ток Другог устанка - Уставобранитељски режим 1842-1858; Ослободилачки ратови 1876-1878; Србија на Берлинском конгресу, територијално проширење и независност, Црна Гора на Берлинском конгресу - На крају долазимо до поглавља Српски народ под страном влашћу од краја XVIII века до седамдесетих година XIX века. Ту се налазе лекције: Срби под хабзбуршком влашћу, Одједи Српске револуције; Положај Срба у Турској; Криза турске државе и друштва и покушаји реформи; Устанци Луке Вукаловића; Невесињска пушка (НП, 2010).

живели у Србији. Концепција наставе овог изборног предмета нагласак ставља на упознавање с основним елементима свакодневног живота у прошлости Србије, Европе и света, с намером да се уоче њихови заједнички именитељи и упознају различитости које постоје у датом историјском контексту, као и у односу на савремено доба у којем ученик живи. Посебно, за развој националног идентитета ученика треба извојити поглавље из Наставног плана које носи назив *Новац у Србији некад и сад*. Овде се предвиђа да се ученици упознају са историјатом развоја новца у Србији, од средњег века до данас, чиме се ствара слика о континуитету. У Наставном плану за овај наставни предмет налази се и наставна јединица која је такође врло битна за развој националног идентитета а она носи назив *Свакодневни живот Срба од краја XV до краја XIX века* са садржајима од исхране, одевања становања, образовања и сл. Сви ови елементи друштвеног живота, који су били карактеристични за свакодневни живот наших предака, темељ су српског идентитета и важно је што се са њима ученици упознају и усвајају их.

Правилник који је донет у току 2010. уређује наставни план и програм за осми разред примарног образовања. Анализа општих циљева у Програму који су начелно постављени за осми разред показује да се у њима највећим делом потенцирају мултикултуралност као једна од вредности грађанског друштва и они су истакнути на неколико места: развијање свести о значају вишејезичности у савременој вишекултурној заједници; разумевање и сналажење у садашњости и повезаности друштвених појава и процеса у простору и времену, Србија, Европа, свет; прихватање и уважавање другог/друге без обзира на националну, верску, родну и друге разлике (НП, 2010). Ову констатацију потврђује и анализа задатака програма образовања за осми разред који се налазе у Правилнику. Од петнаест циљева који су набројани само један донекле експлицитно упућује на националне вредности јер се у њему каже: познавање вредности сопственог културног наслеђа и повезаности са другим културама и традицијама (НП, 2010). Сви остали циљеви који се наводе тичу се компетенција које учиници треба да остваре, развој индивидуалних права, као и усвајање грађанских вредности. Наравно, када се погледају наставни програми по предметима слика је другачија.

Задаци наставе *Српског језика* за осми разред, укупно их има двадесет и четири, и од њих само се у једном помиње реч патриотизам: развијање патриотизма

и васпитавање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима. У Наставном плану налазе се још две области које се могу повезати са националним идентитетом: упознавање, развијање, чување и поштовање властитог националног и културног идентитета на делима српске књижевности, позоришне и филмске уметности, као и других уметничких остварења и развијање поштовања према културној баштини и потребе да се она негује и унапређује (НП, 2010). Када се анализа садржај програма за овај наставни предмет, најпре се налази део који се односи на граматику где се посебно издваја садржај који је важан за српски национални идентитет: Српски језик међу другим словенским језицима; Дијалекти српског језика (основни подаци); Народни језик (језик као скуп дијалеката) и књижевни језик; Појам нормирања; Развој српског књижевног језика - српкословенски, рускословенски, славеносрпски; Вукова реформа језика, писма и правописа, књижевни језик Срба од Вука до данас; Развој лексице српског језика и Језици националних мањина. (НП, 2010). Ово поглавље изузетно је сложено а опет посебно важно за српски национални идентитет. Препоручена лектира из књижевности показује да је највише препоручених српских књижевника уз неколико народних песама (две лирске и пет епских). Од лирских песама укупно дванаест, десет домаће и два стране, од којих посебно за национални идентитет издвајају се дела: Ђура Јакшић *Отаџбина*, Јован Јовановић Змај *Светли гробови* и Оскар Давичо *Србија*. Песма Отаџбина настала је 1875. године када је, књижевник и политичар Владан Ђорђевић, покренуо је књижевни часопис *Отаџбина*, а Ђура Јакшић је, тим поводом, написао песму под тим називом која је објављена као уводна песма. Ова песма, једна од најлепших родољубивих песама посвећена отаџбини Србији има посебан значај за српски национални идентитет, „стена”⁹⁵ српског националног идентитета како каже Деретић. Објашњење ове тврдње на најбољи начин даје велика српска песникиња Исидора Секулић у својој студији *Ђура Јакшић – судбина и карактер*.⁹⁶

⁹⁵ У српској родољубивој поезији стена, камен су симболи одбране и пркоса, вечног и неуништивног у човеку, и домовини, о чему посебно говори Деретић, показујући то на примеру Ђуре Јакшића. „Код Јакшића, камен се јавља као метафора става, личног, као у песми Ја сам стена, и националног, у најбољој његовој патриотској песми Отаџбина (Деретић 2007, стр. 719).

⁹⁶ „Патриотска поезија Ђуре Јакшића једним је делом у прошлости... Али другим делом она је не само савремена него светли у савремености. У данашњим нашим борбама, и дискусијама, ми често мешамо државу и отаџбину. Ђура Јакшић их није мешао. Отаџбина је биће. Отаџбина је идеал. То је завичај као тајна и лепота“ (Секулић, 1964, стр. 352).

Снажна порука коју песник родољуб шаље свим генерацијама које долазе јесте да Србина одликује честитост и храброст, православље и вера, чување огњишта, поштовање предака, неговање традиције. То је аманет, који се преноси с генерације на генерацију и тако се брани отаџбина Србија.

Не постоји дилема да Змајева песма *Светли гробови* има антологијску вредност за српску духовну баштину. Симболичним насловом Светли гробови, Змај шаље поруку да појединачни гробови постају део јединствене слике вечности „Све ј’ гробље, ал’ је и колевка! ” каже песник. Дакле, гробови наших предака, свих страдалника у име народ, осветљавају вечност, будућим генерацијама. Гробови који светле шаљу поруку да је трајање једног народа у континуитету, у континуитету његове традиције, у култури сећања, у идејама за коју се се борили велики људи, чија дела светле из тих гробова. „Ти гробови нису раке, / већ колевке нових снага”. Разумевањем ових порука ученици развијају осећање припадности народу, традицији, култури коју су стварале претходне генерације. Оскар Давичо, у једној од најлепших песама посвећеној домовини Србији исказује своју дубоку повезаност са отаџбином Србијом. Посебна вредност ове несумљиво важне идентитеске песме, што у њој песник иако је свестан и указује на мане које постоје у отаџбини он не престаје да се потпуно поистовећује са својом отаџбином. Дакле, песник описује Србију, слика њен социјални, историјски портрет. Та слика је сва у контрастима и Србија се приказује весела и тужна, светла и мрачна, мирна и бунтовна, богата али и сиромашна и боса – пуна мана и врлина. У епици препоручено је осамнаест дела од народних попут *Почетка буне против дахија*, преко Његоша и *Горског венца*, до савремених српских писаца Ћосића и његовог дела *Деобе*, Препоручене су и четири драме, два домаћа и два страна аутора. Нушић- *Сумњиво лице*, Киш- *Ноћ и магла*, Шекспир- *Ромео и Јулија* и Молијер *Грађанин племић* (одломак). У Наставном плану за овај предмет налази се и допунски извор литературе укупно дванаест (осам домаћих и четири страна аутора), од којих наставник бира три (НП, 2010). У сатиричној комедији *Сумњиво лице* Бранислав Нушић исмева, једну од негативних особина појединих људи у Србији, посебно државне чиновнике и цели државни механизам. Нушић је комад написао 1888. године, али први пут је приказана у Народном позоришту, у Београду 1923. године. *Сумњиво лице* је једна од најчешће извођених комедија, врло популарна,

јер приказује оне особине људи које су непожељне. Ликови у комедији су умишљени, усмерени само на себе и своју корист, не поседују моралне вредности које треба да красе једног човека, одговорност за своје поступке, бригу за друге, поштовање људи око себе, без обзира на њихов положај у друштву. На тај начин ученици имају прилику да уче и о негативним карактерним особинама, да развијају свест о томе шта је непожељно и лоше. Драма *Ноћ и магла*, познатог српског писца Данила Киша пре свега је трагање за успоменама. Она говори о младићу који покушава да се врати у прошлост и да евоцира успомене на свој родни крај. Самим тим овде се говори о значају прошлости и везаности за родни крај.

Настава *Историје*, која је упућена на прошлост (како националну тако и светску) није могућа без националних садржаја. Садржај овог наставног програма за Осми разред основног образовања обухвата период од друге половине XIX века па до краја XX века. Где се ређају садржаји најпре општег (светског контекста) па потом националног, попут Србија, Црна Гора и Срби у хазбуршком и Османском царству од Берлинског конгреса до Првог светског рата. Затим у оквиру поглавља *Савремено доба*, где се говори о Првом светском рату и револуцијама у Европи и свету, наилази се поглавље *Србија и Црна Гора у Првом светском рату*. Потом опет следи поглавље *Свет између Првог и Другог светског рата*, где се налази наставна јединица *Краљевина Југославија*. Садржај који се налази у Наставном плану садржи и наставну област *Други светски рат- тотални рат*, у оквиру које се налази и поглавље *Југославија у Другом светском рату*, где се између осталих говори и о личностима: краљ Петар II Карађорђевић, генерал Драгољуб Михаиловић, Јосип Броз Тито, генерал Милан Недић, Анте Павелић, Алојзије Степинац (НП, 2010). Ове садржаје ученици су у одређеним облицима изучавали и у нижим разредима примарног образовања, наравно сада се обогаћују новим аспектима које ученици на овом нивоу могу да разумеју. Ови садржаји из ближе националне историје имају такође велики идентитетски значај.

За наставни предмет *Географија*, за осми разред основног образовања, такође се може рећи да по садржајима који су предвиђени у Програму више упућују на европски контекст него ли национални. Анализа циљева и задатка наставе Географије, који су предвиђени Наставним планом показује да од укупно 14 налазе се само два која потенцирају развој националне свести, а то су: стекну основна

знања о природно-географским и друштвено-економским одликама Србије, њеним природним лепотама и културном наслеђу и поседују осећања социјалне припадности и привржености сопственој нацији и култури, те активно доприносе очувању и неговању националног и културног идентитета. У Правилнику се налазе и два задатка који указују на значај развоја мултикултуралности: развијају међусобно уважавање, као и сарадњу и солидарност између припадника различитих социјалних, етничких и културних група и доприносе друштвеној кохезији и подржавају процесе међународне интеграције наше земље. Овде се налази и поглавље *Србија у савременим инеграцијским процесима* где се посебно афирмише интеграција Србије у Европу и свет. (НП, 2010).

Након извесног затишја са доношењем нових правилника, јер је пажња била усмерена на доношење националне стратегије за развој образовања (2012- 2020) у којој се као стратешки циљ истиче „Република Србија као држава засноване на знању”. То се јасно види и у новом Правилнику из 2017. године. Од шеснаест набројаних циљева у Правилнику посебно се за поље истраживања дисертације издвајају следећи циљеви: оспособљавање за решавање проблема, повезивање и примену знања и вештина у даљем образовању, професионалном раду и свакодневном животу ради унапређивања личног живота и економског, социјалног и демократског развоја друштва, развијање способности за улогу одговорног грађанина, за живот у демократски уређеном и хуманом друштву заснованом на поштовању људских и грађанских права, права на различитост и бризи за друге, као и основних вредности правде, истине, слободе, поштења и личне одговорности; формирање ставова, уверења и система вредности, развој личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности држави Србији, поштовање и неговање српског језика и свог језика, традиције и културе српског народа, националних мањина и етничких заједница, других народа, развијање мултикултурализма, поштовање и очување националне и светске културне баштине; развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавање различитости; повећање образовног нивоа становништва и развој Републике Србије као државе засноване на знању (НП, 2017). Дакле, само у једном од набројаних циљева наглаша се значај развијања националног идентитета.

Обавезни наставни предмет *Српски језик и књижевност* за пети разред у наведим циљевима за овај предмет садржи два која имају идентитетска обележја: да стиче основна знања о улози и значају језика у националној култури и изградњи националног идентитета и да стиче основна знања о месту, улози и значају језика и књижевности у српској и светској култури, негује љубав према српском језику и књижевности (НП, 2017). Препоручена лектира за анализу и читање садржи у највећој мери дела из српске културне баштине и ону се углавном иста као и у Правилнику из 2007, те се овог пута неће понављати анализа садржаја тих дела.

Српски као нематерњи језик изучава се у две варијанте: програм а) - за ученике чији матерњи језик припада несловенским језицима и који живе у хомогеним срединама и програм б) - за ученике чији матерњи језик припада словенским језицима и који живе и који живе у вишенационалним срединама. За оба програма наводи се исти општи циљ: циљ наставе и учења српског као нематерњег језика јесте оспособљавање ученика да се служи српским језиком на основном нивоу у усменој и писаној комуникацији ради каснијег успешног укључивања у живот заједнице и остваривања грађанских права и дужности, као и уважавање српске културе и развијање интеркултуралности као темељне вредности демократског друштва. (НП, 2017). Препоручена лектира садржи дела из српске културне баштине, али дела која нису са јаким патриотским набојем већ се односи на опис животних ситуација, са неким причама из свакодневног живота, често са шаљивим мотивима. Када је реч о програму б) за наставни предмет *Српски као нематерњи језик* у препорученој лектири, опет сва су дела из српске културне баштине, с тим што нека дела јесу и из народног опуса који садржи идентитетске садржаје. Ту се налазе неколико народних прича, и народних умотворина које углавном говоре о неком примерима народне мудрости.

Наставни предмети *Ликовна и Музичка култура* за пети разред, такође у извесној мери садржи неке идентитетске садржаје. Анализа циљева задатака и садржаја програма који се наводи показује да је он углавном исти као у претходног Правилнику, како по општим циљевима: изграђивање позитивног односа према уметничком наслеђу и културној баштини свог и других народа, упознавање са најстаријм фолклорном музичком традицијом у Србији и светске баштине, а такође и делима која су како из српске тако и светске културне баштине.

Наставни предмет *Историја* за пети разред примарног образовања, њени циљеви и садржаји, такође, су уређени овим Правилником. У складу са општим зацртаним циљем у овом периоду (развијање знања, компетенције и мултикултуралности) тако се и овде у општем циљу који је постављен најпре потенцира тај аспект па се онда указује и на национални: Циљ наставе и учења историје је да ученик, изучавајући историјске догађаје, појаве, процесе и личности, стекне основна историјска знања и компетенције неопходне за разумевање савременог света, развије вештине критичког мишљења и одговоран однос према себи, сопственом и националном идентитету, културно-историјском наслеђу, друштву и држави у којој живи (НП, 2017). Садржај за овај наставни предмет, који је прописан Наставним планом и програмом, односи се на период од праисторије до старе Грчке и Рима и из њега посебно се као значајан идентитетски садржај може извојити део где се указује на потребу упознавања ученика са најважнијим праисторијским локалитетима у Европи и Србији (Ласко, Алтамира, Лепенски Вир, Винча...). Када је реч о наставном предмету Географија за пети разред циљеви и садржаји су углавном усмерени на географске и еколошке области, без неких јачих националних усмерења: Циљ наставе и учења географије је да ученик изучавањем географских објеката, појава и процеса у природном и друштвеном окружењу и међусобној повезаности са њима развије одговоран однос према себи, природи и будућности планете Земље (НП, 2017).

За анализу са аспекта ове дисертације значајна су два изборна предмета *Грађанско васпитање* и *Верска настава*. Циљ верске наставе није само знање о вери и верским питањима. „Веронаука не сме бити „пуњење главе” одређеним знањима, него „оплеменењивање срца, савести и душа и грађење карактера деце, уз активно учешће у Светим Тајнама Цркве” (Јевтић, 1998, стр. 14). Садржај изборног наставног предмета *Верска настава* регулисан је преходним Правилником, овај Правилник регулише циљеве и садржај *Грађанског васпитања*. Познато је да је *Грађанско васпитање* својим циљевима и садржајима усмерено на развој вредности грађанског демократског друштва. То се види и по истакнутом општем циљу за овај наставни предмет у петом разреду где се каже: Циљ наставе и учења *Грађанског васпитања* је да ученик изучавањем основних принципа, вредности и процедура грађанског друштва постане свестан својих права и одговорности, осетљив за

потребе појединаца изаједнице и спреман да активно делује у заједници уважавајући демократске вредности (НП, 2017). Као и у претходном Правилнику програм овог наставног предмета за други циклус примарног образовања конципиран је по моделу спирале, где се садржаји у следећем разреду надовезују на претходни и проширују их. И овим Наставним планом предвиђене су исте четири области Људска права, Демократско друштво, Процеси у савременом свету и Грађански активизам, које се налазе у свим програмима другог циклуса.

У току 2018. године, министар просвете Републике Србије доноси нов Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања. По узору на претходне правилнике и у овом најпре су истакнути општи циљеви основног образовања и васпитања за оба предмета. Тако се у Правилнику набрајају укупно осамнаест циљева, а међу њима се налазе и два са идентитеским садржајем: 15) развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, развој толеранције и уважавање различитости; 16) развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине (НП 2018). Наставни циљеви и садржаји по предметима за пети разред нису мењани у овом Правилнику те се стога пажња анализе усмерава на шести разред примарног образовања. У исходима у наставном предмету *Српски језик и књижевност* за шести разред између осталих исхода наводи се и онај у коме се очекује да ученик илуструје веровања, обичаје, начин живота и догађаје у прошлости описане у књижевним делима и уважава националне вредности и негује културноисторијску баштину (НП, 2018). Када се анализирају лирска дела која се Наставним планом предвиђају у књижевности за лектуру која се препоручују као обавезна ту се опет истичу дела од ванредног значаја за национални идентитет.⁹⁷

⁹⁷ Ту се налазе Обредне лирске народне песме (избор). Потом следе значајни српски ствараоци Ђура Јакшић, Јован Дучић, Мирослав Антић, Вељко Петровић, Алекса Шантић *О, класје моје*, Војислав Илић *Свети Сава*, Стеван Раичковић, и посебно Десанка Максимовић *Грачаница*. У програму се налазе и 10 препоручених епских дела 8 из српске и два из светске баштине. Опет посебно су

Од препоручених дела који се Наставним планом за овај разред препоручују за развој српског националног идентитета посебно су важна три. Песму *О класје моје* Алекса Шантић је написао 1910. године после анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске 1908. године. У њој песник исказује своју љубав, забринутост, тегобу за тежак живот сељака под аустроугарском владавином. Искрени родољуб патњу свог народа доживљава као своју личну патњу и то преноси на сваког ко чита ову песму. Песма коју Војислав Илић посвећује Светом описује чин монашењеа Светог Саве. У родољубивој, патриотској песми *Грачаница*, једна од наших најзначајнијих песникиња Десанка Максимовић, пише о Грачаници, али и Милешеву, Сопоћанима, и обраћа им се као живим створењима. Порука коју шаље песникиња је да не смемо дозволити да: „да туђа рука крај тебе траву не плеви, да ти врране не ходају по паперти” (Д. М). Грачаница, је и љубав и бол и родољубље и чежња али и упозорење да њена „звона туку као срца предака” (Д. М). Такође, као и у петом разреду и овим Наставним планом предвиђају се за анализу научнопопуларни и информативни текстови, где се од наведених бирају два.⁹⁸ Дела која су предвиђена за анализу углавном су анализирана у ранијим правилницима. Једино што треба овде свакако истаћи је лекција о Прича о богу Сварогу *Небески ковач* и Прича о богу Стрибору *Сеченско светло*. Реч је о боговима старих Словена и свакако је значајно што се ученици упознају и са овим коренима српске традиције. Може се закључити да Правилник за наставни предмет Српски језик и књижевност, за шести разред, препоручује дела, која највећим делом изражавају саму суштину српског народног бића, и да су она изузетно значајна за развој српског националног идентитета, а да са њиховим упознавањем ученици подстичу на развој свести о националном идентитету.

Када је реч о наставним предметима *Ликовна и Музичка култура* за шести разред, Правилник који је усвојен те године готово на идентичан начин регулише

значајне Народне песме *Смрт Мајке Југовића* и *Марко Краљевић укида свадбарину*. Препоручене су и три драме домаћих аутора: Коста Трифковић *Избирачица* (одломак), Миодраг Станисављевић *И ми трку за коња имамо* (одломак) и Бранислав Нушић *Анафалета* (одломак). (НП, 2018).

⁹⁸ Вук Караџић - *Живот и обичаји народа српскога*; *Божјић* (одломак); *Ђурђевдан* (одломак); *Додоле, прпоруше и чарошце* (одломци); Никола Тесла - *Моји изуми* (поглавље по избору), и Гроздана Олујић - *Били су деца као и ти* (избор). Врло значајна је и домаћа лектира јер се ту између осталог препоручују чак 22 дела, од којих се посебно издвајају: Епске народне *песме о Косовском боју* (избор), Епске народне песме о *Марку Краљевићу* (избор). Такође, препоручују се и приче из старе словенске митологије: *Прича о богу Сварогу – Небески ковач* и *Прича о богу Стрибору – Сеченско светло* (НП, 2018).

опште циљеве за оба наставна предмета. Као општи циљ, идентичан за оба разреда наводи се: да изграђује позитиван однос према култури и уметничком наслеђу свог и других народа. Садржај наставног предмета *Ликовна култура* који је прописан Наставним планом углавном се односи на развој ликовних компетенција (боја, простор, текстура...). У садржајима за наставни предмет *Музичка култура* за шести разред препознају се значајније идентитетске области. Садржај овог предмета усмерен је на музику Средњег века и Ренесансу. Слушање световне и духовне средњовековне и ренесансне музике. Слушање вокалних, вокално-иструменталних и инструменталних композиција, домаћих и страних композитора. Слушање дела традиционалне народне музике. Слушање дела инспирисаних фолклором (ПНУ, 2018). Код препоручених композиција за слушање и извођење, иако су већим делом из светске културе, налазе се значајна дела из српске културне баштине. Издвајају се (пored обавезних химни): Народне песме и игре, Ансамбл Ренесанс: избор *Скомрашка игра и Ситан бибер*; Византијско певање; Дивна Љубојевић *Тебе појем*, *Грегоријански корал*; Кир Стефан Србин *Ниња сили* и *Ниње сили*; Никола Србин *Херувимска песма* глас други, *Осмогласник Бог Господ*, глас четврти; *Алилуја*, глас шести; Исаија Србин *Agios o teos (Свети Боже)* *Алилуја*, *Божјићни тропар Рождество твоје*, *Тропар Светом Сави* и др. (НП, 2018). Наставни план препоручује низ духовних црквених песама од којих неке имају и вишевековну традицију. Тако композиција *Ниња сили* и *Ниње сили*, коју је написао Кир Стефан Србин, српски монах, хоровађа и музиколог, потиче из 15. века који је стварао на двору деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву. Ова композиција се изводи и пева на литургији у време великог поста. Међу познатим ауторима који су заслужни за развој средњовековне световне музике у Србији, значајни су и Исаија Србин и Никола Србин. Исаија Србин је био монах у манастиру Матејче близу Куманова. Међу његовим делима посебно се издвајају литургијске *песме Алилуја*, *Божјићни тропар Рождество твоје*, *Тропар Светом Сави* и др. Никола Србин је аутор *Херувимске песме*, За дела свих наведених композитора карактеристична је подједнака заступљеност текстова на грчком и српском језику. Значајно је за ученике што „путујући” духовним стазама српске музичке традиције имају прилике да се упознају са српском културном баштином која је вишевековна, када многе такозване развијене земље нису ни постојале. Тако се развија љубав према својој нацији и тако се јача национално самопоуздање.

Наставни план и програм *Историје* за шести разред основног образовања усмерен је на упознавање ученика са садржајима од раног Средњег века до раног Новог века. Планом се најпре ученицима нуде садржаји из ширег контекста Европа, свет и Средоземље, да би се потом пажња усмерила на српске земље у овом временском периоду. Од националних садржаја из овог програма издвајају се: Српске земље и Балканско полуострво, досељавање Срба и Хрвата, односи са староседеоцима и суседима, формирање српских земаља, христијанизација, ширење писмености. Потом из позног средњег века издвајају се садржаји: Српске земље и суседи, краљевина и царство, деспотовина, аутокефална црква, односи са Византијом, Угарском, Бугарском, Венецијом, османска освајања у југоисточној Европи. Свакодневни живот у Европи и српским земљама, двор и дворски живот, живот на селу и граду – занимања, родни односи, правоверје и јереси, куга. Опште одлике средњовековне културе, верски карактер културе, витешка култура, културне области, школе и универзитети, проналасци; писана и визуелна култура код Срба, легенде посебно Косовска, истакнуте личности: Стефан Немања, Стефан Првовенчани, Сава Немањић, краљ Милутин, Стефан Душан, кнез Лазар и кнегиња Милица, Твртко I Котроманић, Стефан Лазаревић, деспот Ђурађ, султанија Мара. Из раног Новог века од националних садржаја који се налазе у Правилнику за овај разред издвајамо: Живот Срба под османском, хабзбуршком и млетачком влашћу (обнова Пећке патријаршије; мењање верског и културног идентитета – исламизација, покатоличавање, унијаћење; учешће у ратовима, отпори и сеобе, положај и привилегије, Војна крајина) (НП, 2018). И о овим садржајима из националне историје било је речи раније, овом приликом посебно се може потенцирати садржај који се односи на српску културу у средњем веку посебно витешка култура која се развијала код Срба. Зашто је то битно за развој и неговање националног идентитета ученика? Упознавајући се са величином и сјајем те културе која, како је приметио Дучић, да не беше Турака- требаше да унесе у културу Европе елеменат какав му нигде до сад није било примера” (Дучић, 1982, стр. 293), ученици у себи уграђују свест о дуговековној култури својих предака која ни по чему није заостајала за културом других народа. Тако се развија национални понос и негује љубав према домовини.

Анализа програмских садржаја у наставним плановима и програмима другог циклуса основног образовања у овом периоду показује да је актуелна реформа послужила да се у њима у значајној мери изостављају наслови у којима се неговала култура сећања на значајне личности и историјске догађаје. То се види на бројним примерима. Анализа нормативних аката јасно показује континуитет намере да се постепено у наставним програмима смањују садржаји посвећени највећем српском просветитељу Светом Сави, који се у осмом разреду уопште и не помиње. Слично је и са Косовским митом. Такође, наставни план из шестог разреда, пред ученике и наставнике ставља дилему да бирају или песму *Грачаница* Десанке Максимовић или *Свети Сава* Војислава Илића, тако да ђаци, у зависности шта наставник изабере, остају или без лекције о Светом Сави или без лекције о Грачаници. Када је реч о седмом разреду, препоручен је наслов *Свети Сава и ђаво*, уместо предања и легенди које сведоче о духовној димензији Светог Саве. Косовски мит раније је био заступљен у свим разредима са више наставних целина. Наставни планови који су у овом периоду усвајани изоставили су овај за национални идентитет пасобно важан садржај. Тако да њега нема у петом разреду, у седмом разреду је, на пример, изостављен *Бој на Косову* Љубомира Симовића. Слична ситуација је и са музичким делима. Дела из српске музичке културне баштине јесу присутна, али не у довољној мери. На то указују поједина истраживања која долазе с до закључка да је „недовољна заступљеност садржаја музичког фолклора српског и других народа, српских патриотских песама, као и српске духовне и уметничке музике” (Белојица Павловић-Џицковић Сарајлић 2018, стр. 181). Очигледно је реформа послужила за систематично потискивање програмских садржаја из домена националне историје, као и за потискивање аутора и дела која побуђују развој националне свести младих генерација. То се најлакше може препознати на примерима уклањања Косовског мита, на потискивању централних личности српске просвете и културе, у заменама књижевних дела неадекватним насловима и у наметању великог броја страних аутора на штету српских писаца.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Предмет анализе ове докторске дисертације јесте национални идентитет у реформама примарног образовања у Србији од 1990. до 2020. године. Један од основних циљева овог рада изражен је у намери да се укаже и анализом потврди, да је једна од кључних улога образовања, од самог његовог настанка па и у посматраном периоду (1990-2020), била изградња и чување националног идентитета. Национално образовање испољава се и огледа у начину понашања и начину живота сваке нације и оно обухвата елементе социјалног и културног наслеђа и представља основу опстанка сваког друштва. Зато, образовни садржаји у наставним плановима треба да пруже сазнање о настанку и развоју нације, њеној култури и традицији, њеној самобитности, али и њеном доприносу развоју цивилизације којој припада. Одсуство ових садржаја из образовних програма доводи до слабљења националне свести, а то значи и слабљење свести о самобитности припадника нације и до националне дезоријентисаности припадника те нације. То даље може довести до унификације култура, што се не може сматрати цивилизацијским прогресом, јер се богатство људског друштва не састоји у његовој културној униформности, већ у културној разноврсности. Указивање на потребу заштите и очувања идентитета, као основе националног идентитета и улоге образовања у задовољавању ове потребе у условима глобализације, не треба схватити као оспоравање потреба за упознавањем других култура и коришћење њихових тековина. Заштита специфичности културе не значи одсуство евалуације или прилагођавања динамици културе "планетарног света", него напротив заштиту сопствене културе. Другим речима заступа се став да, преузимање туђих и универзалних културних творевина треба да се одвија уз очување властите културе, њене специфичности и њеног идентитета. У овом контексту један од приоритетних задатака образовне политике је развијање код деце правилног односа према националној историји и њеној традицији.

Када је реч о српском националном идентитету, пошло се од става да су угаони темељи, историјске вертикале српског националног идентитета, били и остали: у језгру православне духовности српско светосавље; у средишту епске слободарске традиције косовска митологија; у основи српског језика ћирилично

писмо; у традицији демократског организовања друштвеног живота народна самоуправа. Анализа реформи образовања у овом периоду, имала је за циљ да утврди у којој мери ученици и млади људи кроз институционално образовање, овде је реч о примарном, стичу знања о овим чиниоцима националног идентитета. Анализа је показала следеће резултате. Светосавље је српска духовна вертикала, онај национални извор из којег извиру и који у себи сажима поменуте и све друге важније црте српског идентитета. Под светосавском духовношћу овде се подразумева историјски искристалисан вредносно-нормативни образац друштвеног веровања, осећања и мишљења, као и колективног понашања и деловања Срба као православних хришћана, на свим релевантним подручјима људске друштвене праксе. Као такво, светосавље је постало битан елемент српске националне самосвести којом Срби оделевају глобализацијским изазовима. Анализа предмета који су били у фокусу посматрања овог рада показује да се у образовној пракси Србије у посматраном периоду, светосавско-православној духовности посвећује значајна пажња у низу наставних предмета, *Српски језик, Историја, Музичка и Ликовна култура, Свет око нас*, али пре свега путем изборних предмета *Верска настава и Народна традиција*. У првом посматраном периоду (1990-2000) постојала је јасно изражена намера за обновом светосавске духовности и њене афирмације у образовном систему. Након 2000. године опет долази до новог радикалног заокрета и нова власт се опредељује за изградњу новог националног идентитета, „европског”, те начелно барем у циљевима и задацима светосавски елемент се делом потискује, на тај начин што се постепено, али континуирано у наставним садржајима, садржаји везани за светосавље умањују. Међутим, анализа садржаја у наставним плановима и програмима за оба циклуса примарног образовања недвосмислено је показала да овај елемент српског националног идентитета и даље у значајној мери присутан у образовној пракси

Када је реч о Косовској митологији, Срби су један од ретких народа који имају реалан стварни историјски догађај као основу мита на коме су градили свој национални идентитет. О Косовском, Видовданском миту детаљно је писано у раду са намером да се укаже да је он био, јесте и треба да остане централни стуб српског националног идентитета. Митска везаност за Косово уз богату машту траје вековима и генетски се преноси са генерације на генерацију као услов постојања

једне културе и духовне нити уткане у све поре српског битисања. Посматрајући садржаје у наставним плановима и програмима у примарном образовању, приметно је да је Косовски мит присутан у одређеној мери у наставним садржајима, пре свега кроз одређена дела националних писаца и песника, да се у извесној мери помиње у настави *Историје*, али генерално став је да то није у довољној мери учињено. Потребно је детаљније посебно у старијим разредима овом догађају и његовом значају за српски идентитет посветити већу пажњу. Анализа наставних програма такође је показала да, посебно након 2006, и овај стуб националног идентитет Срба, полакао се потискује, нарочито у другом циклусу основног образовања.

Предмет анализе овог рада био је и заступљеност народне књижевности и српског језика у наставним садржајима првог и другог циклуса примарног образовања. Српски језик и народна књижевност посебно су важни за национални идентитет. Српска народна књижевност је богата ризница мудрости живота. Њене поруке и поуке су свевременске, уткане у биће српског човека кроз богато животно искуство. Епске народне песме непресушан су извор етичких и естетичких вредности. У српској народној књижевности доминира херојска слика о народу који се вековима борио за слободу, за симбол опстанка човека и народа. Уз дугу историјску традицију и богато историјско искуство, уз митове и легенде, српском народу епска књижевност је одувек била једино сигурно духовно уточиште. Књижевност својом образовном и васпитном функцијом доприноси реализацији васпитно-образовних задатака. Књижевна дела оплемењују читаоца, указују на људске вредности, истичу добро насупрот лошег у животу. У зависности од жанра, посебно у делима народне књижевности, преовлађују моралне норме нарочито истакнуте у епским песмама. Духовна вертикала српског народа остварила се кроз народну књижевност и оставила неизбрисиву нит пониклу у прошлости која осветљава пут ка будућности. Српска епика до Косова и од Косова постаје средиште народне књижевности, централно место које инспирише књижевнике и које се темама и мотивима увршћује у токове савремене књижевности. Вечита инспирација, мит о Косову, незаобилазан је у историји српске књижевности. Анализа наставних планова и програма у основном образовању, у посматраном периоду (1990 -2020) показује да су књижевна дела из националне, посебно народне културне баштине,

присутна у образовној пракси, али се стиче и утисак не и у довољној мери имајући у виду какав она имају значај за национални идентитет.

У раздобљу од 1990. до 2020. године, у Републици Србији извршене су три велике реформе основног образовања, које су последица реформе друштвеног система и промене идеолошког система владајућих вредности. У овим реформама мењана је и политика према националном идентитету, што се одразило и на његово присуство у циљевима образовања и наставним садржајима.

Прва реформа основног образовања започета је доношењем Устава Републике Србије (1990) којим је учвршћена државност Републике Србије у оквиру СФРЈ. У складу са општим циљевима образовања и васпитања, који су дефинисани Уставом, где се гарантује једнако право на образовање за све грађане, дефинисани су и циљеви на нивоу примарног образовања. У овом периоду усвојена су два Закона о основном образовању (1900 и 1992) у којима се између осталог регулише и начин организације и функционисања основне школе. Наставни садржаји по предметима које ученици изучавају регулисани су Наставним плановима и програмима, којих је у овом периоду донето укупно девет. Анализом нормативних докумената који су били предмет анализе у посматраном периоду, а у складу са предметом и циљевима рада и постављених задатака, у раду се дошло до следећих резултата:

Од постављених хипотеза за овај период се односе општа и прва посебна хипотеза. Када је реч о општој хипотези - *Национални идентитет у реформама примарног образовања у Републици Србији, у периоду од 1990. до 2020. године, био је заступљен у наставним програмима, кроз различите наставне садржаје и облике наставе у свим фазама друштвених промена и у складу са променама владајућег система друштвених вредности, особито са идејно-политичким опредељењима, друштвеним циљевима и интересима друштва које су дефинисале владајуће елите*, добијени резултати несумљиво потврђују ову хипотезу. Након анализе наставних планова и програма за први други циклус основног образовања, утврђено је да су у овим програмима заступљени садржаји који се тичу знања о традиционалној култури, као што су: језик, вредности, морална начела, обичаји, народно стваралаштво, веровања, ритуали и обреди. Ови садржаји су нарочито заступљени у наставним предметима: *Српски језик, Музичка култура, Верска*

настава, Народна традиција, Свет око нас (први и други разред), Природа и друштво (трећи и четврти разред), Ликовна култура, Историја. У свим наведим предметима, посебно у *Српском језику, Музичкој култури и Народној традицији*, у свим разредима и првог и другог циклуса, доминирају дела из народног опуса у којима су опевани породични односи, женидбени обичаји, крсна слава, јуначки подвизи, догађаји везани за Косовски бој, за Марка Краљевића и друге српске јунаке. Такође, обрадом историјских тема из прошлости уз објашњење ученици имају прилику да уче о народу коме припадају, његовом животу у прошлости, што је значајно за формирање и очување идентитета појединца и нације. Према томе, јасно се може видети да се у задацима, а потом и у садржајима који су прописани у наставним предметима, истиче потреба неговања вредности патриотизма и љубави према културном наслеђу народа и народности Југославије. Посебно је важно истицање слободарске традиције, која је један од стубова националног идентитета српског и црногорског народа, и потребе да се она негује.

Резултати анализе нормативних аката и садржаја наставних предметима из овог периода, који су предмет анализе, у задацима које ученици у настави за ове предмете треба да реализују, показују две опште тенденције. Без обзира што се јавља тренд напуштања једне идеологије - социјалистичко-марксистичке и њена замена либералистичком, а потом и неолибералистичком у образовном систему, у наставним програмима примарног образовања доминирају садржи из националне културне баштине, који се односе на историју српског народа, српске и црногорске државе, Косова и Метохије, заједничке културе Срба и Црногораца, који код деце овог узраста подстичу формирање позитивног односа према националном идентитету негује позитиван став према културној баштини народа и народности Југославије, јача свест о њиховој судбинској повезаности, потреби сарадње и заједничког живљења у СРЈ. Наравно, примећује се и настојање да се у складу са новом идеологијом која се намеће, подстиче и развој мултикултурализама и отворености за садржаје из светске културе. Међутим, генерално посматрано у наставним планова и програма примарног образовања у периоду 1990 до 2000. године доминирају садржаји који позитивно утичу на развој и формирање националног идентитета код ученика, чиме долази до обнове српског националног идентитета, који је био потиснут у претходном периоду. Друга тенденција која је

присутна у образовном систему у овом периоду огледа се у процесу потискивања наставних садржаја који се односе на југословенство и националне вредности других народа који су живели у Југославији, Други светски рат у Југославији и комунистичку идеологију. Нова идеологија неолиберална која се агресивно намеће бившим социјалистичким земљама, без обзира што се Србија опире у њеној примени, ипак продире у друштвени живот новоформирене заједнице, у свим сферама друштва па и образовању. Као последица те нове идеологије долази до постепене детоитизација и демарксизација школског система у овом периоду. Према томе резултати анализе такође, потврђују прву помоћну хипотезу која се односи на овај период а која гласи: *У реформама образовања у Србији, током последње деценије 20. века, дошло је до постепене обнове српског националног идентитета, кроз процес истовременог потискивања наставних садржаја који се односе на: а) југословенство и националне вредности других народа који су живели у Југославији, Други светски рат у Југославији и комунистичку идеологију; и б) израженијег увођења у наставу садржаја који се односе на историју српског народа, српске и црногорске државе, Косова и Метохије, заједничке културе Срба и Црногораца, као и вредности либерализма.*

Друга реформа у овом периоду започета је Уредбом о увођењу *Верске наставе и Грађанског васпитања* у образовни систем Републике Србије (2001). Ова реформа која је кренула усвајањем ове Уредбе, а касније дефинисана у низу нормативних аката, била је резултат радикалних друштвено-политичких промена које су се десиле након петооктобарских промена 2000. године. Политичке снаге и групације крајем XX века, на таласу либералне идеологије и „борбе за демократију”, уз знатну помоћ и у организационом и финансијском смислу са Запада, октобра 2000. године преузеле су власт и започеле радикалне промене у свим областима друштвеног живота па и у образовању. Овај период обухвата временски период од шест година, такође, обиловао је низом нормативних докумената који се тичу образовања, а у којима се путем циљева, задатака и садржаја који су се прописивали, вршили реформски процеси у образовању. У овом периоду доносе се два Закона о основном образовању (2002. и 2004.) и две измене и допуне Закона о основном образовању (2002. и 2004.). Такође, усвојено је пет Правилника о наставном плану и програму за основно образовање. Међутим, прокламоване и прижељкиване

промене посебно су дефинисане у две публикације које је издало Министарство просвете и спорта. То су: *Квалитетно образовање за све – Пут ка развијеном друштву* (2002) и *Квалитетно образовање за све – Изазови реформе образовања у Србији* (2004).

Реформе образовања у овом периоду дефинисане су идеологијом европских интеграција, и у том смислу јавља се тренд да се проевропске вредности у већој мери укључују у садржаје наставних програма и уџбеника. То је видљиво у свим предметима који су били предмет анализе у овом раду, чак и у новом предмету који је као изборни уведен у образовни систем, а то је *Народна традиција*. Након упозорење појединих истакнутих стручњака да традиција нестаје под ударима модернизације уведен је овај предмет у настави примарног образовања са намером ревитализације традиције. Међутим, у упуству за овај предмет налази се препорука да концепцију наставе овог изборног предмета усмери на локалну средину и локалну народну традицију, како би се чувала права и особености мањина и њихов идентитет. Према томе, опет на делу, чак и у предмету коју по свом називу упућује на баштину, на национално, имамо промоцију мултикултуралности и мултинационалности. Такође, анализа правилника из овог периода, показује да се готово на идентичан начин у Правилнику промовише равноправно латиница са ћирилицом. Дакле, важна карактеристика, реформе образовног система, у овом периоду, јесте стварање анационалног школског система са јасним задатком реконструкције националног идентитета, где се кроз различите активности, форме и садржаје образовања и политичке социјализације релативизира национални идентитет и истовремено утврђује и јача европски идентитет.

Међутим, када се погледају садржаји који се препоручују Наставним планом у наставним предметима, они указује на чињеницу да, без обзира што се као општи циљ поставља мултикултурализам, ипак у највећој мери доминарају дела из српске културне баштине, посебно дела из народног усменог стваралаштва, што свакако позитивно утиче на развијање љубави према сопственој култури, а самим тим и на развој националног идентитета. Може се рећи да без обзира што се начелно формулише нови стратешки циљ образовне политике у скаду са новом идеологијом, анализа самих наставних садржаја у наставним предметима који су предмет пажње овог рада, показује да су садржаји са националним обележјима и поред свих

потискивања и даље у значајној мери присутни. Дакле, општи циљеви и задаци који се промовишу у нормативним актима, законима о основама система образовања и правилницима, који су усвајани у овом периоду недвосмислено су у први план истицале вредности мултикултурализма, европских интеграција и људских индивидуалних права, али садржаји у наставним предметима још увек највећим делом садрже елементе националне културе. Према томе може се закључити да анализа друштвено-историјског и идеолошког контекста српског друштва у овом периоду, као и нормативних докумената који су усвојени, показује, може се рећи две тенденције. Једна од битних карактеристика примарног образовања у овом периоду јесте намера образовне политике стварање основе за нове идеолошке -неолибералне идеје које су се наметале. Идеолошка подлога свих реформи вршених у свим сферама друштва па и у образовању јасно је, безалтернативно означена као неолиберална, глобалистичка, која потискује национални идентитет, као једну важну компоненту људске личности, а национално осећање замењује осећањем „европске припадности”. Међутим, а то је друга тенденција која се у пракси дешава, када се погледају садржаји који се налазе у наставним предметима види се да доминирају садржаји који имају наглашена национална обележја. Дакле, највећим делом реч је о садржајима који су везани за српски културни простор, за српску културну баштину, који за ученике имају значај за формирање националног идентитета. Према томе може се констатовати да је и у овом случају потврђена општа хипотеза која је постављена у овом раду.

Од три помоћне хипотеза које су дефинисане у раду, за овај период односи се друга помоћна хипотеза која гласи: *У раздобљу од 2000. до 2006. године, особито након великих политичких промена од 6. октобра у Србији, у реформама образовања долази најпре до увођења у наставу Верске наставе и Грађанског васпитања, као посебних наставних предмета, чиме се врши обнова кључних вредности грађанског друштва, али истовремено долази до извесног потискивања националних садржаја у другим наставним предметима и уместо њих се у први план истичу вредности неолиберализма и западноевропских друштава, европског идентитета и глорификује се транзиција у постсоцијалистичким државама источне и средње Европе.*

Као што је речено реформски процеси у образовању у овом периоду започели су Уредбом којом су у образовни систем уведена два изборна предмета од којих ученик обавезно бира један. Наставни предмет *Верска настава* уведен је, по конфесионалном моделу, за седам цркава и традиционалних верских заједница које живе у Србији. Имајући у виду чињеницу да вера један од кључних елемената националног идентитета, увођење, или исправније речено повратак *Верске наставе* у образовни систем свакако да има посебан значај за развој националног идентитета. Увођење *Грађанског васпитања*, први пут у образовни систем Србије, образлагано је намером потребе образовања за демократију и грађанско друштво. Дакле, од грађанског васпитања очекује се да припреми младе за активно учешће у јавном животу демократски уређеног друштва. Садржаји који се налазе у овом наставном предмету, у свим разредима примарног образовања усмерени су на глорификацију вредности неолиберализма, мултикултурализма и индивидуализма чиме се потискују национални, а величају глобални садржаји. Према томе, резултати анализе потврђују и ову помоћну хипотезу.

Трећа реформа основног образовања започета је, доношењем Устава Републике Србије (2006), којим је Србија дефинисана као самостална и суверена држава. Након исхода референдума у Републици Црној Гори, одржаног 21. маја 2006. године, након разлаза са Црном Гором, Србија је наставила даље као самостална држава. Реформе образовног система примарног образовања у овом периоду, поред поменутог Устава дефинисане су и усмерене путем два Закона о основном образовању (2011 и 2019), документом Стратешки правци развоја образовања (2012) и путем десет правилника који су усвојени. Анализа тих докумената, показује да су они концепирани у складу са општим циљевима васпитања и образовања у Републици Србији, која је утемељена на новом идеолошком матрицом - неолибералном и грађанском. Дакле, општи циљеви који се наводе у духу су образовних промена на нивоу европских интеграционих процеса. Међутим, када се погледају препоручени садржаји, анализа показује, да су они по свом обиму и структури, више примерени васпитању у духу националног идентитета, јер се у њима налазе елементи који се односе на: развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина. Дакле, може се закључити да анализа

нормативних докумената који су усвојени у овом периоду и у овом случају потврђује општу хипотезу која је постављена у овом раду.

Од помоћних хипотеза, за овај период важи трећа која гласи: *Након распада заједничке државе са Црном Гором и доношења новог Устава Републике Србије (2006), у реформама примарног образовања српском националном идентитету посвећује се већа пажња, али се истовремено врши ревалоризација европских вредности чиме се из наставе у извесној мери искључују садржаји који се односе на Црну Гору, глорификацију транзиције и неолиберализма; а у наставу се уводе нови садржаји који се односе на историју и традиционалне вредности српског друштва, европску културу, као и повезаност српске и европске културе. Затим, већа пажња посвећује се цркви, Косову и Метохији, као и Србима који живе изван граница Републике Србије (у региону и дијаспори).* Период након 2006. године је период у коме се примарно институционализовано образовање налази пред новим идентитетским изазовима који редефинишу однос према културним коренима, култури сећања и релативизују утемељеност појединца у колективитет, како групни и национални. Образовање у овом периоду обележено је унутрашњим напетостима у процесу преиспитивања досадашњег, вековима грађеног идентитета и намере да се гради нови пројектовани европски идентитет. Та напетост, са једне стране намере нове власти са новом идеологијом да промовише нови национални и културни идентитет, и становништва са укореењеном потребом да чува вековну културну баштину и своје сопство довела је до разутемељења идентитета у многим сферама живота, посебно у познавању сопствене историје. Анализа програмских садржаја у наставним плановима и програмима оба циклуса примарног образовања у овом периоду показује да је актуелна реформа послужила да се у њима у значајној мери изостављају садржаји који су се у претходном периоду односили на историјске везе Србије и Црне Горе, посебно садржаје из црногорске прошлости, а повећан је број садржаја којима се неговала култура сећања на значајне личности и историјске догађаје из српске традиције. Такође, анализа показује да без обзира на начелну намеру образовне политике да се не одустаје од стратешког зацртаног циља да „Европа нема алтернативу” и да образовање треба да буде подређено циљу припреме деце за укључивање у процесе европског и међународног повезивања, као и усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности

демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва, и даље у наставним предметима доминирају национални садржаји. Дакле, без обзира на глобалистичке трендове, које красе анационализам и који слабе патриотске вредности, анализом нормативних докумената везаних за образовање из овог периода, и наставних садржаја, долази се до закључка да се у овом периоду у наставу уводе нови садржаји који се односе на историју и традиционалне вредности српског друштва. То такође даје основу да се може сматрати, да је и ова помоћна хипотеза, а која важи за овај период, потврђена.

Актуелне реформске промене у друштву од 1990 до 2020. године, оставиле су трага на систем васпитања и образовања. Значајне промене у школском контексту усмерене су ка модернизацији наставних планова и програма, иновирању метода и облика наставног рада, осавремењивању школске културе. Промене у школи усаглашене су са законским и програмским документима у којима се промовише модернизација школе и школског рада у циљу усклађивања са европским системима школства, чиме се актуелизује питање потенцијала школа за очување традиције и културног наслеђа. Анализирајући образовне реформе у овом периоду долази се до закључка да се оне, посебно након 2000. године, воде под надзором и патронатом Запада, самим тим као основни циљ тих реформи потенцира се денационализација српског друштва. Највише је то изражено и може се видети у промоцији Грађанског васпитања. У овом наставном предмету, који је у већој мери, као изборни предмет заступљен у образовном програму примарног образовања, углавном се промовишу садржаји туђи нашем менталитету и потребама, како по садржајима, тако и по циљевима и начинима њиховог остваривања. Образовање је вековима било пут и начин самоунапређења друштва, али само онда када је било у служби узвишених вредности, а не подређено ефермерним циљевима. Образовање је у Србији вековима имало за циљ не само професионалну оријентацију него и откривање свести људског лица. Нова идеологија неолибералног школства, на принципу слободног тржишта, донела је школе – продавце образовних услуга, и ђаке – потрошаче, који, лишени било каквог развијања самосталности, креативности и критичког размишљања, лако усвајају један нови систем вредности, потпуно супротан од оног вредносног система који је вековима обликовао школство у Србији.

Процес образовања у савременом српском друштву, пролази сложен и турбулант период. Када се зна да идеолошки оквир (неолиберални), у коме се образовање одвија, има доминатну улогу у одређењу циљева и задатака у образовном процесу, онда је јасно да непостојање целовите стратегије друштвеног развоја, која би поставила основне смернице у избору вредности, ствара проблем образовном систему у смислу које ће вредности промовисти. У српском друштву чији се процес одређења за одређењу развојну стратегију одвија на тегобан начин, формално образовање, где примарном образовању припада посебно место, има још тегобније задатке. Тежак задатак, посебно у условима глобализацијских изазова, огледа се првенствено у томе како остати свој а истовремено бити део неке шире целине. Дакле, како се мењати а остати исти? У периоду (1990-2020), који је предмет анализе ове докторске дисертације, образовне стратегије које су се промовисале у реформама образовања одвијале су се под утицајем ова два абивалентна процеса: са једне стране у настојању српског друштва да се укључи у процесе евроинтеграције и регионализације који намећу модернизацију образовања и с друге стране потребе да се очувају основни елементи културне традиције друштва, укључујући и образовну. Овај сложен и тежак задатак, који захтева посебну припрему појединаца (ученика) како да успоставе праву меру између саморазумевања, самопоштовања свог сопства и мултикултурализма и интернационализма, може да оствари само добро осмишљена просветна политика, која ће уважавати светска искуства, али првенствено водити рачуна о свом националном интересу и националном идентитету.

И на самом крају одговор на питање, које чини срж овог рада: зашто је битно да образовање негује национални идентитет? Најједноставније речено, образовање са националним обележјима спречава асимилизацију појединаца у друге туђе културе и прихватање неких других идентитета. Неспорно је да са развојем активног односа према националној баштини треба кренути од најранијег узраста, од предшколских установа, а затим наставити у континуитету на наредним ступњевима школовања. Образовање, посебно основно, један од значајних фактора за преношење традиције и културних вредности млађим генерацијама. У сваком друштву, школа је имала за задатак да чланове друштва, нарочито најмлађе, култивише, да их усмери, односно образује и васпитава. У том погледу у школи су

одувек постојала настојања да се негује традиција, обичаји, етос. Посматрано кроз историјску перспективу, што важи и за овај период који је предмет посматрања овог рада, у примарном образовању, садржаји везани за националну традицију и културу, који су темељ националног идентитета, углавном су чинили саставни део садржаја образовања, односно део курикулума. Данас, у процесима модернизације школе присутно је настојање да се ти садржаји потискују. Међутим, треба имати у виду да за развој активног односа младих према традицији и култури сопственог народа није довољна само имплементација садржаја, већ су битне наставне ситуације и начини деловања које омогућавају младима непосредан контакт са баштином у коме ће ученик поред когнитивног доживети и афективни однос са сопственом баштином. У том контексту, посебно у модернизацијским изазовима савременог друштва као једно од суштинских питања издваја се питање како младима освестити, оживотворити и презентовати садржаје везане за националну традицију и културу, како их интегрисати у васпитно образовни систем као креативну парадигму. Улога основног образовања у неговању и развоју националног идентитета у томе је од велике важности. Промене у образовању не треба да буду само израз прилагођавању економском и технолошком развоју, већ и подстицај неговања културе памћења, систем који преноси новим генерацијама аутентичне вредности сопствене баштине, формира културни и национални идентитет, који представља брану претакања у туђи свет. Прихватање и неговање одређених система вредности које нису израз националног бића народа, може дато друштво да уведе у стагнатне па и регресивне облике развоја. Дугогодишње (вековно) континуирано расрбљивање српског народа, одустајање од свог националног програма уз прихватање туђих пројеката довело је до делимичног занемаривања свог сопства и феномена самопорицања. Зато, брижљиво чување националног идентитета, а образовање, посебно примарно, у томе има кључну улогу, у глобалном свету има једну од најважнијих улога за опстанак српског народа.

ЛИТЕРАТУРА

Извори - Правни документи

Устави

Устав републике Србије, 1990, Службени лист РС, бр. 1/90.

Устав републике Србије, 2006, Сл. гласник РС, 98/2006.

Закони

Закон о основном образовању и васпитању, Сл. гласник СРС, број 5/90

Закон о основној школи, Сл. гласнику РС, број 50/92

Закон о изменама и допунама Закона о основној школи, Сл. гласник РС, број 22/02

Закон о основама система образовања и васпитања, Сл. гласник РС, број 62/03

Закон о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања,
Сл. гласник РС, број 58/04

Закон о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања,
Сл. гласник РС, број 62/04

Закон о основама система образовања и васпитања, Сл. гласник РС, број 72/09

Закон о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања,
Сл. гласнику РС, број 52/11

Закон о основама система образовања и васпитања (Сл. гласник РС", бр. 62/03 од 17.06.2003, 64/03 од 24.06.2003, 58/04 од 28.05.2004, 62/04), од 02.06.2004, 79/05 од 16.09.2005.

Закон о основама система образовања и васпитања. ("Сл. гласник РС", бр. 72/2009, 52/2011 и 55/2013)

Закон о основама система образовања и васпитања. ("Сл. гласник РС", бр. 88/2017, 27/2018- други закон, 10/2019), 27/2018 – други закон и 6/2020).

Стратегије

Strategija Ministarstva prosvete i sporta za period od 2005–2010. (2005): Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020, Службени гласник РС", бр.

107/2012 од 9.11.2012. године.

Правилници

НП 1990. *Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник СРС-Просветни гласник, број 4/90.

НП 1992. *Правилник о изменам и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 2/92.

НП 1993. *Правилник о изменам и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 13/93.

НП 1994. *Правилник о изменам и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 1/94.

НП 1995. *Правилник о изменам и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 5/95.

НП1996. *Правилник о изменам и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 6/96.

НП 2001. *Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 4/01.

НП 2006. *Правилник о наставном плану и програму за пети и шести разред основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 6/06.

НП 2006. *Правилник о изменама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 9/06.

НП 2007. *Правилник о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања*, у Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 6/07.

НП *Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 5/08.

НП 2009. *Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 6/09.

НП 2010. *Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 2/10.

НП 2010. *Правилник о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања*, Сл. гласник РС-Просветни гласник, број 2/10.

ПНУ 2017. *Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања*, Службени гласник РС, број 88/17.

ПНУ 2017. *Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања*. Службени гласник РС – Просветни гласник”, бр. 6/07, 2/10, 3/11, 1/13, 4/13, 11/16, 6/17 и 8/17.

ПНУ 2018. *Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања*. Службени гласник РС”, бр. 88/17 и 27/18 – др. Закон.

Важни документи

Europa 2020. *European strategy for smart, sustainable and inclusive growth* European Commission, Brussels, mart 2010

Извештај о реализацији Миленијумских циљева развоја у Србији (МЦР) Влада Републике Србије, 2006, стр. 31–43

Извештај о напретку у реализацији Миленијумских циљева развоја у РС (МЦР), Влада

Републике Србије, 2009.

Индикатори за праћење стања у образовању и васпитању, Београд, Национални просветни савет, 2010.

Квалитетно образовање за све — пут ка развијеном друштву, Министарство просвете и спорта, Република Србија, 2002.

Квалитетно образовање за све — изазови реформе образовања у Србији, Министарство просвете и спорта, Република Србија, 2004.

Лисабонска агенда, 2000, Лисабон: Европски савет, <http://www.nps.gov.rs>

Национални просветни савет. (2011). *Образовање у Србији: Како до бољих резултата. Правци развоја и унапређења квалитета предшколског, основног, средњег општег и уметничког образовања и васпитање 2010-2020*. Београд

Национални извештај о стању МЦР у Србији, Влада Републике Србије, 2006

УСПРС. (2010). *Образовање у Србији данас*. Београд: Унија синдиката просветних радника Србије, За издавача, Леонардо Ердељи, предс УСПРС.

UNESCO.(1976).ISCED. Преузето са https://www.ubos.org/wp-content/uploads/publications/03_2018International_Standard_Classification_of_Education__March_1976.pdf.

UNESCO.(1997).ISCED. Преузето са : http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-1997-en_0.pdf.

UNESCO.(2011).ISCED. Преузето са <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf>

UNESCO (2015). *Rethinking education. Towards a global common good?* Paris.

UNESCO (2018). Universal Declaration on Cultural Diversity. Преузето са: http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

Опште основе школског програма. (2003), Министарство просвете и спорта RS, Комисија за развој школског програма, Комисија за образовне области, Београд

Посебне основе школског програма за I разред основног васпитања и образовања (2003), Министарство просвете и спорта RS, Комисија за развој школског програма, Београд

Правци развоја и унапређивања квалитета предшколског, основног, општег средњег и уметничког образовања 2010–2020. године (2010), Министарство просвете и спорта, Београд

Program za stabilan obrazovni sistem u Srbiji (2010): Унија синдиката просветних радника

Srbije, Beograd

Školski program: reforma obrazovanja u Republici Srbiji: koncepcija, strategija, implementacija (2003), *Ministarstvo prosvete i sporta, Komisija za razvoj školskog programa, Beograd Komisija za razvoj školskog programa, Komisija za obrazovne oblasti, Beograd*

ПРОГРАМ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ СРБИЈЕ Београд 11. децембар 2010.

Програмске основе и Статут Социјалистичке партије Србије, брошура, Главни одбор СПС, Београд, октобар, 1990

Програм за демократску Србију, брошура, ДОС, Београд, 2000

СРПСКА НАПРЕДНА СТРАНКА, БЕЛА КЊИГА „ПРОГРАМОМ ДО ПРОМЕНА“ Октобар, 2011

Demokratska opozicija Srbije Program za demokratsku Srbiju
http://www.vreme.com/arhiva_html/502/10.html pristupljeno 26.12.2022

Радови објављени у часописима, зборницима и монографије

Аврамовић, З. (2003). *Држава и образовање*. Београд: Институт за педагошка истраживања.

Avramović, Z. (2004). Education for Citizenship Education - Ideological Means of Transition. *Sociološki pregled* vol. XXXVIII (1–2), 175–187

Аврамовић, З. (2004). Друштво и школа: проблем избора знања. У: Милановић-Наход С., Шарановић-Божановић Н. [ур.] Зборник радова *Знање и постигнуће*. Институт за педагошка истраживања. стр.11-26

Аврамовић, З. (2010). Образовна политика између глобалног и националног васпитања. У: Денић, С. Зборник *Могућности националног васпитања у време глобализације*. (стр. 67-81.) Врање: Учитељски факултет.

Аврамовић З. и Вујачић М. (2010). *Наставник између теорије и наставне праксе*. Београд: Институт за педагошка истраживања.

Аврамовић, З. (2017). образовање и васпитање за културу и културни идентитет, Годишњак год. XIII, (Уредник) Никола Поткоњак, (стр.25-37). Београд: Српска академија образовања.

Adorno, T. (2006). Vaspitanje posle Aušvica. *Pedagogija* god. LXI, No 1, 674-690.

Антонић, С. (2008). *Културни рат у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.

Антонић С. (2011). Шта треба променити – парадигму или хабитус. У: *Кнежевић, М. (приредио) Зборник Промена образаца мишљења. Судбина критичког мишљења у раздобљу транзиције*. (стр. 41-52.) Београд: ДКСГ.

Антонић, С. (2011). *Вишијевска Србија*. Београд: Чигоја штампа.

Антонић, С. (2014) Грађанско васпитање и деца шпијуни. *Нова српска политичка мисао*. Преузето са: <http://www.nspm.rs/prikazi/iz-arhive-gradjansko-vaspitanje-i-deca-spijuni.html>

Antonić, S. (2013). Pink transition In Serbia: six theses concerning our cultural situation. *Kultura* (140), 272– 292

Антонић, С. (2017). Постизборна ЛГБТ “инклузија”. *Нова српска политичка мисао*. Преузето са: <http://www.nspm.rs/hronika/slobodan-antonic-postizborna-lgbt-inkluzija.html?alphabet=c>

Анђелковић, Н. (2017). Глобално и глокално у српском образовању. У У. Шуваковић, В. Чоловић, О. Марковић-Савић (ур. и прир.), *Глобализација и глокализација*, Београд: Српско социолошко друштво, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Београд: Институт за политичке студије.

Анђелковић, Лукић, М. (2008). *Дарови „Милосрдног анђела“: еколошко разматрање НАТО бомбардовања СР Југославије*. Београд: Никола Пашић.

Apinjanjezi,R., Garet,K. (2002). *Postmoderna za pocetnike*. Београд: Hinaki.

Asman, A. (2002). *Rad na nacionalnom pamćenju – Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*. Београд: Biblioteka XX Vek.

Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja*. Београд: Službeni glasnik.

Асман, Ј. (2015). *Колективно сећање и политике памћења*. Београд: Завод за уџбенике. Институт за филозофију и друштвену теорију,

Babović, M. (2009). *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Београд: Институт за sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Бакић-Хејден, М. (1999). Косово: ванвремена метафора сред временитог призивања, *Нова српска политичка мисао (тема броја: Косово)*, Нова едиција VI/3-4, Београд, 185-200.

Базић, Ј. (2003). *Српско питање - политичке концепције решавања српског националног питања*. Београд: ЈП Службени лист Србије и Црне Горе, Институт за политичке студије.

Базић, Ј. (2006). Ставови српских политичких странака према Косову и Метохији у време распада СФРЈ. У: *Срби на Косову и Метохији*. зборник радова са научног скупа САНУ, књ. СХП, Одељење друштвених наука, књ. 26 (333-347). Београд: САНУ

Базић, Ј. (2010). Дијалектика односа између политике и образовања. У: Базић, Ј. (уред). *Зборник радова Учитељског факултета у Презрену – Лепосавићу 4/2010* (стр 45-63). Лепосавић: Учитељски факултет.

Базић, Ј. (2011). Грађанско и национално васпитање у проветној политици Србије након промена 2000. године, *Национални интерес 3/2011 год. VII vol.*, 219-230.

Базић, Ј. (2011): „Национални и европски идентитет у Болоњском процесу”, *Српска политичка мисао*, Београд, Vol. 33, № 3, 25-46.

Bazić, J., Anđelković, A. (2011) „National Identity in the Bologna Process”, in *Society and Technology 2011, XVIII. International Scientific Conference*, 28–30. 6. 2011, Lovran, Editor in Chief: Mario Plenković, str. 110-117. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo.

Базић, Ј. (2011). Национални идентитет у процесу политичке социјализације. *Српска политичка мисао*. Београд: Институт за политичке студије. Vol. 34,4/2011, стр. 335-354.

Базих, Ј. (2012). *Друштвени аспекти образовања*. Београд: Институт за политичке студије, Лепосавић, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић.

Базих, Ј., Секулић, Б. (2017). Идеолошки циљеви и садржаји у програмима за први циклус основног образовања у Србији. *Политичка ревија*. vol52 Бр. 2 / 2017. стр. 65-85.

Базих, Ј. (2017). Трендови промена у друштву и образовању које генерише четврта индустријска револуција, *Социолошки преглед*, vol. LI, no. 4, 526–546.

Базих, М. М. (2009). *Идентитет и културно наслеђе Срба*. Београд: Научна КМД.

Базих, М. М. (2013). Научна утемељеност српског идентитета у културном наслеђу Косова и Метохије, *Културно наслеђе Косова и Метохије*, Канцеларија за Косово и Метохију, 683–698

Bandur, V. R., Blagdanić, S. R. (2014). Odnos globalnih i nacionalnih istorijskih događaja i razvoj istorijskog mišljenja u nastavi prirode i društva. U: Milisavljević, V. (ur.). *Nauka i globalizacija: Zbornik radova sa Naučnog skupa* (809–820). Pale: Filozofski fakultet Пале

Бауцал, А., Павловић-Бабић, Д. (2010). *Квалитет и праведност образовања у Србији: Образовне шансе сиромашних*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.

Башчаревић, И. (2012). У прилог значају развоја упоредног метода у социологији. У: Јовановић, Б. (уред.) *Зборник радова Филозофског факултета XLII (2)/2012*, (стр 411-427). Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Бетелхајм, Б. (1979). *Значење бајки*, Београд: Зенит.

Бодрожих, Ђ. (2015). *Српски идентитет*. Београд-Подгорица: Српска књижевна задруга – Књижевна задруга српског народног вијећа.

Вогојевић, А. (2005). *Osveta loših đaka*. <http://www.psc.ac.yu/bilten21/12.html#pisa>.

Бодрожих, Ђ. (2015). *Српски идентитет*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Болчић, С. и други (1995). *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Богавац, Т. (1980) *Школство у Србији на путу до реформе - развој школа 1945-1975*. Београд: Институт друштвених наука - Центар за социолошка истраживања.
- Богдановић, Д., Самарцић, Р. (2006). *Књига о Косову*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Бојанин, С. (2009). *Гордијев чвор*. Врњачка Бања: Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Божилковић, Н. (2007). *Култура и идентитети на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
- Бугарски, Р. (1986). *Језик у друштву*. Београд: Просвета.
- Будић, С. и др. (2003). *Развој школског система (1945-2001)*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Бурдије, П. (2013). *Дистинкција*. Подгорица: ЦИД.
- Бурдије, П (1998). Друштвени простор и симболичка моћ. *Интерпретативна социологија*. (приредила Ивана Спасић). Београд: ЗУНС.
- Bogavac, T. (1982). *Perspektive obrazovanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Brabazon, T. (2007). *The University of Google: Education in the (post) information age*, Ashgate Publishing, Ltd.
- Berđajev, N. (2001). *Smisao istorije*. Beograd: Dereta.
- Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrum i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Божилковић, Н. (2006). Идентитет и значење стила у поткултури. *Филозофија и друштво*, 2/30, 233–253.

- Василијевић, Д. Марина С. Бојовић, Ж. (2021). Жана Бојовић, Национални идентитет у уџбеницима о природи и друштву, *Иновације у настави*, XXXIV, 2021/2, стр. 27–43.
- Vasiljević, I. (2015). Vuk Karadžić, nacionalni identitet i savremeni problemi obrazovanja u Srbiji. *Nacionalni interes*, 23 (2), 9–30
- Велер, Х. У. (2002). *Национализам*. Нови Сад: Светови.
- Велимировић, М. (2000). Духовна музика на Балкану, *Нови звук*, бр.16, 7–17/2000.
- Видаковић, М. (2009). Образовни систем у очувању националног идентитета у условима глобализације. У: Матејић, В. *Зборник радова Технологија, култура и развој*. (стр 6-14.) Београд: Удружење технологија и друштво.
- Вуковић, С. (2009). *Етика западних медија.*, Сремски Карловци – Нови Сад: И К Зорана Стојановића
- Vujačić, M., Pavlović, J., Stanković, D., Džinović, V. i Đerić, I. (2011). *Predstave o obrazovnim promenama u Srbiji: refleksije o prošlosti, vizije budućnosti*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Вујић, Ј. (2010). Америчка искуства, *Образовање у Србији данас*, стр. 153-161. Београд: Унија синдиката просветних радника Србије.
- Vučić, L. (1970). *Razvijanje shvatanja socijalnih odnosa kod učenika*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
- Vujević, M. (1991). *Uvod u sociologiju obrazovanja*. Zagreb: Informator.
- Галтунг, Ј. (2010). Кантонизација Косова по швајцарском моделу (интервју). *Политика*, 16. фебруар 2010.
- Гвозденовић, С. (2011). Образовање и други сродни појмови. У *Социолошка луча* V/2. Филозофски факултет: Никшић.
- Gligorov, V. (2014). *Zašto se zemlje raspadaju: Slučaj Jugoslavija*. Beograd: Peščanik
- Гелнер, Е. (1997). *Нације и Национализам*. Загреб: Политичка култура.
- Gidens, E. (2005). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.

Гредељ, С. (1986). *С ону страну огледала*, Београд: Истраживачко- издавачки центар ССО Србије.

Гускова, Ј. (2014). *Косово и Метохија: рат и услови мира*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Даниловић, М. (2002). Какво је образовање потребно Европи за друштво сутрашњице – циљеви и очекивања, *Педагогија вол. 40*, 1-2, Београд, стр. 18–23.

Даниловић, М. (2009). Васпитно-образовни циљеви Европе као критеријуми за вредновање квалитета образовног процеса за друштво учења и знања, у: *Образовање и усавршавање наставника – циљеви и задаци васпитно образовног рада*, Учитељски, факултет, Ужице.

Делор, Ж. (1996). *Образовање – скривена ризница*. УНЕСКО: Извештај Међународне комисије о образовању за XXI век. Београд: Министарство просвете Републике Србије. Сектор за истраживање и развој образовања.

Деретић, Ј. (1994). Епска песма и историја. У: Живковић, Д. (уред.) *Зборник Матице Српске за језик и књижевност*, 42 (1–3) (стр. 119–142.) Нови Сад: Матица српска.

Диркем, Е. (1969). Религија и друштво, у зб. *Теорије о друштву*, књ. 1. Београд: Вук Караџић.

Диркем Е. (1981). *Васпитање и социологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Debre, R. (2000). *Uvod u mediologiju*. Beograd: Clio.

Dragnich, Alex N. (1994). *Serbia's Historical Heritage*. East European Monographs.

Драшковић, В. (2001). *Подсећања*. Београд: Српска реч.

Duzinas, K. (2009). *Ljudska prava i imperija: politička filozofija kosmopolitizma*. Beograd: Službeni glasnik - Albatros Plus.

Ђорђевић, Ј. (1985). *Савремена настава*. Београд: Научна књига.

Ђорђевић, Ј. (1992). Морално васпитање, религијско васпитање и школа, *Настава и васпитање*, број 4–5. стр. 323–344.

Ђорђевић, Ж. (1935). *Школе у Србији 1700-1850*. Београд: Знање.

Ђекић, М. (1990). *Употреба Србије – оптужбе и признања Драже Марковића*. Београд: Беседа

Ђунковић, С. (1975). *Школство у Србији у XIX веку*. Нови Београд: Графичка школа „Милић Ракић“.

Ђукић, М. (2006). Дидактички аспекти реформе високог образовања, у: *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције* (уредник Е. Каменов), Филозофски факултет, Нови Сад, (36-49).

Ђукић, М. (2006). Дидактички аспекти реформе високог образовања, у: *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције* (уредник Е. Каменов), Нови Сад: Филозофски факултет, Нови Сад, (36-49).

Ђурић, В. (1955). *Постанак и развој народне књижевности*, Београд: Нолит.

Ђурић, В. (2006). Хаос уз бубање. У: Д. Матијевић, Д. Беодрански (прир.) *Бела књига о реформи школства* (9-10). Чачак: Синдикат образовања Чачак.

Ђурић, Ј. (2012). *Глобални процеси и преображај идентитета*. Београд: Fronesis.

Енцесбергер, Х. М. (1980) *Немачка, Немачка између осталог*. Београд: БИГЗ.

Енциклопедијски речник педагогије. (1963). Загреб: Матица Хрватска.

Екмечић, М. (2008). *Дуго кретање између клања и орања*. Београд: Завод за уџбенике.

Епархија Жичка. (2002). Реформа школе – нови покушај обезображења наше деце. *Жички благовесник*, часопис Епархије Жичке, ванредни број, децембар 2002

Жан Дитур, Ж. (1999). *Срамота врлине*, Београд: БМГ

Жиру, А. (2013), О критичкој педагогији, Београд: Едука.

Жуњић, С. (1992). *Мартин Хајдигер и националсоцијализам*, Ниш: Просвета

- Зиновјев, А. (1999). *Велика прекретница*. Београд: Наш дом.
- Ивановић, С. (1998). *Токови школовања. Развој образовања у Србији*. Београд: Министарство просвете, Сектор за истраживање и развој образовања.
- Ивановић, С. (2006). *Друштвени развој и образовање*. Београд: Учитељски факултет.
- Ивановић, С. (1998). *Токови школовања. Развој образовања у Србији*. Београд: Министарство просвете, Сектор за истраживање и развој образовања.
- Ивановић, С. (2006). *Друштвени развој и образовање*. Београд: Учитељски факултет.
- Ивић, И. (1998). Трансформација образовања – образовање и трансформација југословенског друштва. *Лавиринти кризе*. Београд: ИЕС.
- Ивић, И., Јанков, Р., Пешикан., А. (2010). *Ситуациона анализа мреже образовних институција, људских ресурса и образовне статистике у Србији (резултати и препоруке)*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.
- Ивић, И. и сар. (2001). *Свеобухватна анализа стања у образовању у СРЈ*. Београд: УНИЦЕФ.
- Ивић, И. (2010). Оптимализација мреже образовних институција у Србији. У Ивић, И.,
- Пешикан, А. и Јанков, Р. *Ситуациона анализа мреже образовних институција, људских ресурса и образовне статистике у Србији: резултати и препоруке*, МПС, 2010, 86–95
- Ивић, И., Пешикан, А. и Антић, С. (2003). *Активно учење 2*. Београд: Институт за психологију Филозофског факултета.
- Ивковић, М., Димитријевић, С. (2011). *Социологија васпитања и образовања*. Врање: Аурора
- Іvković, М. (1990). *Образовање и промене*. Београд: Стручна knjiga.

- Ivković, M. (1999). *Obrazovanje u društvenom kontekstu*. Niš: Studentski kulturni centar.
- Ivković, M. (2003). *Sociologija obrazovanja*. Niš: Filozofski fakultet.
- Игњатовић, С. (1966). *Народна књижевност у настави и васпитању*, Београд: ЗУНС.
- Илић, В. (2000). Квантитативни и квалитативни приступ у упоредном истраживању, *Социологија*, Вол. 42, Бр. 2: 247–269.
- Илић, В. (2006). *Упоредни метод у социологији*, Зрењанин: Градска библиотека Зрењанин.
- Піс V. (1995). *Religija i kultura*, Niš: Prosveta.
- Илић, С. (2009). *Креативно образовање. Школа будућности*. Београд: Draslar partner.
- Илић, М. (2010). Национално и интеркултурално васпитање у време глобализације, У: Денић, С. (уред.) *Мogućnost националног васпитања у време глобализације, Тематски зборник*. Врање: Учитељски факултет.
- Јанковић, Д. Јанковић, Љ. (1937). *Народне игре*, II књига, Београд: Просвета.
- Јанковић Р. (2019/7528), Од идентитета ка сопству, у *Православље и идентитет православних народа*, приредио Зоран Милошевић, Институт за политичке студије, Београд, стр. 26-27
- Јеротић, В. (2003). *Нова питања и одговори*. Бања Лука: Арс Либри.
- Јовановић, Б. (2003). *Школска и породична педагогија*. Јагодина: Учитељски факултет.
- Јовановић, Б. (2008). Културни образац и културни идентитет, *Нова српска политичка мисао*, специјално издање 1, 107–117.
- Јовановић, Б. (2014). *Памћење и самозаборав*. Нови Сад: Ортхекс.
- Јовановић, Н. (2007). *Школа у српском друштву XIX века*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Ниш.

Jovanović, S. (1991). *One Contribution to the Study of Serbian National Character From History and Literature II*, the Collected Works of Slobodan Jovanovic. Beograd: BIGZ

Јовановић, С. (2006), *Поруке*, Београд: Службени гласник,

Јовановић, Н., Марковић Крстић, С. и Л. Милошевић Радуловић (2012).

Традиционално и модерно у систему образовања у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција. У: Митровић, Љ. и Стојић, Г. (уред.) *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

Јовић, Д. (2001). Разлози за распад социјалистичке Југославије: Критичка анализа постојећих интерпретација, у *Реч*, бр. 62.8/2001, стр. 91-157.

Јовић, Д. (2003). *Југославија-држава која је одумрла*. Београд: Самиздат Б92.

Јевтић, А.(1998). Потреба православне веронауке данас, у: Живо предање у Цркви, Требиње,

Каменов, Е. (2006) *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Кастелс, М. (2002). *Моћ идентитета*. Загреб: Голден Маркетинг.

Кара-Мурза, С. (2011). *Манипулација свешћу*. Београд: Весна инфо.

Кенеди, П. (1997). *Припреме за двадесет први век*, Београд: Службени лист СРЈ

Клајн, И. (2007). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

Коковић, Д. (2009). *Друштво и образовни капитал*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

Коковић, Д. (2009). *Социологија образовања*. Бања Лука: НУБЛ.

Kolaković, A., Trailović, D. (2016). Srpska golgota: istorija i kultura sećanja. U U. Šuvaković (ured). *Vek srpske golgote (1915–2015), III – Društvene nauke* (263–281). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.

- Krulj, R. Kačapor, S i dr. (2003). *Pedagogija*. Beograd: Svet knjige; Leposavić: Učiteljski fakultet.
- Крњајић, С. (2002). *Социјални односи и образовање*. Београд: Институт за педагошка истраживања; Вршац: Виша школа за образовање васпитача.
- Кнежевић М. (1988). Без образно доба. Цртице о парадигми и хаосу, у: Дијалози, тематски број „Криза науке – криза друштва“, стр. 181-191, Београд, 1998.
- Кнежевић М. (2010). Дуга историја реформи и реформарења: Болоњски процес“ у транзиционом нокдауну“, зборник, Образовање у Србији данас, Унија синдиката просветних радника Србије, Београд, марта 2010, стр. 39-73.
- Кнежевић-Флорић, О. (2006). Мултикултурализам и образовање. *Теоријско-методичке основе грађанског васпитања*. Пр. Јовановић, Б. Јагодина: Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет.
- Кубурић, З. Веронаука као део реформе образовања, у З. Кубурић (прир) *Религија, веронаука, толеранција* (117-127), Београд: ЦЕИР
- Кустурица, Е. (2011). Косовом не бих плаћао Европу, интервју Милана Бабовоћа у *Вечерње новости*. 15. Октобар www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:349426-Kusturica-Kosovom—ne-bih-placao-Evropu
- Kulić, R. (1998). *Sadržaj rada i obrazovanje*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva
- Кулић, Р. (2002). Формално, неформално и информално учење и образовање, *Андрогошке студије* 9, 1-2/2002
- Кулић, Р. (2011). *Компаративна педагогија – теорија, системи реформе*, Београд: Свет књиге.
- Купер Р. (2007), *Распад нација*. Поредак и хаос у 21. Веку, Београд: Филип Вишњић.
- Куљић, Т. (2006). *Култура сећања*. Београд: Чигоја.
- Koković, D. (1994). *Sociologija obrazovanja*. Novi Sad: Matica srpska.
- Koković, D. (2009). *Društvo i obrazovni kapital*, Novi Sad: Mediteran Publishing.

- Kovač-Cerović, T., Levkov, Lj.(Ed.) (2002). *Kvalitetno obrazovanje za sve: Put ka razvijenom društvu*. Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije.
- Крстић, Д. (1988). Психолошки речник. Београд: ИРО „Вук Караџић“.
- Лакета, Н., Василијевић, Д. (2006). *Основе дидактике*. Учитељски факултет у Ужицу: Ужице.
- Lakatos, I. (1970). 'Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes', in I. Lakatos & A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, New York, 91-196.
- Lather, P. (1986). 'Research as Praxis', *Harvard Educational Review* 56, 257--277.
- Lyotard, J.F.: 1984, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (translated by G. Bennington & B. Massumi), University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Lakroa, M. (2001). *New age: ideologija novog doba*. Beograd: Clio.
- Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i drugi (2000) *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Lazić, M. i Cvejić, S. (2004) *Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije*. U: Milić, A. i drugi (2004) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Liessmann, K. P. (2009). *Teorija neobrazovanosti – Zablude društva znanja*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Liotard, Ž.F (1986). *Das postmoderne*. Wissen, Wien.
- Лукић, Р. (1971). Узроци појаве националног питања данас, *Гледишта* 5-6/71, стр. 822-827.
- Лукић, Р. (1978). О настанку српске нације са социолошког гледишта, У *Настанак и развитак српске нације*. Београд: Марксистички центар, ЦК СК, Србије.

Лукић, Д. Р. (1991) Обавезна снага правне норме у: Баста Д. (ур.) *Преображаји идеје права - један век правне филозофије на Правном факултету у Београду (1841-1941)*. Београд: Правни факултет.

Мајор, Ф. (1991). *Сутра је увек касно*. Београд: Југословенска ревија.

Мандић, Б. (2017). Заступљеност православне духовне музике у наставним садржајима предмета Музичка култура. Зборник радова са XI међународног научног скупа, књига III. Ур. Биљана Мандић и Јелена Атанасијевић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, стр. 93–99.

Марковић, Ж. Д. (2001). *Савременост и образовање*. Ниш: Просвета.

Марковић, Ж. Д. (2008). *Глобализација и високошколско образовање*. Ниш: Државни универзитет Нови Пазар и Универзитет у Нишу.

Марковић, Ж. Д. (2005). Образовање међународног усмерења и развијање патриотизма, у Иновације у настави, XVIII, 2, Београд: Учитељски факултет (стр. 72–80).

Маркс, К. (1973), Инструкције делегатима привременог централног савета. *О омладини*, Београд: Младост.

Марјановић, М. (2003). Потрага за неформалним образовањем; у Марјановић, М. и др., *Неформално образовање – Невидљива снага друштва*. Београд: Група „Хајде да...”, стр. 9-14.

Марковић, М. (1999). Моћ великог лицемерја. *НИН*, 30.децембар, 1999.

Марјановић, М. (2003). Потрага за неформалним образовањем; у Марјановић, М. и др. : *Неформално образовање – Невидљива снага друштва*. Београд: Група „Хајде да...”, 9-14

Меклуан, М. (1971). *Познавање општира – човекових продужетака*, Београд: Просвета.

Милутиновић, Ј. (2003). Информално образовање – појмовни оквир и карактеристике, Педагошка стварност, XLIX, 5-6, стр. 394-407

- Милић, В. (1996). *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милин, Л. (2001). *Научно оправдавање религије*, Шид: Графосрем.
- Милутиновић, Ј. (2003). Информално образовање – појмовни оквир и карактеристике, *Педагошка стварност* XLIX 5-6, 394-407
- Митровић, Љ. (2005). *Култура мира на Балкану*. Ниш: Центар за балканске студије и Свен. Митровић, Љ. (2007). Структуралне неједнакости, сукоби и култура мира, у *Балкан у процесу евроинтеграције. Структурне промене и култура мира*. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет и Центар за социолошка истраживања.
- Митровић, Љ. (2011). Универзитет и друштвене промене данас. У: Кнежевић, М. (уред.) *Национални интерес, Година VII, vol. 12 Број 3/2011*, 33-47.
- Михаило, М. (1994). *Оспоравања и ангажовања*, изабрана дела, осми том, Београд: БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета.
- Милосављевић, Љ. (2004). *О традиционалном и модерном – Туга и опомена*. Ниш: Зограф.
- Милосављевић, Љ. (2014). *Виђења и слутње*, Ниш: Филозофски факултет Ниш.
- Милосављевић, О. (2002). *У традицији национализма или стереотипи српских интелектуалаца XX века о "нама" и "другима"*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Mirić J. (2001) О појму идентитета у психологији у *Psihologija* vol. 34, broj 1 – 2, Друштво психолога Србије, Београд
- Marić J. (1998). *Kakvi smo mi Srbi?, prilozi za karakterologiju Srba*, Београд: "Slobodan Jović".
- Milanović, V. (1985). *Образовање и друштво*. Београд: Радничка штампа.
- Milivojević, S. (2001). *Иновацијска школа, Ка новој школи*. Београд: Институт за педагошка истраживања.

Milić. B. (1994). Ratnički “štit” stranaka – politička upotreba nasilja, u: Miroslav Pečujlić i Vladimir Milić: *Demokratija i autoritarizam, politička kultura jugoslovenskog višestranačkog društva*, Београд: Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije.

Марковић Крстић, С. (2012). Васпитање за демократију, толеранцију и мултикултурализам – изазови Грађанског васпитања. *Модернизација, културни идентитети и приказивање разноликости*, ур. Н.Божиловић и Ј. Петковић, 204–223.

Мидић, И. (2003). Православље и Европа. У: *Хришћанство и европске интеграције*. Београд: Фондација Конрад Аденауер, ХКЦ.

Милошевић, Ј. (2003). Значај националног идентитета. *Српска политичка мисао*, 1-4 Београд.

Милошевић Ђорђевић, Ј.(2008). *Човек о нацији: схватање националног идентитета у Србији*. Београд: Институт за политичке студије

Милошевић, С. (1989). *Године расплета*. Београд: Београдски издавачки завод.

Милошевић, С. (2008). *Прилог историји 20. Века*. Београд: Трећи миленијум, Удружење Слобода.

Михаиловић, К. и Крстића, В. (1995). *Меморандум САНУ: Одговори и критике*. Београд: САНУ.

Милосављевић, Љ. (2011). Чему школе или 'Како је високо образовање изневерило демократију и осиромашило душе данашњих студената. У: Кнежевић, М. (уред.) *Национални интерес, Година VII, vol. 12 Број 3/2011*, 87-102.

Мрђа, С. (2011). *Културни живот и потребе студената у Србији* . Београд:Завод за проучавање културног развитака.

Нарочница, Н. (2008). *Русија и Руси у светској историји*. Београд: СКЗ.

Nusbaum, M. (2012). *Ne za profit (Zašto je demokratiji potrebna humanistika?)*. Београд: Fabrika knjiga.

- Николић, Р. (2009). Циљеви образовања и васпитања у основама система образовања и васпитања, у: *Образовање и усавршавање наставника – циљеви и задаци васпитно образовног рада*, Учитељски, факултет, Ужице.
- Ниче, Ф. (1997). *О будућности наших образовних установа*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци.
- НСПМ (2011). *Образовање у транзицији*, Нова српска политичка мисао, Посебно издање, vol. XIX (2011), no. 2.
- Novaković, M. (2014). *(Pro)zapadni zločin nad srpskim narodom 90ih godina*. Ванкувер:SRBski FBReporter.
- Nojbaher, H. (2005). *Specijalni zadatak Balkan*. Beograd: *Službeni list SCG*.
- Огбу, Ј. Г. (1989). *Педагошка антропологија*. Загреб: Школске новине.
- Ортега, Х. И Газет (1988). *Побуна маса*. Чачак: Градац
- Педагошка енциклопедија*, 1 и 2 (1989). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Педагошки лексикон* (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Педагошки речник 2* (1967). Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије
- Павловић, Б. Васпитне вредности традиционалних народних песама и игара у настави музичке културе. *Настава и васпитање*, Педагошко друштво Србије, Београд 4/2013, стр. 679.
- Пантић, Д. (1970). Дечији ставови према сопственој и другим нацијама. *Извештаји и студије*, свеска 28, ИДН. Београд: Центар за истраживање јавног мњења и Институт за психологију.
- Петровић, Д. (2021). У уџбеницима десетковани садржаји из историје Србије. (<https://stanjestvari.com/2021/04/26/vecernje-novosti-u-udzbenicima-desetkovani-sadrzaji-iz-istorije-srbije/>).

Пено, С. Весић, И. (2016). Српско црквено појање у служби националне идеологије, Музикологија, 20/2016., Музиколошки институт САНУ Београд, стр.135-150.

Поповић, Ј. (1993), *Светосавље као филозофија живота*. Ваљево: Манастир Ћелије.

Поткоњак, Н. (2000). Основни проблеми у покушајима реформе наставе током 20. Века, *Настава и васпитање*, 1-2.

Поткоњак, М. Н. (2003). *XX век: ни "век детета", ни век педагогије – Има наде, XXI век*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине и Педагошко друштво Републике Српске Бања Лука.

Поткоњак, Н. (2008). Поводом двестагодишњице отварања велике школе у Београду (1808-2008): Недоумице о Јовану Савићу-Ивану Југовићу (1775-1813), Педагогија, бр. 3, 494-509.

Polovina, N. (2009): Implicitne teorije nastavnika o svom rodno-životnomokruženju: implikacije za profesionalni razvoj. U: Ђ. Komlenović, D.Malinić i S. Gašić-Pavišić (Prir.), *Kvalitet i efikasnost nastave*, 307-320. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Протић, Ст. М. (1994). *Успон и пад српске идеје*. Београд: САНУ Балканолошки институт.

Протић, Ст. М. (2015). *Велика илузија: Живот и смрт Југославије*. Београд: Colorgrafx.

Програм за стабилан образовни систем у Србији, 2010.

Путиња, Ф., Стреф - Фенар Ж. (1997), *Теорије о етницитету*, Београд: Библиотека XX век.

Радовановић, И. и други (2009). *Иновације у основношколском образовању – вредновање*. Београд: Учитељски факултет.

Ратковић, М. (1993). *Развој људских ресурса*, Београд: Браћа Крстић.

- Рељић С. (2011). Стратешке елите у Срији и реформа образовања или како ће велика криза Србима донети елиту нових видика, у: Национални интерес, бр. 3, 2011, стр. 283-300.
- Ребић, Ч. (2003). *Дух и истина старе српске књижевности*. Институт за српску културу у Приштини – Лепосавићу.
- Renan Ernest, J. (1996). *Qu'est-ce qu'une Nation? : et autres écrits politiques*. Paris: Imprimerie nationale.
- Savet Evrope. (2011). Preporuka Komiteta ministara državama članica o interkulturnom dijalogu i slici o drugom u istoriji, <http://www.coe>
- Самарцић, С. (1990), *Косовско опредељење*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Самарцић, С. (1989) *Идеје за српску историју*, Београд, Југославија публик.
- Самарцић, Р. (1989). *Косово и Метохија у српској историји*. Београд: Српска књижевна задруга
- Секел, Л. (1994). Узроци распада Југославије, у *Филозофија и друштво*, бр. VI/1994, стр. 47-65.
- Секулић, И. (1966). *Служба*. Нови Сад: Матица Српска.
- Slavin, R.E. (2002): Evidence-based education policies: transforming educational practice and research, *Educational Researcher*, 31(7), 15-21.
- Станковић Пејновић, В. (2010). Распад Југославије. *Теме* бр. 2, 601-618
- Стојковић, Б. (1993). *Европски културни идентитет*, Ниш: Просвета,
- Суботић М. (2012), *Идентитет и геополитичка стварност Срба*, Београд: Институт за политичке студије.
- Стојковић, Б. (1993). *Европски културни идентитет*, Ниш: Просвета.
- Smit A. D. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, Zemun; Čigoja štampa.
- Smith, T. W. & Kim, S. (2006). National pride in comparative perspective: 1995/96 and 2003/04. *International Journal of Public Opinion Research*, 18 (1), 127–136.

Sociološki leksikon (1982), Beograd: Savremena administracija.

Stanisavljević Petrović, Zorica i Cvetković, Marija (2011). Dimenzije razvoja multikulturalnosti u školskoj sredini, *Teme*, 35, (4): 1407–1420.

Stanisavljević Petrović, Zorica i Vidanović, Danijela (2011). Tradicionalni i moderni pristupi u strategiji razvoja školskog sistema. U *Tradiciona, modernizacija i identiteti*, priredili Mitrović Ljubiša i sar. (379-393), Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja, Niš.

Stanković, D. (2011). Obrazovne promene u Srbiji (2000–2010). U: *Predstave o obrazovnim promenama u Srbiji*, uredila Milja Vujačić i sar. (41–62), Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.

Suzić, N. (2000). *Dvadeset osam kompetencija za XXI vek*. Banja Luka: Republički prosvjetno-pedagoški zavod.

Suzić, N. (2001). *Sociologija obrazovanja*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Сузић, Н. (2010). Глобално наспупрот националном васпитању: лажна дилема, у: *Могућност националног васпитања у време глобализације* (зборник радова са научног скупа), Врање: Учитељски факултет, 51-66.

Српска Академија. (2009) Будућа школа, у: Зборник са међународног научног скупа, Београд: Српска академија образовања.

Стаљин, В. Ј. (1947). Марканизам и национално питање, у *Марканизам и национално-колонијално питање*, Загреб: Култура

Станоје Станојевић, С. (2010). О српској култури у средњем веку, у: *Из наше прошлости*, књ. 1, Београд: Етхос.

Stojković, B. (1999), Identitet kao determinanta kulturnih prava u: *Kulturna prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Становчић, В. (2003). *Власт и слобода*. Београд: Удружење за политичке науке, Чигоја штампа.

Суботић, М. (2012). *Идентитет и геополитичка стварност Срба.*, Београд: Институт за политичке студије.

Скендерија, Ж. (2004): „Хонорар за мањи стан“ *Вечерњеновости* 21. мај,
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:157986-Honorar-za-manji-stan>

Танчић, Д. (2012). *Основе историјске методе*. Београд: Институт за српску културу из Приштине са привременим седиштем у Лепосавићу.

Тодоровић, Ј. (2004). Васпитни стилови у породици и стабилност самопоштовања адолесцената, У: *Психологија*, бр. 37.

Трифковић, С. (2011). Постмодерни макијавелизам: Запад и Срби, 1991-2011. У: Кнежић, Б. И Ћирић, Ј. (приред.) *20 година о разбијања СФРЈ*. (стр 13-33). Београд: Институт за упредно право.

Трнавац, Н. (1987) *Школски системи на раскрићу. Утицај научно-технолошке револуције на школски систем*. Београд и Горњи Милановац: Завод за уџбенике и наставна средства и Дечје новине.

Трнавац, Н. и други (1989). *Школа пред изазовом сутрашњице*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Трнавац, Н. и Ђорђевић, Ј. (1995). *Педагогија*. Београд: Научна књига.

Требјешанин, Ж. (2018). *Речник психологије*. Београд: Агапе књига.

Терзић, Г. (2012). Nacionalni identitet i (zlo)upotreba 'drugog', У: *Godišnjak FPN*, br. 08, 73.

Терзић, С. Религија као фактор обликовања националног идентитета Срба. У *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*. (прир: Славенко Терзић), Година (XXIX) XVI, vol=52 Бр. 2 / 2017.стр. 65-85.

Trnavac, N. (2004). Nesporazumi prosvetne politike i pedagoške nauke. U *Reforma obrazovanja u Srbiji*, priredio Slavko Zorić (18–21), Sindikat obrazovanja, nauke i kulture, Beograd.

Терзић, С. (1988). Религија као фактор обликовања националног идентитета Срба у зборнику: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану* ур. Славенко Терзић, Београд: Историјски институт САНУ.

Узелац, М. (2009). *Приче из Болоњске шуме*. Вршац: Висока струковна школа за образовање васпитача.

Узелац, М. (2019). Питање образовања на прагу новог варварства, У: Кулић, М. (уред.) Зборник *Национални идентитет и Болоњска концепција универзитета* стр. (стр 84-102.) Пале: Филозофски факултет у Источном Сарајеву.

Фајгељ, С. (2010). *Методе истраживања понашања*, Београд: Центар за примењену психологију.

Флоровски, Г. (1995). *Хришћанство и култура*. Београд: Логос-Ортодос.

Fiamengo, A. (1973). *Osnove opće sociologije*. Zagreb: Narodne novine.

Filipović, D. (1989). *Razvoj i obrazovanje*. Beograd: Kultura.

Flere, S. (1976). Društvene nejednakosti u obrazovanju. *Obrazovanje u društvu*. Niš: Gradina.

Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interest (second edition)*. (translated by J.J. Shapiro). Heinemann, London.

Habermas, J. (1984). *A Theory of Communicative Action: Vol I. Reason and the Rationalization of Society*. (translated by T. McCarthy). Beacon Press, Boston, MA.

Хамваш, Б. (1999), *Духовна баштина древног човечанства*, Београд: Дерета.

Хантигнтон, С. (2007). *Тко смо ми*. Загреб: Извори

Херера, А. и П. Мандић (1989). *Образовање за XXI столеће*. Сарајево: „Свјетлост“ и Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Хејвуд, Е. (2004). *Политика*, Београд: Clio

Хофбауер, Х. (2012). *Наручена истина, купљена правда – колонијализам Европске уније*, Београд: Јасен.

Haralambos, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.

- Havelka, N. (2000). *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Habermas, J. (1991). Državljanstvo i nacionalni identitet (Razmišljanja o evropskoj budućnosti). *Filozofska istraživanja*, br. 40.
- Haralambos, M. & Holbron, M. (2002). *Sociologija*, Zagreb: Golden Marketing
- Hicks, S. R. C. (2004) *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. Tempe: Scholargy Publishing.
- Hebib, E., Spasenović, V. (2011): Školski sistem Srbije – stanje i pravci razvoja, *Pedagogija*, 66, (3): 373–383.
- Heidegger, M. (1996). *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed.
- Цветичанин, П., Миланков, М. (2011). *Културне праксе грађана Србије - прелиминарни резултати*. Београд: Завод за проучавање културног развитка
- Цифрић, И. (1990). *Огледи из социологије образовања*, Загреб: Школске новине.
- Џонстон, Д. (2010). Добри момци лоше пролазе, доступно на сајту <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/dobri-momci-loseprolaze.html>.
- Џуверовић, Б. (1987). Класни аспекти образовања, *Друштвене неједнакости*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Džozef S. N. (2005). *Zavođenje Azije*. Danas, 21. 11. 2005
- Шешић, Б. (1980). *Опита методологија*. Београд: Научна књига.
- Шијаковић, И. (2003). *Социологија*. Бањалука: Економски факултет.
- Шијаковић, Б. (2017). Образовање у друштву знања. Између ироније и носталгије. *Летопис Матице српске*, стр. 271– 285.
- Шуваковић, У. (2011). On exceeding of division for qualitative and quantitative researches in contemporary scientific methodology, у *Српска политичка мисао*, број 4/2011. год. 18. vol. 34. стр. 395–420.

Шуваковић, У. (2019). Неки (друштвени) аспекти образовања у транзициој Србији, *Социолошки преглед*, vol. LIII (2019), no. 3, стр. 943–977.

Шушњић, Ђ. (1999). *Методологија*. Београд: Чигоја штампа.

Биографија аутора

Немања Анђелковић, од оца Петра, рођен 17.10.1987. године у Неготину, где је живео до 1992. Због потребе службе својих родитеља сели се у Пирот и враћа се коренима својих предака (осма генерација Анђелковића) где и сада живи. Основну и средњу школу (Гимназију-друштвено језички смер) завршио у Пироту са одличним успехом. Основне студије педагогије уписао 2006. године на Филозофском факултету у Нишу а дипломирао 2011. године. Мастер академске студије педагогије уписао 2013. године на Филозофском факултету у Косовској Митровици и исте завршио 2014. На филозофском факултету у Косовској Митровици на студијском програму социологије 2016. године уписује докторске студије. Године 2018 уписао је трећу годину и отпочео рад на изради докторске дисертације под темом „Национални идентитет у реформама примарног образовања у Србији 1990-2020”. Предмет његовог интересовања је социологија образовања. Од 2015 ради на месту педагога у Млекарској школи са домом ученика „Др Обрен Пејић” у Пироту. До сада је објавио 17 научних радова.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Немања Анђелковић _____

број индекса _____ 8/16 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У РЕФОРМАМА ПРИМАРНОГ ОБРАЗОВАЊА У
СРБИЈИ 1990-2020

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

Анђелковић Немања

У Косовској Митровици, _____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора _____ Немања Анђелковић _____

Број индекса _____ 8/16 _____

Студијски програм _____ Социологија _____

Наслов рада __ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У РЕФОРМАМА ПРИМАРНОГ
ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1990-2020__

Ментор _____ проф. др Јован Базић _____

Потписани/а _____ Немања Анђелковић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Потпис докторанда

Анђелковић Немања

У Косовској Митровици, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици унесе моју докторску дисертацију под насловом:

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У РЕФОРМАМА ПРИМАРНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1990-2020

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

Александар Немања

У Косовској Митровици, _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.